Через перевал

Роман

І реставруєш літери зникомі,

Й життя своє відчитуєш назад:

Немов у велетенськім паліндромі,

В абсурді віднаходиш певний лад.

Ігор Римарук

Частина перша

Море

І

Теплохід "Ренесанс" долав відстань від Стамбулу до Ізміру. За кормою біліла роздерта навпіл шумовинна дорога, й Северинові, який стояв, спершись на борт, здавалося дивним, як та широка срібна смуга не стуляється й не зникає, нібито корабель розпорює носовим вістрям не воду, а схоплену холодом шкоринку магми, що он сталево вилискує під вечірнім небом, і тільки борозна, прокладена від корми до небокраю, нагадує, що десь там, у глибинах земного нутра, кипить, бурлить і вихоплюється на поверхню гарячими пухирями розпечена до білого лава.

Прокладена в безмежжі моря дорога заспокоювала Северина: роздратування після перемовки з московським письменником Борисом у конференц–залі теплохода пригасло, проте в душі осіла гіркота,

спричинена поведінкою поетів, які перетворили літературну дискусію на шабаш, і він знову відчув нехіть до молодих колег, хоча дотепер завше намагався їх зрозуміти.

А вони, з любови до старшого побратима, в доволі фамільярний спосіб відібрали від нього справжнє прізвище — це сталося давно, й Северин уже встиг звикнути, що його називають то Старим, то Татусем, а от прізвисько "Майстер" узяв собі за псевдонім. Такий титул не вивищував його над іншими, але й не принижував: це тверде, цупке й красиве слово означало передовсім працьовитість і вміння — скільки ж то треба було колись ремісним партачам навчатися й трудитись, щоб витворити свій майстерштик і тим здобути право називатися Майстром! Працьовитости Северинові ніколи не бракувало, а вміння начебто само прийшло до нього, й він устиг досі видати друком не один свій майстерштик, за що втішався повагою серед колег і читачів.

Северинові не хотілося вертатись до душної конференц–зали, в якій розперезалися поети: поважне зібрання учасників круїзу продовжувалось тепер у здичавілому гаморі, який напевно не стихне до пізньої ночі. Так завершувалася подорож письменників, що мала романтичну назву "Зустріч між трьома морями напередодні Третього тисячоліття" і була організована Центром Світового Відродження, розміщеного в Салоніках. Мандрівка на теплоході "Ренесанс", в якій взяли участь п'ятсот представників європейської творчої еліти, підходила до кінця.

Небо темнішало і врешті всіялося зорями, море стало чорним, і тільки дорога, що розполовинила безмежний водний простір, ніяк не згасала — певне, планктонна живність так фосфоризує; світляна дорога перетинає гладінь і зникає в безконечності — а може, то відбивається у воді Чумацький Шлях, що он паралельно до морського мчить небосхилом, і немає йому краю, і морській дорозі теж кінця немає; а що таке — кінець, що за ним, як те ніщо називається, що ж то все–таки за мана — та безконечність, як її збагнути і чому хочеться її здолати і пропасти в ній? А може, то безсмертя? А що таке безсмертя — де ж йому кінець?

Ні, ні, подібні думки непосильні для людського мозку. Адже вони народжуються не в просторі і не в часі — то нематеріяльна субстанція, яка не має вимірів, а все одно хочеться її збагнути: що ж то врешті–решт за категорія — оте безмежжя, чому воно заманює до себе, немов провалля самогубця?

Не міг собі пояснити, з якої причини цієї миті так болісно дійняли його думки про безмежність: чи то куций життєвий шлях зримо явив йому свою межу, чи то буття на нім утратило сенс: творча енергія вичерпалась, а з небуття прозирнула до нього темна влада вічности?

Майстер Северин уперше відчув страх перед тією владою, хоч добре усвідомлював: неминучости боятися марно. Проте щораз то дужче мучив його депресивний стан, й він сердився на себе, що резиґнація почала добиратися до нього саме тепер — після щойно виголошеної доповіді про подорож Андрія Первозваного до осердя першої цивілізації над Дніпром.

Северин читав лекцію українською, її перекладав англійською поліглот Анатолій; доповідь зацікавила слухачів, бо вона навспак повертала усталений погляд, якого ніхто досі не зважувався піддавати сумніву: первісний шлях між Гіпербореєю і Півднем проклали не варяги, які, мовляв, безперешкодно перетинали недержавні простори, заселені напівдикими номадами, а перший учень Христа Андрій Первозваний, він знав від ольвійських купців, що у верхів'ях Дніпра, між Россю та Ужем, процвітає держава Оріяна…

Доповідь викликала дискусію в залі, її розпочала знайома Северинові норвежка Гелена Краґ. Вона говорила російською, зрештою, перейшла на англійську, видно, ця мова давалася їй значно легше.

"Отже, наскільки я знаю, племена, які кочували від Ітіля до Гіпоніса, були не тільки бездержавними — вони не мали ні своїх богів, ні гімнів, ані знарядь праці — тільки луки, списи й кінські табуни, а вождів

запрошували з Півночі, бо самі не вміли в себе порядкувати, золоті ж прикраси для своїх жон замовляли у греків…"

"Неправда це, шановна, пані Гелено! — гаряче заперечив Северин. — Ті золоті прикраси та пекторалі, що ми їх нині знаходимо у скіфських могилах, — то робота оріянських майстрів: самородного золота греки не мали, зате його незліченно було в Оріяні — чей український гетьман Павло Полуботок, який поклав свій скарб у англійський банк, добував його не на дні моря, а в українській землі, яка колись називалася оріянською, і не греки оріянам, а оріяни грекам продавали оброблений золотий товар".

"Важко в це повірити… А чим доведете, що в тій, як ви кажете, Оріяні, існував аж такий високий рівень культури?"

"А хоч би тим, що далекі наші предки мали свою мову — санскрит, з якою споріднена нинішня українська, про що свідчать санскритські лексеми: буд — будити, від — відати, род — родити, а ще — грива, карк, карб, мара, пан; і письмо своє мали у вигляді рун, які досліджував наш учений Вагилевич, а теж російський академік Погодін… Мали оріяни своє верховне требище в Святошині, й знав Андрій Первозваний, що вони сповідують єдиного бога Рода, який був для них таким самим божеством, як для гебреїв Ягве, і визнавали вони божу триєдиність: ми й донині тричі благословляємо своїх дітей троєперстям, тричі цілуємося при зустрічі, тричі спльовуємо проти злих сил… Ішов Андрій на землі, де панувала споконвічна монотеїстична цивілізація, з якої легко могла розповсюдитися Христова наука в землях примежних. І побачив апостол сприятливий хліборобський край, де ратаї обробляли поле, не знімаючи з–за спин луків та сагайдаків, і списами волів поганяли…"

"Свєжо прєданіє, но вєрітса с трудом! — вигукнув із залу стрижений під щіточку чоловік — був це московський письменник Борис, з яким Северинові доводилося вже дискутувати якось за обіднім столом. — Отож хочу спитати вас, шановний доповідачу: проти кого так ревно

озброювалися оріяни в ті часи, коли їхні землі простягалися аж до Скандинавії, й були вони цілісним плем'ям?"

"Оріяна сягала лише до межі світів, — відказав Северин, — і пролягала та межа уздовж русла Десни: за нею, осторонь прокладеного Андрієм Первозваним шляху, жили дикі роші… І скажу вам: нащадки рошів, які свій родовід давно втратили, нині намагаються пройти супротивним до Андрієвого шляхом, який називають варязьким, і приєднатися до оріянської, а то й трипільської культури. Щоправда, до такої агресії спричинилася таки Києво–руська держава, котра, як і кожне імперське утворення, мусило розпастися через жадобу чужих просторів, і стали північні племена тим шматком землі, яким руська імперія вдавилася. Але ж історія має властивість повторюватися, і в нинішньому випадку вона підтвердила закон неминучої загибелі метрополій: остання на світі імперія впала на наших очах, не стравивши української землі, що в сиву давнину називалася Оріяною і яку нащадки рошів протягом століть намагалися асимілювати…"

Запала в конференц–залі глуха мовчанка. Северинова відповідь спантеличила присутніх — усі зрозуміли, кого стосуються ці інвективи, й розвивати драстичну дискусію нікому не хотілось. Борис теж мовчав, не знаходячи аргументів для суперечки, та по хвилі, ніби отямився, вигукнув:

"Асиміляція, шановний колего, — процес прогресивний, бо з якої б то причини інтеграція стала нині такою популярною в Європі? Асиміляція зміцнює державні утворення!"

"А з ким ви збираєтеся асимілюватись? — запитав Северин. — Може, з китайцями — їх же набагато більше, ніж росіян".

Знову запала незручна мовчанка. Порушили її молоді поети: їм чужі були роздуми Северина, й не розуміли вони або ж не хотіли розуміти

сенсу суперечки, й це пригнобило Майстра, чей він завжди спілкувався з молодими й розраховував на їхню підтримку.

Северин просто–таки розгубився: виступи поетів, спочатку несміливі, за мить переросли в гармидер, незлагодженість, крик, сум'яття, вони вибігали на середину конференц–зали, метушилися, перепиняючи один одного, вигукуючи кожен своє, й ніхто нікого не слухав; декламації мінялися співами, несамовите жестикулювання ставало схожим на ритуальні танці аборигенів, енергія молодих людей була справді негативною і виборсувалась з їхніх грудей, очей, ротів протестом невідомо проти кого; шабаш не вщухав, і ніхто розшалілих не вгамовував, — Северин довго не міг збагнути, що власне стало причиною такого розгардіяшу, аж поки не прийшло до нього усвідомлення, що вдаваній благопристойності, в яку юні самі себе зашнурували на цілий місяць, беззмістовній з їхнього погляду бовтанці на трьох морях, прийшов кінець.

Терпець увірвався: прісна атмосфера позірного примирення між поколіннями перемінилася в гримучу суміш, в бунт проти моралізаторства, дидактики, премудрого філософування згрибілих стариганів і передовсім проти нього, Майстра Северина, який своєю доповіддю ніби намагався загнати їх у безпросвітне минуле, у давню хліборобську цивілізацію — а тим часом уже інша, індустріяльна, наближається до свого кінця, й настає нова — інформаційна, інтернетна, комп'ютерна, космополітична, тож немає їм, молодим, діла до прадавніх шляхів, якими ступали їхні предки, їздили волами, де світили скіпками, обробляли землю сохою, мандрували то пішки, то на верблюдах і складали пісні про любов до річки, стежки, калини, ромашки. Ой, та спасибі вам, наші дорогі родителі, за те, що вивели нас з буколічного мрева на дорогу прогресу, а ми вже його самі, без вас, удосконалимо, розвинемо, тільки відступіться з вашою остогидлою політикою, заквашеною патріотизмом, дайте нам нарешті свободу!

Северинові хотілося вибігти із зали — й не тільки через спротив цьому хаосові, що розшалівся на подіюмі, більше — через раптове відчуття чужости до нової реальности, яка увірвалася в традиційний плин буття

його покоління, і трощить вона і ламає віковічні устої, освячені Богом; проте не міг зрушитися з місця, ніби та чужа сила прикувала до крісла й була дужчою за його звички, віру й переконання, а зрештою, вона й зацікавила Майстра: він вглядався в бедлам і поволі почав вбачати в ньому певний сенс. Конференц–зала начебто перетворилася в танцювальний майданчик, де пари раптом змінили розмірений ритм аргентинського танґо з наперед визначеними па, із записаними на нотному папері музичними тактами, від яких відступитися ніхто не мав права, — на шалений рок–н–рол, котрий у процесі танцювального руху сам витворює нові фігури й ритміку, й танцівники стають учнями одне в одного: партнер від партнера миттю переймає найменший порух і творить свій — несподіваний і новий.

Й налагоджувалася в залі певна гармонія: поети з різних країн, виступаючи, ніби продовжували думку один одного, хоч і не розуміли мови, — так народжувалася нова поезія, що відрізнялася від тієї, яка доступна була Северинові, приблизно так, як відрізняється від симфонічної музики джаз.

Та врешті втомила Майстра творчість молодих, в якій панував тільки ритм, — він вийшов із зали, подався палубою на бак і, спершись на борт, вдивлявся в безкінечність срібної дороги, що пропадала за кормою.

І згадався йому в цю мить романтичний і неймовірно трагічний випадок, який, зрештою, ніколи не зникав з пам'яти: трапилось це під час армійської служби на Кавказі — над Каспійським морем у Ленкорані.

Стояли на узбережжі в літніх таборах, солдатам дошкулювала зморна спека, а ще більше — нестерпна муштра; надія діждатися від озлоблених сержантів–фронтовиків, затриманих на службі понад термін, хоча б найменшої полегші, була марною — мусив Северин усе те витримати, бо мав світлу мрію вернутися колись додому й поновитися у Львівському університеті, з якого був виключений за неблагонадійність. А татарин Мансур стерпіти капральських знущань не міг: він напомпував камеру з колеса "студебекера", стягнув її на воду й сказав пошепки до

Северина: "Прощавай, друже, може, я доберусь до Тебрізу в Ірані". На морі розгулявся бриж, хвилі горнулися від берега, начебто море хотіло вступитися з червоних пісків — і понесли вони в безвісті плавця. Северин дивився, як маліє силует людини на камері, він не міг повірити, що Мансур насправді зважився на дезертирство, а хвилі відганяли камеру все далі й далі, й урешті чорна цятка зникла за білими гребінцями… Солдат опинився на волі.

Майстер вдивлявся в білу смугу, що протяла сталеву гладінь моря, й думав про свою майбутню свободу в безконечності… А вона ось тут: переступиш борт і здезертируєш з життя, яке стає чимраз більше несприйнятливим і незрозумілим…

Хтось діткнувся теплою долонею до його ліктя, Северин здригнувся й побачив, як із сутінку проступає, наближаючись до самих його очей, смагляве обличчя жінки з розкосими очима — й огорнула Майстра тиха радість: була то люба йому товаришка в круїзі — ескімоска Йоганна з Ґренландії.

"Ваша доповідь мене вельми зацікавила: перекладіть її англійською мовою… Я прийду нині за нею", — сказала Йоганна і зникла в темряві.

II

…Вересень огорнув Атени духотою, безмежне місто, схоже на кар'єри з велетенськими кубами брил, розпеченими спекою до білоти, безладно збігало з гірських схилів і тлумилось у низовині; будинки наповзали один на одного, кваплячись допасти до свіжости Пірейського порту, захаращеного щоглами кораблів, крізь які виднілася яскрава блакить Егейського моря, то тут то там позначеного окрайцями вапнисто–білих островів. У центрі міста вивищувався Акрополь, увінчаний величною колонадою Парфенону, а на зовсім непоштивій віддалі від житла Атени–Паллади, внизу, кипів брудний, пітний і крикливий афінський ринок — місто задихалося від жаріні й смогу, тільки на його

околиці, на гірській межі, підвелася до самої слави небес гора Лікабет з храмом Святого Юрія на вершині й модерним готелем на призьбі південного схилу — тут було прохолодно, з гір струменіли потоки повітря, що пахли льодом, й зупиняли вони в підніжжі, зарослому диким помаранчевим гаєм, нестерпну спеку.

До готелю "Лікабет" з'їжджалися з країн балтійсько–чорноморського ареалу письменники; на них чекав у Піреї теплохід "Ренесанс", який за два–три дні мав вирушити до Одеси, щоб звідти повернутися назад — через румунську Констанцу, болгарську Варну, турецькі Стамбул та Ізмір, а потім знову перетяти Егейське море, добратися до Дельф і там урочисто прийняти "Дельфійську декларацію порозуміння".

Круїз, присвячений початкові Третього тисячоліття, мав ознаменувати порозуміння між європейською творчою елітою, примирення між письменницькими поколіннями, сповідниками різних ідеологій та представниками великих націй і національних меншин: незважаючи на певну ідеалізацію задуму, круїз все ж був цікавий і заманливий — особливо для літераторів, ще донедавна скованих імперськими путами й раптом — вивільнених.

Майстрові Северину спочатку й не вірилося, що вперше за всі світові подорожі, які він звершив у своєму житті, ніхто ним не опікується, не дихає в потилицю, не підслуховує й не погрожує — незнана досі воля щемно діткнулася свідомости й солодко огорнула душу.

Й може, через цей ще не звіданий стан моральної свободи Северин несподівано для себе самого гейби відчужився від своїх колег, з якими завжди перебував у товариських стосунках, — начебто враз дала про себе знати невідчутна досі вікова межа, а може, не так вікова, як світоглядна — Майстер раптом втямив, що він зовсім не знає ні естетичних, ні політичних переконань молодших товаришів: про таке ніколи не було між ними мови, про таке й не прийнято було говорити, щоб хтось бува не запідозрив у тобі вивідувача. І ось упали фальшиві маски, розшнурувалися гамівні сорочки обережности й страху, й люди

постали наче голі, не захищені таємницями; їх треба було наново пізнавати й звикати до справжньої відвертости з ними, ініціювати нові стосунки, водночас розкривати себе самого, й це давалося Северинові дуже важко.

А тому він і не намагався знову зближуватися з колегами: мешкав у окремому номері, на сніданки й вечері приходив до "шведського" столу сам, займаючи у кутку місце, нікуди разом з гурмою цікавих до всього молодиків не ходив — усі дні перед початком круїзу Северин залишався наодинці з собою. Щодня спинався на вершину Лікабету до храму Святого Юрія й дивився звідти на Вічне місто, наївно зіставляючи нові враження з почерпнутими раніше з книг… Десь там, із глибини гір, визирає божественний Олімп — звичайнісінька гора, не надто й висока, й це розчаровувало призвичаєного до легенд любомудра, і Парнас, над яким колись літали на пегасах чарівниці–музи, просто таки пригноблював своїм буденним виглядом, навіть Парфенон здавався тепер звичайною храмовою будівлею, — і тільки гора Лікабет, що вивищувалась над мегаполісом, була насправді святково величною, й Северин, стоячи на вершині біля Святоюрського храму, відчував себе мізерним, вельми самотнім, і в душі парнасця зроджувалися глузи над своєю колись вигаданою винятковістю.

У ці дні до Майстра вперше діткнулася байдужість молодих колег: ніхто не запитував, чому він тиняється сам, як неприкаяний, поети не запрошували його до гурту, коли вечорами збиралися на бімбер у якомусь номері, і їхній галас лунав на весь готель; десь там незнайомі знайомилися, запивали дружбу, а Северин навіть не смів заглянути до них — лише молодий філософ Тарас, найближчий приятель, спитав якось його, чи бува не захворів, проте не надто настирливо допитувався, й це ще більше пригнітило Северина, якому все ж хотілося порозмовляти з товаришем…

Тарас залишив його самого, й Майстер боляче відчув, як віддаляється він від колишньої компанії в минуле, за незриму межу,

звідки вийти в нинішній день буде щодалі важче, а може, він давно вже перебував за тією межею — в своєму світі.

У цю хвилину Северин достеменно втямив, що давно–таки існує в іншому суспільному вимірі й ніколи з нього не виходив, а його постійна присутність серед молодих — то лише намагання відтворити свою власну молодість, продовжити її. А тієї молодости давно вже немає: спосіб його мислення позначений тугим життєвим досвідом і виробленою впродовж життя власною традицією — він почував себе тепер приблизно так, як перезріла дівка, яка в церкві не може пристати до жодного гурту, бо серед зелепужних дівчат стояти їй уже негоже, а серед молодиць — не має права; між однолітками Майстер не зумів знайти приятелів — вони не розуміли його, примиреного з віком, чужого до нових віянь як у мистецтві, так і в повсякденних стосунках. Все ж Северин ловив новий світ, який утікав від нього, він чіплявся за його поли, щоб пізнати й зрозуміти — нині ж утямив, що зробити йому цього, певне, не вдасться: серед молодих виглядає смішно, мов той стариган, який, забувши про свої літа, залицяється до молодої панянки, — з цих причин проколювалася в Севериновій душі глуха нехіть до середовища, де все ще перебував, а водночас Майстер картав себе за відчуження від реальности, бо ж усвідомлював, що воно веде в небуття.

Зайшов до "шведської" їдальні повечеряти, і треба ж було, щоб у цю хвилину його розчарувань і депресії вкотився до зали земляк Теодор, товстий, немов угодований кабанчик, бевзь із заплилими ласими очима; він никав біля заставлених наїдками столиків, принюхувався й вимацував пальцями найапетитніші курячі ніжки, пундики, цукати, накладав їх на тацю, та, видно, йому було все ще того всього мало.

Северин споглядав його з обридженням: він терпіти не міг цього літературного нувориша, який вправлявся у всіх жанрах: писав віршики, новелетки, публіцистику й одноактівки, присвячував свої творіння найактуальнішим проблемам часу, завжди догоджав сильним світу цього, за що отримував від усіх влад посади, премії та звання; без нього не обходилася жодна конференція, презентація, іменини, похорон,

ювілей; за совдепії був членом обкому партії, а нині — депутатом обласної ради; на зібраннях водно брав слово й щоразу говорив одне і те саме, відповідно моделюючи свій виступ до заданої теми, а вилущити з його промов хоча б єдину цікаву думку ніхто не зумів би; мав Теодор напоготові латинську приказку, вірш або афоризм, які часто вставляв у бесіду не до речі; виступаючи, він весь час дякував представникам влади за їхнє чуйне ставлення до письменників, не забуваючи при тому кинути каменем у колишніх керівників, які нашкодити йому вже не могли; Теодор героїчно брав на себе місію ініціятора культурних заходів, але аж тоді, коли ті заходи були вже кимось підготовані, — запрошено Теодора теж на "Зустріч між трьома морями", і тут він, як виявилось, не пас задніх — ось же притьмом дізнався про те, чого Северин ще не знав: уздрівши Майстра, який сидів за столиком у кутку їдальні, підбіг, поставив перед Северином вивершену тацю й патетично задекламував:

In tabernis quando sumus,

Nescimus, quia est humus…[53]

"Не знаю так добре латини, як ти, — нетерпляче перебив Северин Теодорову орацію. — Що ти хотів мені сказати?"

"Вечеряємо в "Таверні під Акрополем!" Усі вже виходять, я доганяю, а Тарас чекає на вас у номері… Кваптеся, пане Майстре, не наїдайтеся: запрошують поляки і скандинави!"

"Ну а тобі, звичайно, не зашкодить злегка перекусити перед бенкетом", — Северин показав на тацю.

"Це ж на дорогу, завтра вирушаємо… Дорога, дорога нас в дальніє далі зовйот! Чей аж три моря проскородимо, і хто знає, як там буде з харчами…"

"Ти завжди був завбачливий".

Й Северин щиро засміявся, дивлячись на запопадливого бельбаса. "А певне, й такі на світі потрібні, — подумав, — тим більше — в літературі. Сказав же Франко, що література — не парк, а ліс, в якому живе всіляка рослинність: від кедрів, дубів, ясенів аж до неїстівних грибів і навіть порхавок…"

Майстер відчув, як до нього повертається добрий настрій. У передчутті спілкування з цікавим товариством він почав вивільнятися з тенет відчуження й самотности; цієї миті навіть Теодор став для нього майже приємним — чей приніс добру вість. Бельбас зник з їдальні разом з тацею, мовби його тут і не було; Северин підвівся й поквапився в Тарасів номер.

Атени — місто заплутане: з Лікабету до Акрополя, здавалось, рукою подати, а от коли Северин з Тарасом зійшли вниз і не стало видно колонади Парфенону, вчепився їх блуд: вузькі й криві вулички то вперед провадили, то назад завертали, а крамниці вздовж них — усі однакові, й панувало повсюдно несусвітне сум'яття, хоча вже й западало надвечір'я; зустрічні перехожі англійської мови не розуміли, й допитатися до "Таверни під Акрополем" було важко, то пішли приятелі навмання, поки не допали до жовтих стін Святої гори, й аж там побачили довге, схоже на сільську стодолу приміщення з тьмаво освітленими віконцями й рядом прочинених дверей, з яких тягло розпареним запахом вина та спецій. З таверни долинав приглушений гамір.

Поки Северин з Тарасом добиралися, бенкет у таверні вже розпочався: товариство було збуджене, всі говорили нараз, вино розливалося в пугарі і по дубових столах, піраміди імбирних і цинамонових коржиків швидко танули на полумисках, проте гостей більше цікавили напої, яких тут було вдосталь: кельнери ставили на столи все нові й нові обплетені лозою бутлі, письменницький люд забавлявся, сигаретний дим плив попід стелею й струменів крізь вікна. Тарас з Северином знайшли своїх хлопців, які стояли колом у глибині зали і, як завше, завзято дискутували.

Саме в цей момент їх атакувала молода особа з екстравагантною зовнішністю: зодягнута була в ситцеву сукенку, застібнуту тільки на середній ґудзик, нижня розпорка сягала рожевих з білою коронкою трусиків, а крізь декольте випорскували не захищені бюстгальтером груди; вона з повним пугарем вина кружляла довкола гурту українців, намагаючись протиснутися всередину кола, і, відгортаючи з чола спітніле руде волосся, перекрикувала дискутантів:

"Nazywam się Elita Pre, jestem pisarką erotyczną, i niech sobie panowie ukraińce na karb to wezmą: ja nie dopuszczę, żeby my się jeszcze raz klucili…"[54]

Дівчина вимацувала очима для себе жертву й, помітивши нарешті Корнила — критика–культуриста з біцепсами, немов м'ячі, протиснулася до нього, припала йому до грудей і заговорила хрипко й пристрасно:

"Chcesz mie pan? Żadnych problemów, chóc i tutaj!"[55]

Поміж скандинавами, які трималися осторонь, походжав юний богеміст у джинсах з латками, нашитими сировими нитками на колінах і задниці, що, певне, мало визначати його цілковиту байдужість до матеріальних благ; волосся в нього було вифарбуване в червоний колір і заплетене в косички, що стирчали на всі боки, немов промені. Він називав себе поетом–деґрадантом і вголос англійською лихословив, роблячи при цьому на заквацьованому обличчі міну, яка мала відбивати безнадійний трагізм людського буття.

Северин з добродушною цікавістю приглядався до цих оригіналів і думав про свободу, яка дає можливість і паяцувати: а й справді, література — ліс, і в ньому проростає розмаїте зело; а може, ці диваки серед усіх тут присутніх найталановитіші, й шведські та норвезькі неприступні метри — та й наші мудреці, що ось ведуть давно розпочату дискусію — до них і не вмилися; Северина діткнуло відчуття вдоволення,

що йому вдалося виборсатися із трясовини самотности й прилучитися до людського розмаїття.

Корнило делікатно вивільнився з Елітиних обіймів, посадив її в крісло, й дівчина тут же задрімала, відкинувши голову на спинку крісла, — була вона гарна, зваблива, й Северинові жаль стало, що вино вилучило її з товариства, й не доведеться нині з нею тверезо порозмовляти.

Скандинави сиділи за окремим столом, в міру пили й притишено бесідували, не звертаючи уваги на український гурт, до якого вслід за Елітою прилучилися польські письменники.

Пан Єжи, середнього віку мужчина, який представився мариністом, запрошував українських приятелів до столу — був він, видно, керівником своєї групи й господарем бенкету. Розлив у пугарі вино з бутля і виголосив тост: "П'ю за вас, дорогі сусіди, й скажу при цьому сакраментальне: без незалежної України нема незалежної Польщі!"; вдячні гості заплескали, й підвівся київський критик Корнило, щоб відповісти полякам своїм тостом, та його вже ніхто не слухав — дискусія спалахнула з потроєною енергією, адже недарма пилося: говорив політолог Микола, інтелектуал, який не терпів заперечень і часто в розпалі суперечок вдавався до простацьких каламбурів, проте був таки добре ерудований, і витримувати з ним розмову міг хіба що філософ Тарас, який тут же встряг у дискусію.

"Що, що ти сказав, Тарасе: екзистенцію нації визначає її відвічний розум? А що таке — розум? Адже він даний людині лише для того, щоб вона кожної миті переконувалася у власному безсиллі: Божої істини ніхто ніколи не може досягти, й тому потуги розуму марні".

"Це песимізм пре з тебе, Миколо…"

"А що таке, по–твоєму, оптимізм?"

"Усвідомлення факту, що ти сьогодні знаєш більше, ніж учора, а завтра знатимеш більше, ніж сьогодні".

"Ну і втелющився ти із своєю антиномією, як сливка в гівно: постійно усвідомлювати свою неспроможність пізнати абсолютну істину — це те саме, що гратися в цюцю–бабки або цілуватися в протигазах. Та невже в подібних забавах закладена екзистенція нації?"

"То не забава, а процес, який називається прогресом — так визрівають цивілізації, так становиться кожна нація".

"А коли ж той процес завершується, де його кінець?"

"Кінець — це Бог, який є одночасно початком, а народ — бігун на коротких дистанціях між початком і кінцем, і оновлюється він у своїй вічності безперервною зміною тимчасових поколінь".

"І тебе влаштовує такий марафончик?"

"А в ньому весь сенс існування, Миколо".

"Ну, це справа твого філософського бачення і смаку…"

Політолог недбало розвів руками й замовк. Розмова перекинулася на протилежний бік стола: мариніст Єжи пильно прислухався до суперечки між Миколою й Тарасом, схиливши набік голову й переводячи погляд з одного на другого, немовби зважував, хто з них має рацію, й коли суперечка обірвалася, він вимовив тихо і з притиском:

"Витаєте в небесах, дорогі колеги, й ні про що конкретне не говорите, а я волію стояти на реальній платформі. Що таке розум, ніхто не може визначити до тих пір, поки ця абстракція не втілиться у мислену матерію, і аж тоді можна пізнати його вагу і вартість. А та матерія — то

передовсім література, хлопці, і в ній ви щоразу виставляєте напоказ свою інтелектуальну потугу або неміч…"

"А в нас ще нема такої матерії, щоб стала виміром національного інтелекту, — промовив завжди категоричний Корнило. — У нас нема літератури!"

"Навіщо повторюватися за Лессінґом і Франком — і ще так претензійно? — скривився Северин. — Скажи щось своє".

"І один і другий, — мовив із зверхнім спокоєм Корнило, — видали цю феноменальну сентенцію на переломі епох, і вона розбудила до життя цілі когорти письменників — в Німеччині і в нас".

"Отже, була–таки ця література, якщо її хтось розбудив".

"Так, але нині настає нова ера, тож мусить народитися й нове мистецтво — на рівні європейських партитур!"

"Влучно, дуже влучно сказано, — прошамкав Теодор з напханим імбирними коржиками ротом. — Ad maiorem Dei gloriam![56]"

Дискутанта не звернули уваги на премудру репліку Теодора. Корнило продовжував розвивати свою думку: "Таж не можемо й не маємо права, пане Майстре, залишатися й далі на рівні ваших галицьких екзерцисів про вбогих дівок, що йдуть заміж, а багаті все лише плачуть, ніби між багацькими дівками не знайшлося досі хоча б однієї з чорними бровами… Скажете — фольклор? А західняцька література — то ж суцільний фольклор: сама тільки опришківська тема переповнила по вінця вашу літературну скарбницю. І все — втішання бідністю, і все — глорифікація доморощених марксистів, що закликають грабувати награбоване: експропріюй експропріаторів!"

Постмодерніст з Бистричан, Юрко, романами якого Северин завше захоплювався, раптом випалив таке, на що Майстер довго не міг знайти відповіді:

"Не чіпаймо галицької літератури — її ще немає. Та й Галичини, правду кажучи, немає теж… Галичина — то штучне територіальне утворення, доважок до Великої України. Скажете — П'ємонт? Цей ваш П'ємонт перенаселений солодкими патріотами, які тільки й уміють плакати над шматком полотна, зшитого з синього й жовтого окрайців. А свої твердині будують на печі…"

"Але ж вони… — аж по хвилі здобувся на слово Северин, — вони ж першими позлазили з тих печей й оголосили голодування на майдані біля Хрещатика… Чому ж ти тоді й носа не вистромив зі своєї фортеці?.. І ще хочу тебе спитати: ця філософія — то твоя власна вигадка чи ти слово до слова процитував академіка Михайла Погодіна — відомого русотяпа з половини XIX століття?.. А я собі думаю: хто ж то породив нинішніх шельмувальників наших святинь? Таж ви, ви — інтелектуальні нігілісти!"

Юрко не встиг відповісти: несподівано заговорив вічно мовчазний перекладач Анатолій. Він ніби й не слухав розмов, заглибившись у себе, — та й не дивно: Анатолій знав більше десятка європейських мов, і ніхто не міг би вгадати, якою він у цю мить мислить, який переклад обдумує, бо ж устиг озвучити добірною українською мовою Сервантеса, Лорку, Гете, Шіллера, Гамсуна, Рільке. Він опановував усе нові й нові мови й іноді шокував друзів скаргами, що ось, мовляв, минув уже цілий рік — і марно, бо не засвоїв за цей час ні однієї; часто він викликав у людей здивування, а то й глузи: хто міг припустити, що цей чоловік сповна розуму, коли він щоранку набирав у кіоску купу німецьких, англійських, французьких і бозна–яких ще газет…

Анатолій обвів маленькими очима присутніх і несподівано голосно виголосив тираду: він говорив довго, й ніхто не наважувався перервати його мову, начебто вона звучала з репродуктора або з екрана телевізора.

"Є в нас література, панове. Аж дивно, що вона є. В окупаційних лабетах, в умовах моральних і фізичних тортур, вимушених компромісів українські письменники титанічними зусиллями витворили літературу, якою міг би пишатися кожен народ. І Галичина не пасла задніх: візьмімо до уваги хоча б Стефаника… І власне завдяки літературі вижила українська нація, бо інших інститутів ми не мали. Тож не ділім літературу за письменницькими поколіннями, за регіонами, за світоглядом авторів та ідеологією, берімо до уваги лише її естетичну вартість. Бо якщо я не поділяю, наприклад, політичних поглядів Леоніда Первомайського, то це не означає, що я маю відкидати "Дикий мед", його знаменитий роман…"

"Не згоден з вами, — таки зупинив Анатолія Северин. — Я зовсім не маю охоти плисти в єдиному потоці з Собком, Козаченком, Дмитерком, Шмигельським…"

"Ви говорите про апологетичну, мертву літературу, тобто таку, яка не існує, й має вона специфічну, вичерпну і вбивчу назву — "радянська". Чия, якої нації? А ніякої — радянська та й усе… А українська — це твори, пройняті нашим національним духом, навіть якщо вони написані чужою мовою: "Тарас Бульба", "Роксоланія"… І вона всуціль антирадянська".

"Пане Анатолію, постривайте, — підвів руку Корнило, — ми мусимо нині повести розмову не про літературу взагалі, а про її сучасний виток, чей не можемо вічно киснути в національній заводі, нас мусить нарешті почути Європа! Доки ми будемо жити славою минулого? Ця наша пристрасть давно викликає насмішки в сусідів, мовляв, — не вміючи побудувати державу, суголосну новому часові, ви з містичним мазохізмом заганяєте Україну мало що не в Трипілля та ще й пишаєтеся тим…"

"Звісно, це недобре, — відказав Анатолій. — Та є тут один нюанс: українські письменники мають не тільки збагачуватися знанням світової літератури, а й надихатися ароматом рідної, і якщо будемо дотримуватися таких правил, тоді новий літературний стиль стане співзвучним із світовим, проте матиме національну матрицю. Це закон, панове, закон! А те захоплення наших постмодерністів ребусами,

непрозорістю художнього вислову — то в Європі давно вже пройдений етап".

Червоноголовий богеміст із променистими косичками перестав сновигати залою й декламувати лихослівну поезію, він зупинився за спиною Анатолія й прислухався, ніби намагався зрозуміти, що той говорить, — видно, його зацікавили переконливі інтонації Анатолієвої мови.

"Я тобі потім перекладу, — обізвалася із скандинавського гурту поважна жінка, яка пильно прислухалася до дискусії. — Я Гелена Краґ, — звернулася до Анатолія, — перекладачка Достоєвського на норвезьку. І Толстого — теж... І скажу вам, добродію: я не люблю націоналістів".

Анатолій промовчав, він думав, що відповісти цій норвезькій космополітці.

Тим часом до Северина підійшла молода жінка з розкосими очима, мала вона гладко причесане чорне, мов смола, волосся, гривку на чолі й бронзове, ніби виполіруване обличчя. Своєю зовнішністю геть відрізнялася від інших скандинавів — Северин пильно приглядався до неї. Була зодягнута в жовту шовкову пелерину, в штани із шкіряними аплікаціями, підперезана червоним поясом, з мочок вух звисали червоні сережки, а груди прикрашало дороге коралове намисто.

"Я хочу з вами познайомитися, — сказала англійською. — Ви весь час поглядали на мене, певне, я вам сподобалася, а в нас такий звичай, що жінка має відповідати взаємністю".

Северин зніяковів — такого зізнання від жінки не чекав, сказав, придивляючись до її цікавого обличчя:

"Так, я справді задивився на вас, ви зовсім відрізняєтеся від них, — показав на її товариство. — Хто ви?.."

"Я гренландка Йоганна. Вчителька ескімоської й англійської мов, а теж — мисливець. Ну і поетка…"

Северин звернув увагу на її взуття з тонкої тюленячої шкіри, вишите яскравими візерунками. Посміхнувся.

"Ви зовсім як Саламіна!"

"О, ви чули про Рокуела Кента! Ми шануємо цього американського маляра… Тож будемо знайомі".

Вона подала Северинові руку — міцну й тверду, гейби чоловічу.

"Северин", — представився Майстер.

"Чи можу вас колись запросити на кафемик? Це по–нашому вечеря з кавою… Згода?"

Йоганна повела долонею по Севериновій щоці: пучки її пальців були м'які й чутливі.

"Ви мені подобаєтесь. А як я вам?"

"Ви чарівна, Саламіно", — відказав Майстер, до решти знітившись.

III

Після обіду теплохід "Ренесанс" мав розпочати круїз. Вранці Северин ще раз вийшов на вершину Лікабету: за два дні перебування в Атенах він навдивовижу звикся з цим білим містом, якому немає краю, ніби воно переповзло через Пірейську затоку й сягнуло острова Саламін, що он мріє в далині. Майстер згадав назву цього шматка грецької суші, славної

переможною битвою греків з персами, — і це ймення повернуло його думки до вчорашнього бенкету в "Таверні під Акрополем".

Згадка ласкаво діткнулася серця: ким буде для нього в цій подорожі вродлива ескімоска Саламіна з її наївною відвертістю в мові, і в прихованих повіками очах — невловимою таїною, готовою йому відкритися; а може, вчорашня зустріч з нею — то лише підігрітий вином приємний подорожній епізод, й вони з Йоганною за час круїзу більше й не перемовляться?

Відчуття солодкої тривоги огорнуло Северина при згадці про Йоганну–Саламіну: в свідомість раптом увірвався інший спогад, що його Майстер намагався приглушити забуттям, і це йому ніколи не вдавалося. Був він немов дихання, мов серцебиття, без яких неможливо жити. З глибин далекого минулого завше зринала постать дівчинки, яка колись перед його відбуттям на армійську службу явилася йому на Святоюрському майдані у Львові: дівчинка бавилася м'ячем, мала довге до пояса русяве волосся й великі зелені очі, м'яч покотився до його ніг, він підняв, подав малій незнайомці, а тоді зелене полум'я залило його всього, і Северин збагнув, що з тієї повені вогню не виринути йому ніколи, він і не хотів виборсуватися з того виру, та кликав хлопця невблаганний обов'язок — він мусив покинути своє місто на довгих три роки й залишити дівчинку на майдані. Северин поцілував її й закляв, щоб за три роки прийшла на це саме місце, й дівчинка пообіцяла… Та проминає вже й життя, а Северин не зустрівся з нею; ті, які траплялися, — то була не вона, й Майстер далі ждав її — дівчинку із Святоюрської гори.

Храм Святого Юрія на Лікабеті спинався хрестами до слави неба, він був зовсім не схожий на львівський Свято–юрський собор, та їхні ймення збігалися, й Северин повірив у прикмету: а може, тут нарешті з'явиться вона — та жінка, що була колись дівчинкою з м'ячиком, і нею буде Саламіна, яка прийшла з далеких світових безмеж — з усіх жінок на землі єдина, призначена для нього?

Майстер наслуховував, чи не чутно кроків, вдивлявся вниз — а ось майне на серпантиновому повороті стежки постать у жовтій пелерині й чобітках з тюленячої шкіри; аби тільки прийшла — хай не для життя, хай на мить, хай лише засвідчить, що вона є на світі — його доля, й водночас смішно було йому з цих марень, та все одно роз'ятрював їх і творив в уяві образ Йоганни–Саламіни таким, щоб хоч єдиним штрихом був схожий на дівчинку з м'ячем.

Над вранішними Атенами панувала тиша, з фронтону Парфенону ліниво звисало полотнище голубого з білими смужками грецького прапора. Северина обмивав струмінь гірського повітря — й жодних кроків не було чутно, не з'являлася на стежці постать жінки в жовтій пелерині. Він усвідомлював марність своїх сподівань, а все ж йому добре було з ними — певне, то все, що залишилося для нього в житті…

Й нарешті — море! Теплохід, марудно проманеврувавши в бухті, рвучко вихопився з портових загат і швидко набирав вузлів, наче боявся, щоб його не наздогнала суша. А вона ще довго переслідувала теплохід меншими й більшими островами, схожими на мертвих китів, що спливли на поверхню й перекинулися вгору білими животами, та врешті й вони залишилися позаду й зникли з овиду.

Северин стояв на бічній палубі, спершись на бортове поруччя: голубе безмежжя надихало його урочистістю й водночас лякало своєю нездоланністю. Властива Майстрові на земній тверді впевненість у собі змінилася враз тривожною залежністю від морської стихії — ти вже більше не володар світу, а добровільний вигнанець, виведений із земних сховків напоказ самому Богові, влада якого тут набагато відчутніша, ніж на березі, і від нього ніде не сховаєшся, не обдуриш — можна тільки простягти до неба руки й молитися.

Щоразу, опинившись на водах, Майстер проймався побожним відчуттям наближення до Господа: було то цілковите визнання його всемогутности, й Северин наповнювався вірою, не затьмареною сумнівами, у найвищу владу Космосу. І якими нікчемними здавалися йому

потуги сатаністів, котрі видумували свої релігії, своїх богів і боженят і примушували людство вірити в земного лжебога, який насправді був кримінальним злочинцем!

Та іноді приходила й зневіра. Северин служив на Кавказі в морській піхоті, а на останньому році служби перевели його в Петропавловськ–Камчатський — аж ген куди закинула його сатанинська влада, й здавалася вона йому непереборною, бо хто мав змогу здолати монстра, який незвідь–як захопив одну шосту земної суші, немов свою власну, — тільки поїздом треба добиратися на її край аж десять діб!

У вільний час Северин виходив на схил вулканічної Авачинської сопки й безнадійно вдивлявся в земні й морські простори, які не мали меж, і та несамовита просторінь здавалася абсурдною, нікому насправді не потрібною, проте підвладною одній державі, й те безмежжя породжувало почуття безсилля у душах мешканців цих обширів і в душі Северина — теж. І залишалося йому хіба що усвідомлювати свою малість. Те усвідомлення сіяло зневіру в хоча б мізерний просвіток свободи — і як так сталося, що всесильний Бог дозволив Сатані зневолити землю мільйонами збузувірених опричників й не карав владну голоту, яка підриває динамітом собори або перетворює їх у стійла, перемінює вільну людину в раба, виморює голодом цілі народи, проїдає простори метастазами концтаборів, наповнює землю трупом невинно вбитих — навіщо ти вчинив такий допуст, Боже, і чи ти насправді є?

Ставало страшно від таких думок, бо ж остання надія — на Бога — пропадала… Але ж бо таки мусить панувати над диявольщиною вища влада, чей же куриться димок з вершини сопки і ніхто не в силі його спинити, і б'ються велетенські хвилі у воротах Авачинської бухти, зударяються, гримлять, а в середину затоки увірватися неспроможні. Орли вільно літають над громаддям скель, які розколюються, множаться, і не видно їм кінця, і сонце світить, і вітри женуть хмари у височині небес — не має Сатана влади над Божим творінням, не зуміла червона голота запанувати над природою, а людина — то теж творіння Господнє,

наділене силою вільної мислі, тож мусить вона розламати колись стиснутий кулак насильства — й розлетиться на друзки страшна імперія!

Й сталося, таки сталося неминуче, — зловтішався Майстер, стоячи на бічній палубі теплохода, — розпався Вавілон, і чахне імперська орда, яка так і не зуміла стати нацією, бо живе всюди, а визначити своїх земних меж неспроможна, — і зникне вона колись на очах у всього світу, як ті колишні народи, що вважали себе обраними — авари, гунни, сармати, ґоти, зрештою — римляни. Де вони тепер? Так само й нині закінчився тріюмф безбожництва, й ми розпачливо почали шукати українського Христа, забуваючи, що знайти Його мали б передовсім у своїх серцях.

Сонце торкнулося краєм диска водної гладіні, й до борта теплохода підбігла мерехтлива доріжка, всипана ломом чистого золота; Майстер думками квапився тією стежкою, сподіваючись добратись до Господніх чертогів, та посірів червоний диск, змерх і канув у морську глибочінь, і Северин повернувся на твердь корабля.

Тоді відчув, що стоїть на палубі не сам. Повернув голову й навіть не здивувався, ніби це неодмінно мало статися — поруч побачив закутану у вовняну шаль Саламіну.

"Холодно вам?" — запитав Северин, щоб якось розпочати розмову.

"Такий несподіваний перепад від атенської спеки до морської прохолоди… — відказала Саламіна знехотя, може, не бажала, щоб їхня розмова розпочалася із банальних реплік про погоду. — Та я до стужі звична…"

Мовчали, бо й про що мали говорити люди з таких несхожих між собою світів — ніби злетілися з різних космічних вимірів на лушпайку, якою став теплохід "Ренесанс", закинутий у морські незвісті, — може, лише для того злетілися, щоб уздріти одне одного й переконатися, що всі розумні істоти мають подобу Божу, проте у кожної інша ментальність,

інші проблеми, зацікавлення й побут, і Саламіна, з виду така людська й людяна, миловида й по–жіночому зваблива, здалася Северинові ніби інопланетянкою, з якою йому спільної мови ніколи не знайти.

Чи ж можуть її обходити тривоги громадянина новітньої держави, яка ще й досі не позначена на політичній мапі світу, й у Ґренландії про неї, певне, й не чули? Сказати їй, що його болить занепад духовного життя в часи щойно відзисканої свободи? Навіщо це їй? І, зрештою, він не знав, яке в неї розуміння духовности… Може, в тому далекому крижаному краю люди живуть іще за общинними звичаями й законами — ось же мовила Йоганна, що жінка мусить відповідати взаємністю мужчині, якщо той собі її вподобав, — мусить і хоче, бо інтимні стосунки в общинній громаді, напевне, такі, як у птахів — вільні в життєвій необхідності… І їздить ця жінка на нартах, запряжених собаками, достоту, як Северин на своєму авті, і стріляє вона з рушниці в тюленів, а китів ловить гарпуном, і в школі проводить співані уроки, бо в заполярних людей мова співуча, і все своє первісне життя вона переливає у первісну поезію — чисту й прозору, як морозне повітря Зеленої землі, проте Северинові не зрозумілу… Але ж йому не завжди зрозуміла теж і поезія новітніх модерністів!

Северин не озивався до Саламіни, бо ж не втямить вона тривог українського письменника, які враз нахлинули на нього… А втім, я знаю, звідки зринають ті тривоги: мій талант сформувався в неволі, моя творчість мала сенс тільки в змаганні до свободи, а коли вона настала, то й сенс пропав. І я не знаходжу у вільному житті ні дрібки матеріялу для виробленого десятиліттями способу мого мислення… Чи маю признатися Саламіні, що мені чужа й відворотна скоморошність нинішніх літераторів, які бабраються у суспільному бруді: самі лише психушки, пиятика, наркопритони, борделі, злодійські кубла, таргани — й тільки негатив, негатив і ні клаптика синього неба, ані світлого променя! А може, ця мана — то відбиток нашої невлаштованости, розчарування чужою владою у своїй державі? І що робити нині поетам, які цю державу вибороли: виступати проти неї чи втікати в абсурд? І вибирають друге… І чи не є та втеча, те ігнорування національних проблем прихованою

співпрацею з ворожою Україні олігархічною черню, яка стоїть при державному кермі, але нічого спільного з українством, окрім грошей, не має? Й може, саме через це знизилася суспільна повага до письменників, а інтелектуальні пройдисвіти, підбадьорені такою неґацією, насмілюються піднімати руку й на великих… А втім, яке життя, така й література.

Чи мав би про це говорити Майстер із Саламіною? А коли ні, то про що? Яка спільна мова може поєднати людей, що потрапили на палубу "Ренесансу" з різних закутків планети? Чи зацікавить Северинів світ Саламіну? А може, йому потрібен її — патріярхальний? Адже мають таку схильність пересичені цивілізацією люди — тікати від неї у первісність… Чому ж би то Ігор Стравінський напередодні Першої світової компонував "Весну священну", сповнену синкретизму, а Павло Тичина під час революції вибухнув подібним поєднанням слова й музики у "Сонячних кларнетах?"

Северин відчув, як почало до нього добиратися незнайоме досі бажання втекти від свого світу в чужий — суворий, холодний і неповторний. І ось є така можливість — нехай лише в уяві, хай тільки в розмові. А якби назовсім?..

Стрепенувся від такої несусвітної думки: як — покинути свій край і полюбити чужий? А хіба не так вчинив Рокуел Кент?

Стояли поруч, торкаючись одне до одного ліктями й водночас розмежовані прихованим гріховним бажанням. А вже сіріло надворі, закінчувалася коротка ніч, теплохід заходив у ворота Дарданеллів.

"Я піду в каюту", — промовила Йоганна й тихо притулилася до Северинового плеча.

Й він нестримно забажав її обняти. Але не зробив цього. Сказав:

"Ми так і не розмовляли..."

"Хіба ні? А мені здається, що проговорили всю ніч".

"Коли ж озвучимо нашу мовчанку, Саламіно?"

"Я запрошу вас на кафемик, як обіцяла. Але вже на березі".

IV

З Одеси вирушили на Констанцу, й тоді на шкафуті теплохода, в тісному приміщенні читальні українські письменники влаштували літературний вечір. З польської групи завітав пан Єжи, вслід за ним увійшла Еліта Пре, і хтось пожартував: "Еліта пре, Еліта пре!" — згадавши, певне, її безцеремонне вторгнення в українське товариство в "Таверні під Акрополем"; дівчина вловила гру слів і щиро засміялася: "Зовсім і не пру, я нині добра й чемна, а "Еліта Пре" — це моє шпіцнаме чи то пак псевдонім — я називаюся Марися Войцеховська".

Вона глянула на хлопців великими синіми очима, в яких гніздився блуд, і не треба було його викликати надміром вина: дівчина з природи була грішно звабливою, вона, зрештою, добре усвідомлювала свою здатність збуджувати у чоловіків хіть, однак тепер поминула всіх, подріботіла короткими крочками, спутана тісною спідничкою, що обтискала виточені сіднички, й опустилася на половину крісла біля свого обранця — культуриста Корнила, втираючись м'якушем грудей у біцепси спортовця.

"А чи дасте мені слово, панове? — запитала всіх, не зводячи при тому закоханого погляду з Корнила. — Я за минулу ніч написала жмуток еротичних поезій — пальчики оближете!"

Звісно, Еліта хотіла почути згоду від Корнила, якого попросили вести вечір, однак йому добре було сидіти біля гарячої дівчини, яка чимраз

щільніше притискалася до нього стегном, ніби силкувалася виштовхнути його з крісла, — в такій пікантній ситуації йому зовсім не хотілося брати на себе функцію ведучого, хоча це йому, як маститому критикові, й належалося.

Із заминки скористався Теодор, він викотився на середину кола і, звівши вгору обидві руки, театрально заволав:

"Initio! Initiamus!"[57] Розпочинаємо літературний вечір українських бардів, витворних майстрів слова, адораторів муз і грацій, однак перше слово я з найвищою приємністю надаю нашій чарівній польській гості, вродливішій від морських сирен, які, можливо, в цих морях спокушали колись співами хороброго Улісса, — пані Еліті Пре!"

Дівчина підвелася, обтягнула шовкову білу блузочку, декольте при цьому розширилось, й рожевий жолобець між персами збіг униз, загубившись у глибині пазушини; Корнило примлівав і баламутним поглядом впивався у її вгнуте лоно. А Еліта розпалювала його невтримне бажання завуальованими поетичними метафорами, що символізували солодке проникнення в її плоть могутнього чоловічого тіла, і вже не стало в неї власного, а тільки чужа твердь; вона вся перемінилася в свого коханця, і не він нею, а вона ним цілком володіла, мучила, розпікала, поки той не впокорився їй, вибухнувши гарячим струменем своєї потужности, й вона нарешті з вампіра стала знову звичайною жінкою — була втихомирена, ласкава й оновлена силою рідного вже їй тіла.

"Sic itur ad astra!"[58] — вклав бельбас Теодор у латинський афоризм найвищу похвалу польській поетесі, та їй і без того присутні дружно заплескали.

Тарас нахилився до Северина й прошепотів:

"Знаменита, досконала й майстерно закамуфльована еротика".

"Мені ще треба звикати до такої відвертости в поезії", — відказав Майстер, проте мав збуджений вираз обличчя, й Тарас це помітив.

"Ви звикли сприймати лише класичну музику життя, Майстре. А є ще імпровізації, гра без нот, і її виконують люди з новим слухом".

"Ти людина нової цивілізації, Тарасе. Вона вривається в наше особисте життя, і я бачу, як руйнуються старі цінності, до яких старше покоління звикло. Я — людина тисячоліття, що минає, реліквія цивілізації старої й серед вас, молодих, — анахронізм… На тих нових людей я дивлюся, як європеєць на китайців, не розрізняючи їхніх облич. І ще на наших очах розпадаються ідеології, які ми вважали святими, я не чую патріотизму в новітній поезії: вона чужа, індиферентна, космополітична. А втім, ці новонароджені стилі — ефемерні й нетривкі: скільки модерністських напрямів з'явилося останнім часом і всі вони опинилися в глухому закуті…"

"Але й залишають своє насіння. І ви, напевне, доживете, Майстре, до народження філігранного модерного реалізму, ще й самі напишете в такому стилі твір — і вам здаватиметься, начебто писали його не ви…"

Поки Тарас з Северином розмовляли, Еліта прочитала ще кілька поезій, і їм стало шкода, що не почули; поетеса зробила вишуканий кніксен і випурхнула з кола під щедрі оплески, знову сіла біля Корнила й закрила долонями обличчя — чи то втішена успіхом, а чи засоромлена еротичною відвертістю своїх віршів.

А тоді на середину вийшов сягнистим кроком не знайомий Северинові дивак: він був до пояса голий, тільки шию мав пов'язану картатою апашкою, а голову покривала брудна, з обвислими крисами, панама; він назвав себе Степаном, дістав з кишені штанів рулон паперу, розгорнув і почав читати.

Презентував Степан оповідання, яке розпочиналося словами: "Його знудило, і він виригав в унітаз…" А далі автор скрупульозно досліджував тривання післяалкогольного блювання, дбайливо добирав слова, які й у тверезого могли викликати судому, й Майстер навіть почув запах горілчаного перегару; Степан так захопився блювотним процесом, що нібито й забув, для чого писалася ця довга препозиція, врешті він таки повідомив, про що йдеться в оповіданні: то їхав до Праги молодий поет на обговорення своєї книжки…

Й думав Северин сам про себе — побоявся знову розпочинати з Тарасом розмову з приводу почутого: ось як, по–твоєму, має виглядати людина нової цивілізації — неохайна, нахабна, бридка! Та це ще півбіди, я ж добре пам'ятаю, як народжувалися нацисти й комуністи, а то теж були нові люди, та представляли вони режими, які несли світові тоталітарне спустошення.

А що такі, як цей, принесуть людству: розпад психосфери, розладнаної в божевільнях, наркопритонах і борделях?.. Ти чуєш, Тарасе, що він читає: поета замучили докори сумління, що спав з рідною матір'ю і через те запив! Слухаєш і не виганяєш його втришия з чесної компанії, бо він, мовляв, відтворює в своїх писаннях божевілля світу, спричинене некерованою демократією, адже мусить хтось це відтворювати — такий стан речей! А ти ще скажеш мені: це лише початок нового світогляду, і його треба перетерпіти, зціпивши зуби, а вже опісля, в майбутньому, народиться реалістична література сучасного стилю… Ця нова людина, мовляв, намагається вловити в хаосі нашого життя невідомі досі звуки — ти ж не раз чув, Северине, як музиканти настроюють інструменти перед початком опери — хіба то не хаос? Але є він предтечею величної гармонії!

Не згоден я, не згоден! Хіба ти не чуєш, приятелю, як цей модерний нувориш пропагує культ ницої, малої людини? Ти віриш у майбутній вимарш нової армії літераторів, але ж не подумав, яким має бути в тому війську вояк–карлик, збоченець, содоміт? Таж історію завжди творили великі люди — кришталево чистого ідеалізму і героїчного світогляду… Ні, я не хочу опинитися в дурдомі нової цивілізації!

"Хочу повернутися назад — хоча б у гренландську патріярхальну", — промовив Северин уголос.

"Заспокойтеся, Майстре, — відказав Тарас. — Новеліст уже зійшов з подітому. Ви що — не помітили, як наш тихенький Анатолій виштовхав його з кола?.. Але чому ви раптом заговорили про Ґренландію?"

Северин не відповів. Розглянувся по читальній залі: Саламіни не було, і йому стало сумно.

"Будьте філософом, Северине: на стику цивілізацій завжди вибухає творчість, однак вибухи ті не конче пахнуть селітрою — деколи й клоакою відгонять… Та я вірю, що наш Сервантес уже прийшов у світ".

"Дай–то, Боже. Але поки що… Ну скажи, як можна після Лесі Українки поважно сприймати подібне маразматичне белькотіння?"

"Усі ставлять у приклад Лесю, — посміхнувся Тарас. — Проте більшість розуміє її приблизно так, як Кассандру троянці… Але постривайте: ми заговорилися, а Данило з Шешор уже стоїть перед нами, готовий читати свою поезію. Сподіваюся, цього разу ви не будете розчаровані".

Северин чекав виступу цього поета, він завжди ждав несподіванки від Данила — буйночубого гуцула з переламаним носом: цей дефект дивно вирізьблював на його обличчі образ бувалого опришка з непоступливою вдачею, тугим характером, та водночас його суворість здавалася напускною — в очах поета ясніли доброта й прихований біль. Майстер любив Данила, мов сина, а його поезія — свіжа, із зухвалими метафорами, що укутували зміст недомовленістю, заглибленою сутністю, перебільшеною значимістю, залишалася в пам'яті закарбована, ніби вирізьблена в камені.

Страх перед банальною однозначністю вірша тепер не діймав Майстра: Данилова поезія не лежала на поверхні, а мала лише глибину, в якій розкривалася суть твору; хтось грає за лісом на скрипці, спасіте його, чи скрипку з–за пралісу чути, та швидше з могили, вони відійшли в свою землю до роду свого, ми всі з того лісу — стугонить поезія невигойним болем, і чому ти, поете, опришку затятий, стоїш з опущеними руками, немов над гробом, й сльоза збирається в заглибині твого скаліченого носа, хто бив тебе, скажи; повіж, хто грає на скрипці, з чиїх могил долинав до тебе той плач, брата чи вітця, але ти не скажеш, за тебе говорить смичок, на друзки зі жалю ламається скрипка; — нас тяжко шукав Сатана, ми вийшли з потоків і впали з потоками в праліс, вони нам не дали піднятись, ви чуєте скрипку, уперше з–за пралісу чути; — і я, переповнений болем, вчуваю, як у жилах гуде його лють…

Спасибі, Даниле, що не розтлумачував — повів лише смичком по струнах і розтяв до крові пам'ять.

І я почув звуки дзвону, то Данило прочитав ще одного вірша — про замовклий благовіст, що в своєму билі затаїв віщий голос… А коли він озветься? Чи, може, вже десь залунав, тільки люд ще не чує — звук його крізь простори пробивається, та я вже ловлю новизну, і звучить дзвін не знайомими досі переливами, провіщаючи Великдень.

А що, власне, сталося на світі, що так голосно заталаніли нові мелодії й нечуваний хаос звуків? Усе те змішується, стає несприйнятним, незрозумілим, проте таки вилунюється з того шумовиння музика, що сповіщає перелом епох, — й таке природне для мене це благовістя? Адже коли ламаються старі устої й настає нова доба, то мусять зазвучати й нові ноти: я відчуваю справжній модерн у твоїх віршах, Даниле, і знаю: прийде когорта таких, як ти. Нова поезія гряде в новий час, і осипається з неї непотріб, немов окалина із зігнутої залізної штаби — щоб явити світові чистий метал людського слова!

Данило тихо зійшов з подіюму, і тихо було в читальному залі: вечір поезії закінчився — хто ж бо міг перевершити нині Данилів біль і надію?

Теодорові забракло слів на похвалу чи на огуду Данилової поезії, він не міг вирішити, як оцінити її вартість, приглядався до облич присутніх, щоб відчитати на них позитивне або ж негативне враження, — йому, зрештою, було все одно, яку репліку вигукнути: осудливу чи похвальну, аби тільки продовжити вечір і не втратити такої милої для нього функції керівника; він стояв з підведеною рукою й невизначено вертів вказівним пальцем, ніби просвердлював повітря, а тим часом хлопці з групи евентуалістів встановили кінопроектор, загасили світло й тим самим усунули Теодора від керівництва; на стіну впав світляний квадрат і на ньому розпочалося дивне дійство.

На екрані з'явилися примари, в яких можна було впізнати есеїста Віктора, романіста Юрія, драматурга Олександра й молодших поетів, які назвали себе евентуалістами: у всіх обличчя були розмальовані крикливими барвами, білі ребра виступали на оголених постатях, які завзято вимахували електрогітарами, спрямовуючи грифи на публіку, ніби тримали в руках не музичні інструменти, а шмайсери; ті потойбічні тіні викрикували речетативом щось схоже на похоронне голосіння, причому виконували різні гімнастичні вправи, спиналися по драбинках, зависали головами вниз, падали й, качаючись по землі, корчилися, потім схоплювались і видавали з горла глухі загробні звуки… Майстер Северин ніколи б і не здогадався, що мало означати це шалене шоу, якби в кінці фільму не з'явилися на екрані зловісні титри: "Танок смерти".

"Мистецтво може бути й глупе, аби лише приносило задоволення", — почув Северин у темноті невпевнений голос. Він впізнав його й відповів: "Можна отримати задоволення й від глупоти? Вперше таке чую".

Тарасової відповіді Майстер не діждався: вдарила раптом музика, зблисло світло; посередині кола виправляли танець життя закохані Еліта й Корнило.

Вони танцювали красиво й гаряче, обоє були вродливі й натхненні, їхня енергія запалювала присутніх, проте ніхто не смів заважати витворному еротичному танцеві; пара танцювала довго й до знемоги, та

врешті, взявшись за руки, танцюристи прожогом вибігли з бібліотечної кімнати.

До Северина повернувся добрий настрій: він із заздрістю провів поглядом буйну пару, яка боялася втратити бодай хвильку шаленства, яке чекало обох, напевне, в Корниловій каюті; йому згадалася дівчинка з м'ячиком, котрої жадав усе життя, й може, тому нинішній вечір здався враз прекрасним у своїй розмаїтості, і щезло з пам'яти прикре враження від вульгарного просторікування новеліста–деґрадaнта, в душі втишилася м'яким болем Данилова поезія — Майстра пройняло відчуття втіхи від того, що буйна радість молодого життя перемогла танок смерти.

Тарас помітив, як міняється настрій у старого приятеля, взяв його за лікоть і спитав:

"Ну як? Тільки не бурчіть…"

Северин відказав, напускаючи на себе невдоволення, яке нестримно спливало з його душі й він ніби насильно його затримував:

"Та коли ви перестанете бавитися в мистецтво?"

"А хіба мистецтво — не гра?"

"Ні, то будівля, а ви скидаєте гамузом на купу будівельний матеріял і хочете, щоб у ту розвалюху хтось зайшов та ще й почувався там затишно".

"Ви підходите до межі, на якій вам швидко розвидниться, й тоді зрозумієте нарешті, Майстре, що архітектурні ансамблі тільки тоді цікаві, коли в них поєднуються різні стилі… Та вийдіть же хоч раз із своєї традиційної казарми!"

"Пріч від мене, Сатано! — хіба не так сказав Ісус спокусникові, коли той обіцяв Месії за гріх відступництва подарувати цілий світ?"

"Але Ісус таки відібрав у диявола той світ і нам його передав, бо він — прекрасний!"

Вийшли на палубу: теплохід вертав до румунського порту Констанци. Северин мовчав, і Тарас боявся порушити те нетривке порозуміння, яке щойно зайшло між ними.

"Ви й далі хочете в Ґренландію, Майстре?" — запитав згодом.

"Так. Тільки не для втечі, а щоб дізнатися, якою була людина на початку цивілізації, що ось нині завершується".

V

У Констанці учасникам круїзу дали цілий вільний день, ніхто не запрошував на екскурсії, тож Майстер Северин мав можливість знову усамітнитися; він довго блукав набережною, аж поки не зупинився перед пам’ятником Овідієві, що стояв над самою гаванню.

Перший в історії світових літератур письменник, який помер на вигнанні. Перший… А скільки їх можна нарахувати сьогодні — особливо українських!

Майстер стояв перед скульптурою й пильно вдивлявся в неї, немов хотів відчитати в скорботних рисах поетового обличчя душевну муку вигнанця, який все своє невільне життя, марно сподіваючись на милосердя цезаря, гірко усвідомлював, що доведеться йому померти серед диких ґетів, — він панічно боявся цього, а тому ламав свій хребет принизливими "Листами з Понту" до Августа, благаючи, щоб той вгамував гнів і дозволив йому повернутися в рідні пенати.

Ба ні: цезарі добиваються каяття від поетів для профанації ідей, ними ж проголошених, а не заради помилування навіть морально зламаних співців. Владці бояться їх і мертвих, бо ж вдячні нащадки ставлять своїм пророкам пам’ятники — й стоять вони набагато довше, ніж триває життя тирана й створена ним імперська система.

Але живим вороття таки немає: в журбі й очікуванні волі пружно нахилився вперед Овідій, немов намагався відірватися від землі й злетіти в небо. Даремно: автор несамовитих "Метаморфоз" не зміг здійснити чуда над собою й перемінився з туги не в птаха, навіть не у вовкулаку, який зміг би лісовими путівцями добратися до рідного краю, а в камінь, щоб не зрушитися з місця ніколи.

А за що? Та за те, що своїми "Метаморфозами" осмислив вічне життя не в усталених назавше формах, чим перелякав на смерть Августа, який вважав себе безсмертним, — чи ж не так само злякали Сталіна українські поети, прорікаючи вічність нації й тимчасовість створеного ним рабства?

"Тому сучасні українські письменники, — думав Северин, — діти і внуки діячів нашого культурного відродження 20–30–х років, які гинули в кривавих застінках НКВС, в шахтах Колими й Воркути, конали на хрестах ганьби, задихаючись фізично неушкодженими, а значна їх частина врятувалася в екзилі, — мали визнати Овідія символом ностальгійного розпачу за батьківщиною, символом мужности й покаянних зламів — усіх прикмет, властивих вигнанцям, яким ми й досі не зуміли скласти належної ціни: їхнім терпінням і витримці в стані найчорнішої печалі".

Майстер стояв, вдивляючись в обличчя римського поета, і завважив ураз, як змінюється його образ й висвітлюються на граніті один за одним знайомі лики — це ж нині повертаються в Україну, в граніті, бронзі й фоліянтах, поети, які вмирали на чужині й на своїй землі. Може, то зупинився на перепочинок, повертаючись додому, хтось із наших страждальців. І Євген Маланюк, Улас Самчук, Іван Багряний — провісники нинішньої переломної епохи… А може, це не вигнаний і не вбитий, а

поставлений на коліна Павло Тичина, який своїми колаборантськими віршами вимолював, як і Овідій, пощади в тирана, й тиран подарував йому життя, бо потрібні йому були не лише трупи, а й скалічені співці, перемінені з геніїв у посміховиська, — і ніхто нині на своїх знаменах не запише жодного рядка зганьбленого поета. А записали б — і замайоріли б змережані високою поезією штандарти, якби тиран зробив із співця мученика, а не блазня!

І ще подумав Майстер: а що буде з Україною в майбутньому?

Чому ж будучність так чорно закрита перед людиною — може, то для примусу відшукати себе самого в невідомості або — для можливости самостійно застосовувати власний спосіб боротьби за свободу? Бо чи ж би я карався в непосильній праці весь свій вік, якби думав, що та свобода й без мене прийде — мовляв, хто я такий? А якби всі були впевнені, що й без них настане воля, то чи б настала? А ні… Мудрий Господь у мистецтві керування світом!

А все ж, чому із своїм богоданим розумом не можу передбачити, що відбудеться в моїй Україні, коли мене не стане? Це мучить, сердить, доводить до богохульства, та найгірше те, що — як душу витолочать сумніви — я, немов останній боягуз, полегшено зітхаю: адже мене колись не буде і я не бачитиму найстрашнішого — вимирання людства з причин немудрої людської діяльности… Чому Ти, о Господи, дав мені розум, любов, доброту, працьовитість, а позбавив дару провидіння: зробив Ти це для мого добра, а чи для свого спокою? Скажи мені хоч уві сні, заспокой мене, Боже!..

Северин кинув поглядом на море, що вихоплювалось із гавані та заток у безмежну далину й десь там зливалося з небом. Далеко, біля свого причалу, дрімав під ласкавим осіннім сонцем маленький, схожий на горіхову лушпайку, білий теплохід "Ренесанс", і подумалося Майстрові, що то виплив на три моря біблійний ковчег або ж міфічний корабель аргонавтів, з якого п'ятсот письменників спостерігають, як потоп заливає останню імперію, й вона занурюється в каламутні вири. Європейську еліту

з тридцяти країн забрав цей ковчег на свій борт, щоб вона припливла в нову епоху й дала життя новітній культурі.

Гей, та чи це мудро вчинено? Зібрати докупи стільки мислячого люду й кинути під можливі бурі й шторми?.. Тільки окрайцем зачепила пам'ять згадка про затонулий крейсер у Тихому океані — тоді, як Северин служив на Камчатці. Про те ніхто нікого не інформував, советчина все тримала в таємниці, а матроси шепталися, розказуючи один одному про страшну трагедію, й Северина морозила єдина думка: як довго жили моряки у тьмі кромішній на дні океану?

Відігнав згадку, не треба біди накликати… А втім, експеримент на "Ренесансі" доволі промовистий: письменники знову стали в перші шереги для боротьби — тепер за духовність людства — і, як завше, ризикують своїм життям…

"Пане Северине, — почув Майстер жіночий голос, — ви так задумалися… А я хочу нарешті запросити вас на кафемик".

"О Саламіно, дорога! — Северин обняв Йоганну. — Як добре, що ви підійшли… Бо мене домучують не потрібні нікому роздуми, а позбутися їх не маю сил".

Йшли до центру міста мовчки. Позаду, над гаванню, залишився камінний Овідій, і розбурхані ним думки гасли в душі Северина — їм не було місця в присутності красуні з чужого, незнайомого краю, й ту межу між відчуженими світами не важилися переступати ні Майстер, ні Йоганна: обоє були несумісні в часі, що звів їх на кораблі з незмірно віддалених географічних широт.

Проте Йоганна спробувала здолати час, який їх розмежовував, — вона поставила Северинові тривіальне питання, завше гірке й образливе для нього:

"Ви з Росії?"

"Ні, я з України", — відповів, як міг, спокійно, і все ж терпко.

"Не чула про таку державу..."

"Вона дуже молода, їй всього кілька літ віку... А до проголошення своєї незалежности три з половиною століття перебувала під окупацією Росії. Та росіянами ми не були ніколи".

"Розумію... І мова ваша інша?"

Северин промовчав. Він міг би роз'яснити Саламіні, як історія помстилася Київській Руси–Україні, котра у свій час загарбала землі, де жили угро–фінські племена — мордва і чудь білоглаза, слов'янізувала їх за допомогою церковних книг, і той чужий народ, який став згодом спадкоємцем татарських ханів, відплатився русичам — захопив їхній край... Северин міг би розповісти Саламіні й про московську завойовницьку ідеологію, яку виплекали напівбожевільні блаженні... Майстер зумів би її переконати, що імперська ідеологія московитів не має нічого спільного з українською демократичною: на північній межі світів зустрілася кочівна орда з хліборобським народом, і ніколи не буде злагоди між цими етносами... І ще сказав би Майстер Саламіні й вельми для нього оптимістичне: зажерлива московська держава штовхає свій власний народ до катастрофи, постійно розпалюючи й гасячи пожежі у власній імперії кров'ю своїх громадян...

Проте нічого не сказав. Адже вони обоє — вихідці з вельми віддалених між собою світів, і порозумітися їм буде нелегко. Але ж і необхідно, якщо вже так сталося, що розділені товщею часу й простору діти різних цивілізацій зустрілися віч–на–віч на ковчезі "Ренесанс" — певне, в наближенні минулого з сучасним полягав весь сенс експерименту цього круїзу: прокладається зв'язок між епохами на

переломі тисячоліть і долається вакуум, який з різних причин проліг між мешканцями однієї планети.

"Ви спершу розкажіть про свій край, Саламіно, — промовив по хвилі Северин. — Здається він мені непорочно чистим, екзотичним, сповненим прикмет первісної цивілізації — наша мене до краю втомила".

"Не люблю терміну "цивілізація", — відказала Йоганна. — Боюся його сутности, яка за своєю природою руйнівна".

"Опір новому — процес натуральний. Коли на зміну сільськогосподарській цивілізації приходила індустріяльна, лудити ламали машини. Проте нічого не добилися: індустріялізація таки прийшла й запанувала в світі. А нині наступає новий час…"

"Й руйнує милі нашому серцю традиції: на очах вмирають фольклор, народний одяг, якого я демонстративно не скидаю, звичаї, вірування, і це породжує не тільки апатію серед людей, а й новітнє хамство".

"А що вдієте? — Майстер впіймав себе на тому, що говорить з голосу Тараса. Й це також закономірно: Тарас стосовно мене стоїть на такій самій світоглядній віддалі, як я — від Саламіни. — Куди втечете, чей не важитеся на самогубство. Мусите звикати до перемін у житті, як звикають батьки до становища приймаків у своїх рідних дітей: навіть якщо й конфліктують, то неминуче програють…. Ще донедавна в нас на знак протесту проти дезінтеграції московської імперії ретрогради вивішували, де лиш могли, портрети Сталіна. Та врешті їх познімали…"

Йоганна квасно посміхнулася, капітулюючи перед аргументами Северина. Однак ще не здавалася.

"Електроніка начебто інтелектуалізує людину, — сказала. — Але особисто я дурнію від усвідомлення, що машина мудріша за мене".

"Та водночас стаєте розумнішою: адже ті машини створили такі самі люди, як ви".

"То одиниці… А що сталося б з непосвяченими в новітню мудрість, коли б хтось із тих виняткових одиниць вимкнув універсальну вилку з розетки?"

"Марно хвилюєтеся: комп’ютерними секретами опановують нині учні молодших класів… Досягнення науки неминуче підвищуватиме рівень нашого розуму так само, як техніка — силу м’язів".

"І все ж мені жаль за живою суспільною пам'яттю, яка постійно освіжувалася, збагачувалась при передачі досвіду з покоління в покоління. Нині передають дискетки, й стають вони все більше й більше схожі на вилучені з обігу монети".

"Й вам не залишається нічого іншого, як шукати серед них монет високої золотої проби. Бо згідно з вашим мисленням, то й книги начебто нічого вже не варті — тільки фольклор".

"Я людина з епохи іншої, ніж ви, пане Северине, і серед вашої верстви почуваюся анахронізмом", — почув Майстер ті самі слова резиґнації, які не так давно мовив Тарасові.

І це також закономірність, подумав Северин. Сказав:

"Парадоксальним є те, що я, дискутуючи з вами, сам собі заперечую. Та досить мудрувати. Ось перед нами затишна кав'ярня: зайдемо, і я слухатиму тільки вас. Я теж хочу втекти від нової цивілізації, яка безцеремонно наступає мені на п'яти…"

Зайшли до кав'ярні, зайняли вільний столик. Северин пильно придивлявся до Саламіни, намагаючись збагнути таємницю її вроди — зовсім інакшої, ніж досі доводилося бачити, сприймати, любуватися й

любити. Сувора мужність, вигартувана в заполярних широтах, приховувала ніжні риси її обличчя, що спокусливо проникали крізь засмаглість шкіри, різнотонну гру очних райдужок; кутики губів укроювалися в ніжні щоки й немовби стримували непокірну усмішку, рухливі брови раз у раз виринали з–під чорної гривки волосся — Саламіна розповідала про себе і про свій край, незримо наближаючись до співрозмовника, і він уловлював її подих, приймав теплоту погляду й розгадував таїну цієї чужої жінки, яка ставала для нього щораз приємнішою й ближчою.

"…Я з Ґренландії, як ви вже знаєте, пане Северине, — з найбільшого острова світу, холодну мертвість якого бачить тільки небо. Ніхто ще не здолав того незмірного простору, захаращеного горами й льодовиками, й ніхто досі не спитав Господа, кому й навіщо потрібен цей чужий світ без життя. А то й питати не треба: на зелених окрайцях землі, що облямовують пониззя острова, живуть люди, — які на сам лише вид скель, що нагадують застиглу в мент найвищого кипіння лаву, набирають сил для боротьби з суворою природою. А ті скелі й гори відбиваються в морі, продовжуючи свою вертикаль до безконечности — такої неосяжної, як і горизонталь океану. І тому ми величні й сильні на малих клаптиках живої землі, яка невпинно помножується у двох вимірах, немов у калейдоскопі.

Для нас Ґренландія — весь світ, а все, що поза нею, — то Космос, і ви мені з Космосу явилися, Северине… Я мешкаю в містечку Ґотхоб, біля підніжжя гори Ітіль, з якої видно тільки Бога та блідо–сині айсберги, що, розколюючись, оглушливо гримлять, а в перервах між льодовою канонадою долинає до нас шум прибоїв — то проривається з потойбіччя Божий голос, який застерігає і заспокоює, і привчає до тривання вічної війни між злими й добрими силами Природи.

Ви ніколи не бачили заповнених айсбергами фйордів? Звісно, не бачили — цих материків нефритового кольору: їхні плоскогір'я переломлюються проваллями, льодове громаддя утворює арки, під якими проходять кораблі, а по краях готичними шпилями стримлять

піднебесні стовпи, як вектори пізнання висоти, як міра небесної безодні, що втягує в себе людський дух, і ми молимося до вишніх сил — заворожені небом.

Я вийшла заміж за данця й живу в яскраво пофарбованому чепурному будинку, а народилася в ескімоському селищі Уманак — в хатині, викладеній із дерну, й провела чи не все своє дитинство у мисливських шатрах із оленячих шкір. Мій батько був каюром — умів правити собаками, і його поважали за це почесне й важке уміння; я змалку знала, як знаходити чаїні яйця на скелях, як ловити з каяка лосося, вміла готувати смачну страву з вівсяної каші й тюленячого м'яса й заправляти масляні лампи під час полярної ночі… Для вас наше життя може здаватися романтикою, а для нас — то тяжка праця, холод і голод: я ще дівчиськом обморожувала обличчя й руки, вичікуючи годинами на льоду, поки з'явиться тюлень. Тому гренландці вірять переважно у злі сили: в злобних тролів, ерігуметів, що живуть серед льодовиків і є напівлюдьми — напівсобаками, в тарнаргуків–чарівників; добрих сил у нас обмаль, і тому ми запобігаємо перед злими, задобрюємо їх ворожбою, підкуповуємо пожертвами, а присутність християнського Бога відчуваємо лише тоді, коли читаємо Євангеліє або німіємо перед красою гренландської землі.

Правічна ескімоська релігія — це туга за сонцем, яке нас скупо огріває лише півроку. Ми молимося до нього, кличемо, улещуємо словами… Для нас важливо знати, що воно існує, і ми радіємо, коли бачимо на небі хоча б його відблиски. А ось вам притча… Зморила старого мисливця нестерпна туга за сонцем, він подався каяком на південний острів і, очікуючи з'яви небесного світила, заснув. А коли прокинувся, червоне кружало піднялося над обрієм і засліпило його. І він помер з утіхи…

Тепер ви вже здогадалися, Северине, про що моя поезія?"

Кельнер подав гарячу каву й два келихи з коньяком, Йоганна обтулила долонями філіжанку й тут же опустила руки, зніяковівши.

"Це звичка північних людей — гріти руки за кожної нагоди", — посміхнулася.

Северин накрив своєю великою долонею її дрібну кисть.

"Я грітиму вас…"

"О, я згодна! — Вона нахилилася через столик до Северина й прошепотіла: — У нас любов вільніша, ніж у європейців: те, що у вас називається зрадою, ми вважаємо свободою. Первіснообщинна мораль, і я не думаю, що це погано… Ескімос, наприклад, за люльку може позичити сусідові свою дружину…"

"А потім?"

"А потім — як було й дотоді… Ви знаєте, напевне, що Рокуел Кент жив із Саламіною, а коли до нього приїхала з Америки дружина, коханка вернулася до свого чоловіка…"

"Усе так просто, — проказав Северин. — І жодних тобі моральних кодексів".

"Ми надто близькі до природи, Северине. В цьому наша перевага над вами і наше щастя".

"Я хотів би хоч трохи пожити в Ґренландії. Відпочити від європейських умовностей, фальшу, штучности, шаблону…"

"Приїжджайте, я зустріну вас… І не полишу, поки не повернетеся додому".

"А чи конче треба повертатися? Я ж самотній".

"Усі чужинці вертаються від нас до своїх предківських вогнищ".

"Але чому?"

"Найпотужнішою силою людини є її приналежність до чогось більшого за неї саму. Й через те… Я сподобала собі вас з першого погляду, але в Європі не залишилася б нізащо".

"Чому ви так легко признаєтеся в коханні?"

"Бо воно сильніше за бонтон".

"Люба ви моя… Ви в дитинстві бавилися м’ячиком?"

"Не розумію, яке це може мати для вас значення… Ні, не бавилася, для таких розваг ескімоси не мають часу. Зате в нас діти забавляються прикрашанням моржових бивнів…"

По короткій мовчанці Северин похопився:

"А чи не пора нам на теплохід?"

"Я чула, що нині не будемо відчалювати: десь там у морях заштормило. Однак наше "Арго" вже на нас чекає… Пора, адже Язон уже зустрів Медею, правда?" — всміхнулася.

"Зустрів… Але Язон невірний, а Медея мстива".

"Не бійтеся, наші жінки не вміють мстити. Люблять, поки любиться… Й дозволяють чоловікам кохати їх і покидати".

"Вільний ваш край, і я заздрю вам".

"Тішуся вашим визнанням. Але ходімо, бо таки пора".

Йшли до причалу мовчки.

"Ви мене поцілуєте?" — запитала Йоганна, коли ступали на трап.

"Я тебе зацілую, Саламіно…"

"Коли сама прийду до вас?"

"Я буду ждати…"

VI

На морях штормило справді, метеорологічні зведення були невтішні, проте циклон шаленів далеко — десь над Егейським морем, а на Чорному панував штиль, і "Ренесанс" вночі полишив Констанцу.

Другого дня перед обідом прибули до Варни — лише на кілька годин, щоб оглянути унікальний печерний Аладжа–монастир; Майстер Северин тут уже бував — дуже давно, тоді він уперше зміг вирватися за межі імперії. Мав тоді ще чорне до блиску волосся і — жодної зморшки на чолі; а чи впізнала б його нині, сивого й статечного, болгарка Софія, чи він упізнав би її — напевне, дуже поважну жінку? Та чи потрібно впізнавати? То тільки у співжитті подружжя не помічають старости, а як лише відірвуться одне від одного на час — і прокладається між колишніми коханцями нездоланна межа.

А якою була б сьогодні дівчинка з м'ячиком? Може, то й добре, що не зустрів її у зрілому віці, і являється вона йому молодою, ніби час для неї нічого не важить, й Северин, вічно закоханий у її переміни, сам не спостерігає за своїм віком; а певне, старости й немає, поки її відганяє присутність вічно живої жіночої молодости…

Куди ж поділася Саламіна? Вже другий день Северинові не вдається її зустріти; що могло трапитися: дійняло її розчарування після побачення в Констанці, або ж це банальна жіноча гра — відтягувати жадану мить, щоб вона була потім солодшою? Майстра проймало втішне відчуття: та невже він ще раз закохався — може, й востаннє?

На обід прийшов зарання, сподіваючись, що й Саламіна зайде до ресторану, й він попросить її сісти поруч. Сталих місць за столиками учасники круїзу не мали й у такий спосіб швидше зазнайомлювалися; теплохід заходив у лійку Босфору, вже проступили крізь імлу щогли мінаретів над сірими банями стамбульських мечетей — мандрівники швидко всідалися за столиками, щоб встигнути вийти на палубу ще до того, як корабель пришвартується в Золотому Розі; Саламіни не було, й до Северина підсіли Анатолій і норвежка Гелена, одне вільне місце залишилося, і його зайняв чоловік зі шпакуватим, стриженим під щіточку волоссям — він поглянув на сусідів проникливим, аж гейби викличним поглядом і представився:

"Боріс із Москви–матушкі… С госпожой Гелєной ми давно знакоми, а ви, как мне кажется, мілиє хохли із нєзалєжной Украіни. Угадал?"

"Не зовсім, — спокійно відказав Анатолій. — Ми все–таки українці й воліли б, аби ви так визначали нашу національність, якщо вже вирішили з нами познайомитись".

Борис був розв'язний, надміру безтурботний, він заливався кондовою поволзькою говіркою:

"Але ж бо ви амбітні, дорогі земляки!.. Та певно, певно, щирі українці! А от я зовсім безболісно реагую, коли мене хтось та й обізве кацапом. Самоіронія властива лише справді незалежним людям… До речі, я не зовсім добре розумію вашу мову, чи не могли б ви перейти на престижнішу?"

"Вперше чую, що мови є престижні й непрестижні, — теж спокійно мовив Северин. — Але якщо ви так вважаєте, то можемо скористатися англійською…"

"М–да–а… Ну ладно, говоріть по–своєму… А мене останнім часом вельми цікавить ось яке питання: що вам дала незалежність, адже вашому народові зараз важче живеться, ніж при советах".

"Незалежність нам дала незалежність, ви здатні це зрозуміти?" — вже почав кипіти Северин.

Анатолій торкнувся долонею плеча колеги й заговорив тихим безбарвним голосом:

"Пані Гелена вважає мене націоналістом, пригадуєте, пані Краґ, нашу дискусію в "Таверні під Акрополем"? То скажіть тепер, що дала норвежцям незалежність від шведів?"

"Я поки що послухаю, — відказала Гелена. — Хочу з'ясувати для себе самої свої власні переконання. Можливо, нині вони зазнають змін…"

Кельнер приніс перші страви, Борис швидко вимітав тарілку — йому хотілося розмовляти.

"Про норвежців поки що помовчимо, — сказав, витираючи серветкою рота. — У них сама лише література й музика засвідчила про готовність нації до незалежности: Кнут Гамсун, Тар’єй Весос, Едвард Ґріг… Яко критик, я цікавився вашим красним письменством — і кого надибав серед українських літературних героїв: бандита Чіпку, розбійника довбуша, деґенерата варнака, п’яного хама козака Голоту!"

"Ми могли б поговорити і про найвищий рівень нашого мистецтва, — відклав ложку Северин. — Але якщо ви вже приземлились до наших негативних персонажів, то подумайте: хіба кращі за них мордерця

невинних жінок Раскольніков чи батьковбивця Смердяков? Будьте ж об’єктивні!"

"Ого! — аж підхопився з місця Борис. — Ви надто високо замахнулися — не досягнете, не досягнете! Згадайте з–поміж своїх письменників хоча б одного, рівного достоєвському!"

"Рівности не буває навіть у стаді, шановний Борисе, — відказав Северин. — А між письменниками вона тим більше неможлива, оскільки кожен — самодостатня індивідуальність… Що ж, великих серед своїх я міг би, звичайно, не одного назвати, та ви їх добре знаєте. І всі вони у нас корінні. Ваші ж — кооптовані, і то дуже часто з українського середовища. Подякуйте нам за Чехова, Гоголя, Рєпіна, Короленка… І за Льва Толстого, онука українського гетьмана — теж".

"Ще не вистачало, аби вони писали свої твори малоросійщиною!" — вигукнув Борис.

"І писали б… Ви читали Ключевського? Думаю, що так… А він, між іншим, ось що сказав: "Якби Київ не зруйнували татари, то офіційною мовою держави була б не суміш церковнослов’янської та фінської мов, а староукраїнська, і Пушкін писав би цією мовою".

"Какая нєсуразіца, — прошипів Борис. — Да за такіє висказиванія раньше… Вот ми і дожілісь!"

"А таки дочекались, — проказав Анатолій, різко відсунувши тарілку. — Ми дочекались".

Теплохід уже швартувався до пірса, гуркотів, ударяючись у бетон, пасажири вмить покинули столики, вихопились на палубу: над Золотим Рогом височіла мечеть Сулейманіє, а за нею — така ж велична Айя–Софія та інші храми; у небо вистрелювало безліч мінаретів, і це справляло

неповторне враження: мусульмани не згірше за християн зуміли наблизитись до Бога.

Борис квапно полишив незгідливих співрозмовників — утік від них, немов ошпарений; Анатолій, малий і звинний, уже встиг пробратися на ніс корабля, щоб ніхто йому не заважав споглядати Стамбул; на бічній палубі стояли, пригорнувшись одне до одного, нерозлучні Корнило й Еліта, вони були зайняті собою, й столиця Туреччини їх мало цікавила; мариніст пан Єжи уважно, зі знанням справи, спостерігав, як швартується корабель; у натовпі гасав, перебігаючи з корми на ют і з юта на корму загадковий оригінал з червоним волоссям і з косичками, що стирчали навсібіч, мов промені, й виголошував вірші нікому не зрозумілою мовою — може, на есперанто; Гелена взяла під руку Северина й сказала:

"Я хочу побути з вами".

"З приємністю, — не зовсім доладно відгукнувся Майстер, розглядаючись, чи не побачить де Саламіни, — її на палубі не було, куди могла подітися; червоноголовий поет і далі не вгавав, на бігу декламуючи тільки йому зрозумілу поезію.

"Що це за тип?" — спитав Северин.

"Ніхто не знає", — відказала Гелена.

"Може, це наше майбутнє?" — пожартував Майстер.

"Хто знає… Нині всього можна сподіватися".

Теодор вибіг сходинками на капітанський місток і, певне, уявляючи себе командиром корабля, вигукував, цілячись у небо вказівним пальцем: "Mens sana in corpore sano!"[59]

"Наш керівник, — сказала Гелена, — запропонував екскурсію в Айя–Софію і в султанські палаци. А ви куди?"

"Я хочу оглянути могили Сулеймана Пишного і Роксолани. Ви чули що–небудь про неї?"

"Звичайно… Це унікальна в історії мусульманського світу жінка. Ви, напевне, багато чого знаєте про Роксолану…"

"Я вам розповім, якщо поїдете зі мною".

"Поїду".

…Вулиці Стамбула тісні й з обох боків захаращені ятками та крамницями; "Ікарус" з екскурсантами ледве протискається між стінами будинків — уже проминули Айя–Софію, Ат–мейдан — славний колись стамбульський іподром, ринок Бедестан; балакучий гід, умостившись на високому передньому крісельці, безупину вихваляє благословенну й неповторну у своїй красі столицю світу.

"Він сказав — столиця світу — чи мені причулося?" — запитала Гелена в Северина.

"Так, так, — підтвердив екскурсовод, зачувши її питання. — Стамбул — столиця держави на трьох континентах і над п'ятьма морями".

"Ось бачите, пані Гелено, — нахилився Северин до сусідки, — що таке націоналізм у вашому розумінні слова: шовінізм, загарбницька захланність, імперська ментальність".

Хтось кинув питання:

"Як ви ставитеся до курдів?"

Гід смикнувся, ніби вжалений, відказав з притиском:

"Домовимось, що будемо говорити тільки про людей!"

Запала в автобусі гнітюча тиша, письменники не знали, як зреагувати на таке блюзнірство — вийти з автобуса на знак протесту чи збойкотувати гіда; не змовляючись, вибрали друге, хтось затягнув пісню, і екскурсовод більше не озивався; Северин сказав до Гелени:

"Ви чули, і пояснювати вам уже не треба, яка різниця між націоналізмом і шовінізмом…"

"Схожі інвективи я чую нині вдруге. Але чому в незмірно віддалених кутках планети можуть люди так однаково мислити: Борис і цей гід?"

"Імперії споруджують у людях стереотип свідомости, який не допускає ані найменшого поруху інакомислення і не дає права поневоленим народам хоча б мріяти про такий цілковито нормальний стан етносу, як самостійність. Ви ж чули, з яким єхидством вимовляв Борис слово "нєзалєжность". Колишній завойовник ненавидить мене тільки за те, що я опинився на свободі — яке, мовляв, ти маєш право бути вільним?.. А хіба ви подібного не зазнали від шведів?"

"Не такою мірою, не такою…" — похитала головою Гелена.

"Що ж, Швеція, незважаючи на свою завойовницьку політику, не зуміла стати імперією… А тут, бачите, ностальгія за державою, яка колись розповзлася аж на три континенти! А на півночі недобитий Третій Рим з його божевільною жагою світової займанщини і єдиною метою — здобути владу над народами, взяти їх у рабство… Ви знаєте, в часи російської окупації були навіть такі випадки, коли москаль начебто співчував мені, поневоленому українцеві, попліскував по плечу, мовляв, "всьо ето кагда–нібудь образуєтса", але жоден з них і думки не допускав, що Україна може відділитися від Росії. Нині ж нехіть москаля переросла у

ранґ ненависти до вільного українця… За всі роки нашої незалежности я не зустрів жодного росіянина, який привітав би мене зі свободою…"

"Але ж нинішня їхня ненависть не має вже жодного сенсу…"

"Як і ненависть цього турка до курдів. А Росія… Вона неспроможна навіть найдемократичнішими гаслами заглушити свою імперську ментальність. Туга за грабіжницькою сваволею, немов короста, свербітиме їй доти, доки залишатиметься у підлеглості Москви хоча б один народ".

"І ви вірите, що всі народи світу стануть колись незалежні?"

"Стануть! Хіба не бачите: як не скаженіють імперіялісти, а таки воюють за свободу курди, звільняються чеченці — від росіян, абхази від грузинів. Хто може нині зупинити марш поневолених народів до волі?"

Гелена уважно слухала, однак видно було, що вона не в усьому погоджується з Северином.

"А чи наша планета витримає таку кількість державних утворень?" — спитала.

"Молоді держави будуть інтегруватися, але на засадах рівноправности. Ви ж не хочете воювати зі Швецією, але й повертатися до колишньої унії з нею не бажаєте".

"Проте я не вірю, що курди зможуть перемогти турків, а чечени — росіян".

"Запам'ятайте мої слова: ви ще будете свідком повстання Курдистану й Ічкерії… Будете теж свідком розпаду російської федерації, бо ж, крім Чеченії, перебувають у її підлеглості ще й Татарстан, Бошкортостан,

Якутія — вони теж колись виборять собі цілковиту свободу. Приходить у світ нова цивілізація, яка проголосить волю народам і людині".

"А можливість ядерної війни?"

"Не будьте песимісткою, пані Гелено, песимізм загрожує передовсім вашій нації — вона маленька. І її, і нас усіх може врятувати тільки націоналізм у змаганнях з імперським шовінізмом".

"Ваші міркування варті уваги", — все ще не хотіла погодитись Гелена.

…Султанський некрополь — то музей із гаєм мармурових обелісків; кожен з них увінчаний більшим або меншим витесаним з каменю тюрбаном — залежно від прижиттєвих заслуг покійного, і кожен обеліск змережаний золотою або срібною в'яззю, а посередині цвинтаря, за ажурною огорожею, вивищуються два мармурові гробівці у вигляді наметів: в одному з них спочиває чи не один з найвидатніших керманичів Османської імперії, а в другому — попівна з Рогатина Настя Лісовська, яку турки назвали Роксоланок" Хуррем — Радісною Русинкою.

Северин стояв у задумі перед гробом Роксолани, й гордість проймала його душу — не за її вчинки, а за Україну, що народила унікальну в світі жінку, котра за всю багатовікову історію Великої Порти вперше і востаннє подолала закон і традицію — зуміла стати єдиною дружиною всемогутнього султана–законодавця, мала право брати участь у раді дивану та ще й з відкритим обличчям, що за шаріятом каралося смертю; задля неї верховний священик шейх–уль–іслам мусив вписати в Коран спеціальну суру, яка дозволяла саме так поводитися "найславетнішій жоні найславетнішого султана"; Роксолана приймала чужоземних послів і позувала чужинецьким ізографам; вона правила великою імперією ім'ям свого чоловіка й отримала за це нечуваний у мусульманському світі привілей — спочивати поруч із своїм знаменитим мужем на чоловічому цвинтарі…

"Вона теж була українською націоналісткою? — зовсім поважно спитала Гелена, хоч її питання можна б сприйняти за жарт. — Я читала, що Роксолана, пам'ятаючи про свою вітчину, допомагала невільникам".

"Це солодкі легенди, пані Гелено… Я давно позбувся ілюзій щодо патріотизму Насті Лісовської, яка буцімто у Великодню суботу відмикала хурдиги й випускала українських бранців на волю. Неправда це… Була вона, як засвідчив наш знаменитий орієнталіст Агатангел Кримський, завзятою узурпаторкою влади, вбивцею синів свого мужа від першої дружини, матір'ю Селіма П'яного, який люто ненавидів козацьке плем'я, фундаторкою численних медресе й мечетей, серед яких — велична Сулейманіє, й ніколи не мучила її туга за втраченою Україною, де кобзарі складали думи й пісні про султаншу–українку, і я гадаю, що їй жодного разу не приснився Рогатин…"

"А все–таки мусили бути якісь підстави для легенд, дум і пісень", — боронила Роксолану Гелена.

"Звичайно, звичайно. Була єдина підстава — гордість її земляків за сильну Українку, яка в умовах незалежности — коли б та незалежність була — могла б перевершити своїм генієм княгиню Ольгу. Хай хтось знайде їй аналог! Нема… І в цьому історичний націоналізм Роксолани.. Тож нехай з миром спочиває Настя у вічній славі — не за любов до України, тієї любови в неї не було, а за те, що засвідчила перед усім світом великі можливості своєї нації".

"Ви так само оцінюєте й Ольгу? Мені приємно це чути, адже вона була скандинавкою".

"Ви, звичайно, сповідуєте норманську теорію, і мені це зрозуміло. Шлях з варягів у греки!.. Однак це спірне питання. Київська Русь була могутньою державою й до Рюрика. І подібний шлях, ще за часів оріянських, був прокладений не зі Скандинавії до Святошинських пагорбів, а з Греції — апостолом Андрієм Первозваним".

"Це ваша патріотична вигадка чи історичний факт?"

"Завтра у конференц–залі відбудеться розмова з різних історико–літературних проблем. Я маю виголосити доповідь — саме з цього питання, яке ми щойно порушили. Приходьте, пані Гелено, я вас запрошую".

VII

…Шабаш у конференц–залі дедалі дужче шаленів: вигуки, сміх, оглушлива музика вихоплювались на палубу, й подумав Северин, що йому не вдасться заховатись від молодих поетів і в каюті. Саламіна збігла униз трапом, Майстер стривожився, що вона знову надовго зникне з його очей, і спохопився наздогнати її, та дорогу враз заступила червоноголова мара з косичками, темінь прошили, немов пломінці свічок, жовті очі й пришпилили Северина до поруччя; він сперся до нього спиною, готовий оборонятися.

Майстер насправді злякався: дивний тип, який нізвідки взявся на теплоході, бо ж ні до якої групи не належав, наступав на Северина з темряви, ніби з потойбіччя, він простягнув руку для вітання, Майстер руки не прийняв і ще тісніше притиснувся спиною до поруччя борту, тоді червоноголовий схопив його за зап'ястя, потермосив, немовби дружньо вітався, й щось белькотів незрозумілою мовою.

"Хто ти?" — протиснув крізь горло Северин.

Червоноголовий, видко, зрозумів питання — вдарив себе кулаком у груди й відповів латиною: "Poeta clarus!"[60]

"Звідки ти тут узявся й чому такий дивний?" — допитувався Майстер і, переконавшись, що поет його розуміє, чекав відповіді.

Проте слів не почув: поет порозумівався кінетичною мовою, і, як не дивно, Северин розумів усе, що вимальовував рухами цей дивак — ніби залишав у повітрі зримі тільки для співрозмовника письмена.

Червоноголовий повідомляв моторошні речі: мовляв, ви всі прийшли з минулого і в минуле канете; найменша стежина не прокладеться для вас у майбутнє, нещадний шторм насувається з морів на Ізмірську гавань і змете все у ній суще; від вашого корабля не залишиться й тріски, і врятується тільки той, хто піде зі мною на піднебесну вершину, що здіймається над мертвим містом, і звідтіля розпочнеться нове життя світу, в якому чекає на нас жива субстанція ніким не звіданої досі величної поезії, за котрою майбутнє і слава…

Незримі письмена, висвітлені на мить жовтими пломінцями очей червоноголового, застигли в повітрі над головою Северина, й ще поки вони зникли, Майстер встиг відчитати у них вирок собі й своєму поколінню; ним оволоділа глуха безнадія, його дійняло вже не романтичне, а реальне бажання втекти від невідомости майбутнього в минуле, яке ще втрималося на світі у вигляді патріярхальних взаємин; і не з примарної піднебесної висоти слід розпочинати нове життя, а повторити його, добувши із пропасних глибин збереженого часу здоровий сенс людської сутности.

Він згадав Саламіну й забажав тепер бути тільки з цією жінкою, яка зберегла в собі непорочність Природи, втекти від жорстокої й руйнівної скверни цивілізації, що вривається, немов цунамі, у зґвалтований світ — у резервацію Чистоти, котра ще заховалася десь на окрайцях Зеленої землі біля підніжжя мертвих скель.

Северин простягнув руку, щоб відштовхнути червоноголового, проте рука пройшла крізь нього, мов крізь дим, й тільки жовті очі примари заблимали в далині; Северин врешті отямився і збагнув, що то миготять світелка маяка на далекому молі ізмірського причалу.

Зайшов до каюти, сів за столик і взявся перекладати англійською свою доповідь для Саламіни: знав непомильно, що Саламіна прийде. Закінчивши роботу, ліг на ліжко і ждав…

Двері тихо прочинилися, й зайшла Йоганна — в рожевому анараку з капюшоном, вона непорушно завмерла, притуливши палець до губів.

Северин зачаївся, чекаючи хоча б найменшого поруху жінки, й боявся зрушитися з місця, щоб не сполохати чарівне видиво. Врешті вона відкинула з голови капюшон, легко зсунула з плечей анарак, він упав до стіп, і Северина засліпила білизна жіночого тіла; тверді, як у незайманки, груди випнулися вперед, точені стегна стиснулися, приховуючи лоно пухнастою короною чорного волосся; Майстер весь зітлів від бажання, але й тепер не поворухнувся, й Саламіна пожаліла його: лягла поруч, роздягнула й, прошепотівши гаряче: "Яке в тебе молоде тіло…", — вгорнула його своєю пружною м'якістю.

Кохала Йоганна — не він у неї, а вона входила в нього, відшукуючи в собі для любові найчутливіші дотики, була вона майстринею кохання, і Северин запитав: "Як це так, що в холодному краю живуть такі гарячі жінки?"; "А так, щоб вижити серед льодів, — відказала вона, — нас огріває, палить і мучить безперервне бажання, ми кохаємося часто, ми кохаємося завжди, і я вдячна добрим духам за те, що послали мені тебе, я б зачахла в такій довгій дорозі без чоловіка"; "То знайшла б іншого"; "А ні, ескімоска може прийти тільки до того, хто глянув на неї з гріховною жагою, а ти зробив це у таверні"; "Я поїду з тобою, я самотній і стану в твоєму краю таким, як і ви"; "Ти дуже швидко захочеш повернутися додому, чужинці в нас довго не затримуються, Ґренландія призначена тільки для ескімосів"; "Неправда, неправда, ти вродлива й розумна, ти колись була дівчинкою з м'ячиком, я весь свій вік житиму з тобою"; "То забирай мене швидше, швидше", — й Саламіна лягла навзнак.

Він брав її пожадливо, потужно, владно — давно не відчував у собі такої чоловічої сили — й шепотів, шепотів: "Я поїду з тобою, я хочу бути там, де Природа панує над людьми, а не люди над нею — і знущаються з

неї і нищать"; "Ти вже в нашому краю, ти ж у мені, і чи не все одно, коли покидати... але будь ще, будь, хай я згорю в цьому пеклі"; Саламіна втішалася його коханням, тихо сміялася, обціловувала й просила: "Ще не йди, ще трохи, ще довго будь, ранок далеко..."

Вони кохалися до світанку, а коли Северин врешті зів'яв і міцно заснув, Йоганна підвелася, одягла анарак і тихо вийшла.

Майстер прокинувся: на столі біліли неторкані папери, а місце, де лежала кохана, було ще тепле, й він горнувся до постелі, усвідомлюючи, що більше ніколи не побачить Сал аміни.

VIII

За сто кілометрів від Ізміру лежить під небом відкопане, як і Помпеї, зникле у давнину місто Ефес.

Письменники, які виїхали автобусами на екскурсію, уважно слухають гіда. Ось на цьому місці стояла найвеличніша поганська святиня — храм Артеміди, — підпалена колись Геростратом. А на тій он горі, під самим небом, колишня тюрма, бачите руїни? Там сидів ув'язнений за зневагу богині апостол Павло... А ще гласить легенда, що в Ефесі померла на руках Івана Богослова Божа Мати... Трохи далі, потім глянете, височить уціліле приміщення бібліотеки, а навпроти нього, теж добре збережений, — громадський туалет...

"А в Помпеях, — зауважив пан Єжи, — зовсім неушкодженим залишився будинок розпусти — з найпікантнішими мозаїчними візерунками..."

"Цей факт ще раз підтверджує істину, що час дбайливо зберігає найнеобхідніші для людини інститути", — посміхнувся гід.

"І засвідчує водночас високий рівень первісної цивілізації", — промовив Тарас.

"Над якою ми не надто високо піднялися", — додав пан Єжи.

"А може, й не досягли її рівня, — розтулив урешті вуста для слова завжди мовчазний Данило. — Ганебне ім'я Герострата пам'ятаємо й донині, а ось хто розпорядився висадити в повітря Михайлівський собор у ЬСиєві, ми вже й забули... А свого Погружальського — спеціаліста з підпалів бібліотек — античні греки, як видно, не мали..."

"Поїдемо в Помпеї, Корнильцю! — аж навшпиньки стала Еліта. — Я б хотіла поглянути..."

"Борделів нині повно в світі, люба, не конче добиратися до Везувію, — відказав Корнило. — Є вони, напевне, і у Варшаві".

"Але ж мозаїки, мозаїки!" — зітхнула Еліта.

"А й справді — який матеріял для еротичної поезії!" — засміявся Корнило.

Екскурсанти розбрелися поміж руїнами, а гурт польських та українських письменників, які за час круїзу міцно здружилися, зупинився перед бібліотечним ґмахом.

Політолог Микола й філософ Тарас знову встрягли в суперечку: чи має право література заанґажовуватися в політику.

"Та невже ти вважаєш, Миколо, що прадавні пергаментні сувої, які дві тисячі років тому лежали на цих самісіньких мармурових поличках, не мали жодного стосунку до державотворення Еллади — а може, то була "Антігона" Софокла або "Прикутий Прометей" Есхіла".

"Античні драматурги, Тарасе, творили за найвищими естетичними законами, а політикою займалися імператори".

"Всі вони були однаково заанґажовані в державотворчий процес, а як же інакше?"

"Ти свої літературні теорії завжди прив’язуєш до нинішнього дня, проте мусив би знати, що між стародавнім мистецтвом, яке певною мірою було ілюстрацією до історії, і чистою естетикою нашого часу існує велика різниця".

"Що ж, тоді — нинішні письменники мають витати в емпіреях й бути байдужими до того, приміром, якою є наша сьогоднішня влада — українською чи антиукраїнською, з кого формується в нас провідна верства — з політиків чи політиканів, з чесних чи підкупних осіб, з героїв чи боягузів, з мудреців чи дурнів, та невже ти хочеш, щоб новітній літературний процес став аморфним, яловим?"

До Северина доходив зміст суперечки друзів, проте він сприймав її байдуже — був відсутній, перебував і досі в тенетах солодкої ночі, які, немов іржа, проїдало усвідомлення, що Саламіни більше ніколи не зустріне; душу Майстра вихолоджувала порожнеча, і в неї вповзав моторошний спогад про вчорашню зустріч з червоноголовим привидом, який напророкував загибель того всього, чим Северин досі жив; була то ява чи видиво, не міг тепер збагнути Майстер, але ж ось і зараз — реальний, в людській іпостасі привид з червоним волоссям і косичками робить кола довкруж екскурсантів і приглядається до облич, ніби шукає собі спільників; ніхто на нього не звертає уваги, всі вже встигли звикнути до дивака, а він кружляв і все вдивлявся в гору, на якій бовваніли руїни прадавньої тюрми; та невже від неї має розпочатися нова епоха — Господи, а якою ж вона буде?; червоноголового запримітив Степан і звернув Данилові на нього увагу.

"Чий він?" — запитав Данило.

"Певне, всесвітній", — відказав Степан.

"Літературний безбатченко?"

"А тобі доконче треба, щоб усі оспівували батьківські пороги й водно вигукували: — Слава Україні?"

"Навіщо вигукувати — треба в кожне слово вкладати ту славу, людина ж мусить мати матір".

"Дай спокій, пора позбутися нарешті тих слинявих скиглінь — рідна мати моя, ти ночей не доспала".

"І шельмувати матерів, як ото ти спробував у своєму екзерцисі?"

"Це лише початок, ми здеремо святенницькі маски з усіх ідолів, у тому числі з п'яного Шевченка, закомплексованої Лесі й продуцента світової графоманії Франка!.."

Почувся лункий виляск, Степан хитнувся від ляпаса, капелюх з обвислими крисами злетів додолу — і тут сталося щось зовсім фантасмагоричне: Майстер побачив, як до Степана підбіг червоноголовий, котрий пильно прислухався до суперечки, зняв червону з косичками перуку й натягнув Степанові на голову; цієї мізансцени, мабуть, ніхто крім Северина не помітив, тільки хтось охнув: "А він посеред нас!" Новий червоноголовий безпечно стояв серед гурту, а крутою стежкою на гору, до тюрми апостола Павла, спинався голомозий чоловічок. Майстра дійняв містичний страх: чей усе відбувалося так, як напророчив учора привид. Северин вигукнув: "Заверніть його, він пропаде!"

"Про кого ви, Майстре?" — запитав Тарас, з тривогою приглядаючись до зблідлого Северина.

"Червоноголовий пішов на гору!"

"Отямтеся, он він стоїть".

"Так це ж Степан, а куди той пішов?"

"До предків", — хтось пожартував.

"Але ж безбатченки предків не мають, — не вгавав Северин, — гукніть йому!"

"Якою мовою?"

"Не знаю..."

"Вгамуйтеся, Майстре, ви, певне, зморилися від спеки", — припадав біля Северина Тарас.

"Але ж добре подумайте: може, червоноголового зовсім і не було, тільки маска мандрує поміж нами?"

Втім пролунав з мегафона голос екскурсовода: "Запрошуємо всіх до автобусів! Надійшло тривожне метеорологічне повідомлення: з Дельф іде до нас шторм. Усім негайно зайняти свої місця!"

IX

Вранці на море впав мертвий штиль. Скував поверхню вод блідою плівкою, й здавалося, що на ній видніються відбитки чаїних лапок; баклани й буревісники припали нерухомими грудками до скляної гладіні, ніби приречені на страту; в повітрі панувала глуха й тривожна тиша, ніби вся природа очікувала смертного вироку, тільки в недосяжній глибині моря чулися затаєні звуки, неначе там кришилися коралові рифи, й

велетенські брили, падаючи на дно, вряди–годи витискали на поверхню сердиті пухирі, що розходилися колами, руйнуючи на мить сусальне срібло штилю. І знову все стихало в очікуванні неминучої бурі.

А вона вже давала про себе знати: західний схил чистого неба затягався сірими перистими хмаринками, вони розповзались небокраєм, набухали й блідли, ніби наливалися затаєною злістю на беззахисний світ; врешті десь із Дельф чи Фессалонік потягнуло холодним цугом, й море зловісно застугоніло, проте ще стримувало лють, а на кого — на людей, які в тривозі висипали на палубу й мовчки посилали свої просьби до Господа, щоб утихомирив бурю там, де вона розпочалася, чи на самого Бога, готового вислухати людські благання? А може, на береги, що скували його свободу?

Майстер стояв на кормі з опущеними руками, він мав винуватий вигляд, нібито сам спричинився до біди, — знав бо, знав, що вона прийде! Йому згадався татарин Мансур, який колись через нестримне бажання волі пропав у Каспійському морі, а теж ввижався перевернутий догори днищем крейсер, що занурювався в незглибинні води Тихого океану — і скільки то моторошних годин прожили моряки в холодному полоні?.. Й чи не божевільний цей задум — зігнати з усієї Європи творчий люд в цю білу домовину — чи ж то треба репресій, коли і в такий спосіб можна розправитися з розумом націй? І хто відповідав би за трагедію "Ренесансу", якщо б він учора відплив у відкрите море — ще до оголошення метеозведень? І чому я два дні тому, попереджений таємничим привидом про можливу катастрофу, не розповів керівникові круїзу про своє видіння? Боявся глузів?..

До Северина підійшла Гелена, взяла його під руку, ніби відчула, що треба заспокоїти приятеля. "Чого ви хвилюєтеся, адже теплохід не серед морських широт, а в надійному порту"; "Могло ж статися інакше, ми ж мали підписати в Дельфах "Декларацію примирення", а наші керівники, безнадійні романтики, ще вчора зранку готові були вийти в море, я про це знаю, і мене морозить від однієї лише думки…"; "Заспокойтеся,

Северине, "Декларація" вже готова, нас виведуть на берег, і ми підпишемо"; "Та яке тепер це має значення?.."

"Я знав, пані Гелено, що буде шторм, про це сказав мені позавчора червоноголовий — і вже нема зловісника, зник на горі в Ефесі..."

"Як то зник? Он ходить палубою!"

"Та ні, це наш — у перуці злого духа..."

"Який бо ви містифікатор, пане Северине, — чи бува не зародився у вас задум химерного роману?"

"Можливо... Але я таки вірю, що зло вміє прибирати людську подобу".

"І прибрало, як бачите..."

Гелена потиснула Майстра за лікоть, зазирнула йому в очі.

"Полишмо містику, — сказала. — Поговорім про щось приємне, адже сьогодні роз'їдемося. І ніколи більше не зустрінемось... То я хочу вам на прощання сказати, що це коротке спілкування з вами геть перемінило мій триб мислення... Не маємо права ставати гомункулусами, як червоноголові. А вони є всюди і всі вони інтернаціональні — ці метастази бездуховности".

Червоноголовий проходив мимо й почув, що про нього говорять. Він безцеремонно став перед Северином і Геленою, зняв перуку, підніс її над головою й задекламував:

Собі і місту Риму

Тримай свій кайф за риму.

Існує несказанний кайф

За складно складених обстав,

За збігу всякого умовин!

"Ну як?" — запитав псевдочервоноголовий.

"Ти сам не розумієш, що наплів", — знехотя мовив Северин, щоб позбутися влізливця.

"А навіщо розуміти? — згірдливо відказав Степан. — Поезію треба відчувати!"

І пішов собі палубою. Майстер звів до неба руки.

Чому, чому не чутно дзвону?" — вимовив з гіркотою.

"Це ваша поезія?" — спитала Гелена.

"Ні, згадалися слова з Данилового вірша… "Чому не чутно звуку сурм?" Я б таки підсилив його цим рядком".

У цю мить налетів на море шквал. Заскрипіли реї, теплохід вдарився до подушок на пірсі, Гелена похитнулася, Северин підхопив її й так тримав, обнявши.

"Розходьмося по каютах", — сказав.

"Ні, ні, — прошепотіла Гелена. — Я хочу уздріти те, чого ще ніколи не бачила…"

З моря насувався вал. Виростав, здувався, ніби силкувався увібрати в себе всю воду моря. І сизий гребінь, що з'явився на вершині водяної гори, немов грива, ринув униз водоспадом. Швартови натягнулися, затріщали, корабель перехилився, поповз супроти водоспаду і, опинившись на гребені, стрімко злетів униз… Тоді з чорних вод посунув другий, ще більший вал.

"Ви не бачили Йоганни, Гелено?" — із затаєною тривогою спитав Северин.

"Вона відлетіла ще вчора. Ніби сподівалася біди… Ви будете за нею тужити?"

"Доки житиму… Я знайшов ту, яку шукав так довго. Дівчинку з м'ячиком… І втратив назавжди".

"Нічого ви не втратили, якщо покохали…"

"А вона, видно, більше любить свій рідний край — якщо не хотіла ще раз зустрітися зі мною… І подалася туди, де люди вмирають з утіхи, коли побачать сонце. І все ж марно боялася останньої зустрічі — хіба я зміг би її затримати?.."

"Як ви житимете далі?"

"Мені теж довелося багато чого передумати, Гелено. Я досі намагався бути суддею. А треба стати підсудним — у самого себе. Я маю де усамітнитися для роздумів".

"У ваших Карпатах?"

"Так, я там маю ґражду. І ніхто мені не заважатиме побути нарешті на самоті — у своїй власній сльозі. Й збагнути — чого я вартий".

"Будете пам'ятати про мене?"

"О так! Я напишу повість про Йоганну і про Гелену Краґ. Але не обізвуся ні до вас, ні до неї. Навіщо? Ми взяли одне від одного все, що вдалося взяти. І стали багатші…"

"Стали інші".

"Отже, недарма все–таки відбувся цей круїз".

Другий вал був вищий, масивніший, страшніший, він повільніше насувався й ревів у пароксизмі нещадної люті.

З рубки пролунала команда капітана корабля: негайно сходити усім на берег.

X

Літак набирав висоту. Коли розвиднілося, стюардеси почали розносити пасажирам сніданки й вино.

Бельбас Теодор просвердлював пальцем повітря над головою і від утіхи, що небезпечна подорож закінчується, виголошував чергову латинську приказку — цим разом доречно:

"Veni, vidi, vici! Veni, vidi, vici!"[61]

Літак прямував до Варшави, щоб звідти завернути до Львова й Києва.

Пан Єжи дрімав: він не боявся ні морської бурі, ні грозового неба.

Микола й Тарас докінчували дискусію про заанґажованість і самодостатність літератури.

Еліта Пре ковтнула повний фужер вина, схилила голову Корнилові на плече й шепотіла: "Kochanie moje, muszę być jeszcze kiedyś twoją. Przecież no!.. I weź to pan sobie na karb: ja nie dopuszczę, żeby polacy i ukraińcy jeszcze raz między sobą klucili się!"[62]

Анатолій сидів окремо, розклав на колінах папери і щось писав: можливо, перекладав або правив текст.

Степан ходив поміж рядами в червоній перуці з косичками й декламував непристойні вірші.

Майстер сидів поруч з Данилом. Обидва мовчали. А коли літак почав знижуватися, Северин проказав сам до себе:

"Коли сурма видаватиме невиразний звук, хто стане готуватися до бою?"

"Звідки ви взяли ці віщі слова?" — запитав Данило.

"Із Першого послання Павла до коринфян".

Частина друга

Ґражда

I

Майстер Северин відклав перо, а чи воно само випало йому з рук: більше ні рядка, ніколи, я втомився. Папір холодний, мертвий, я більше не вмію з ним розмовляти, мені потрібна в о н а, її порада, однак, зеленоока жінка більше не приходить у мої сни — мене дійняло таке відчуття, ніби моє тіло покинула душа. Чим я завинив, за який гріх спостигла мене покара?

Майстер ліг на тапчан, була ніч, він глибоко пірнув у густу темінь безсоння, марно намагаючись допасти до м'якого, теплого клубка сну, який відкочувався від нього все далі й далі й мало що не зникав. Майстрові ставало моторошно від напливу чужих думок, що проникали до нього з пропасних глибин космосу, — він ставав перед ними безпорадний, тому що не міг осягнути в них змісту й гармонії: безладними зграями ширяли вони над Северином, ударяючись об його чоло, ніби хотіли розчерепити, увійти якнайглибше в мозок.

Северин нишкнув під навалою мисленого етеру, витвореного упродовж століть, тисячоліть і вічности, його власні думки пригасали, не здатні змагатися з невідомим духовним світом. Він пробував молитися, як це робив у дитинстві, коли нахлинало безсоння, та молитви змовкли в душі, й Майстер ґвалтував свій мозок, спонукуючи його до мислення.

Він прагнув зрозуміти чужий мислений морок, який звідусіль наступав на нього, і міркував: якщо для зародження матеріяльного життя потрібна була Творцеві енергія сонця, повітря, води і тверді, то для створення духовної субстанції Господь використав енергію людського мозку, здатну при надпотужній конденсації виштовхувати мислі у світовий простір, в якому вони залишаються навічно.

Усі мислі наших предків, думав Майстер, літають зграями в бездоннях Космосу або ж згромаджуються у його закутинах в духовні материки, мов водяна пара в хмарах, і ждуть, щоб хтось із сущих на землі їх відчитав; не витримуючи супокою, вони самі опускаються до людей, стукають у серця і мозок відчутними імпульсами, немов до своїх боржників, вимагають у них звіту за прожите.

Це душі, на яких закодовано проминуле життя… А може, й вона серед них? Може, і її думки ширяють там, і я колись зіткнуся з ними, почую їх?

Теплий клубочок сну втік від мене, мабуть, назавжди, і я, знудьгований, перемістився із мислених сфер предків у світ своєї власної сутности. Не знав її досконало й тому мав потребу повсякчас заглиблюватися в неї, а люди, поміж якими пролягли мої вольні й невольні дороги, зовсім нічого про мене не відали, бо не бачили моїх сліз — екстракту душі.

Майстер ніколи не гасив свого горя сльозою.

А вона набухала, переповнювала нутро й водно намагалася вилитись і залишити мене прісним і висушеним. Проте я не боявся цього, знаючи, що тільки вивільнену сльозу міг би побачити й визначити її вартість.

Я хотів виплакатись хоча б один раз за все життя — десь у глухоманній самотині. Але де та анахоретна місцина? Може, під землею, однак там не плачуть — мертві ні сраму, ні сліз не імуть; я прагнув побачити свою сльозу під сонцем, щоб надивитись, як переливаються під нетривкою оболонкою її тимчасовости вічні промені сонця, немов у мильній бульбашці; як заламуються, в які письмена вкладаються, і чи зумію я відчитати незнаний і прихований від людей протокол власної душі, чей та сльоза не тільки мені належить, а всьому світові, який мене оточував і оточує досі, який мене плекав, виховував й намагався приборкати. І їй теж належить — моїй вічній повірниці. Та я згубив її і не можу відшукати в образах інших жінок — де ж той мій сон, щоб ми знову в ньому зустрілись?

Й Майстер погнався за клубочком сну; він таки упіймав його, розколошматив і втопився в ньому, та реальний світ усе ж чіплявся за Майстра і входив з ним у сон, перемінюючись у сновидіння.

Тож приснилася йому колишня мандрівка, в якій він тікав од зневоленого світу на край землі, туди, де колись закінчував армійську службу в морській піхоті, — намагався знайти в найвіддаленішому куточку великої тюрми хоча б якийсь захисток від насильства; поїзд мчав

крізь залюднені й безлюдні простори, проїдені метастазами концтаборів, перетинав дні і ночі, а краю тюрмі не було видно, й коли Северин опинився на березі Тихого океану — безмежність простору страшної держави знову, як і колись, здолала його, і він зневірився у силі своїй. Вернувся тоді в рідні гірські недеї, які ще, здавалось, дихали правічною опришківською й недавньою партизанською свободою, й, побачивши на найвищій кичері за Черемошем крихітну кастелу, пішов до неї. Вона була порожня, проте добре збережена, і стеріг ґражду пастушок, дід якого, ослаблений літами, зійшов на доли; пастух сказав мандрівникові, що ґражда продається, тоді Майстер знайшов власника і купив її.

Проте замешкати в ґражді не встиг: держава, від якої утікав і яка вселила в нього зневіру безмежжям простору, розпалася, й Майстер мусив залишитися серед людей, щоб будувати свою державу. Про кастелу на чолопку кичери забув, ні разу й не навідався; стеріг її задарма пастушок, ховаючись у ній від плови, градобоїв і буревіїв; згадав Северин про неї аж коли прощався з норвезькою письменницею Геленою Краґ на теплоході "Ренесанс", й тепер увійшла кастела в його сон, вихопившись з реального світу.

Майстер уві сні вийшов на кичеру — так легко, ніби до його ніг не чіплялося земне тяжіння. На чолопку гори стояла дерев'яна фортеця: житло оточували високі заборола зі смерекових штахет, їх досягав дах будинку, й подвір'я з господарськими прибудовами ховалося в суворому захистку. Вхід до ґражди затуляла низенька хвіртка, й Северин відчинив її, ступив на ґанок і увійшов до світлиці, яка пахла живицею й пусткою. І здалася йому ґражда найвдячнішим пристановищем для усамітнення, хоч розумів, що, увійшовши в неї, навіки відокремив себе від зовнішнього світу.

Й думав уві сні: що ж то за знак, коли сниться знайома домівка, а каже "Сонник", що така з'ява провіщає розкриття внутрішньої сутности людини, — тож матиму можливість простежити свій пройдений шлях без свідків і перемінитися із судді на підсудного перед власним сумлінням —

до того, як відійти до душ, котрі ваблять мене своєю мисленою силою, намагаючись заманити до себе, в інше життя.

Серед цілковитої самоти Майстер відчув, як приходить до нього пекуча згадка, яку він досі притлумлював у глибині душі: був то спомин про батька, й Северин уперше в житті заридав і збагнув, як солодко плакати.

Очищався слізьми, а вони збиралися в одну велику краплю під сивою оболонкою, він роздер її й увійшов досередини; стінки сльози розсунулися на весь простір ґражди, і Майстер замешкав у своїй власній сльозі — в близькому сусідстві з душами, які чекали від нього звіту. А сльоза розширювалась, її прозора плівка розтягувалася, мов оболонка дитячої надувної кульки, ліпилася до митих стін хатньої кліті й, оповиваючи сволоки, вистелила тисову стелю; вона виґлянцьовувала нутро світлиці, не поминаючи жодної закутини й щілини, заклейструвала двері, Майстер відчув, як увесь світ замкнувся у його власній сльозі.

І став я в'язнем своєї сутности: на душі було сумно, але й затишно, нібито хвилі штормового океану прибили мене нарешті до заповітного острова, на якому є все, що для життя потрібне, і дивувався я, що мій життєвий обшир вельми скромний, проте самодостатній, і в моїй свідомості майнула думка, що всі світові бурі й пристрасті, ненаситність і жадоба слави — цілковита марнота; якщо світ людини може вміститися в дрібненькій сльозі, то зміст людського існування є набагато дешевшим від уявної його вартости, навіяної захланністю та марнославством…

Майстер порозглядався довкола: стеля ґражди стала небом, позначеним на тисових дошках трьома хрестами, гладко вигемблювані стіни окреслювали простір, цілком достатній для того, щоб відчути повноту існування; у вікно, яке відокремлювало світ Майстра від космічної залежности, вдивлялася трансцендентність, і хоча Северин усвідомлював, що потенційно належить їй, усе ж цієї миті почувався від неї вільним, і це надавало йому рівноваги й усвідомлення власної потрібности в земному житті.

Сволоки були списані незнайомими письменами, і я радів, що моє життя ще якийсь час буде виповнене певним сенсом, адже мені дано ще до переступу через межу між реальністю і трансцендентністю ті письмена відчитати й залишити своє відкриття нащадкам; може, то історичний матеріял для останнього мого майстерштику, може, перо ще попроситься до моїх рук?

Уздовж стіни прослалися важкі лавиці, які спинялися аж біля печі, що бовваніла в куті й шкірилася роззявленою черінню — той без затули отвір провадив, мабуть, у саме пекло; посередині світлиці стояв дубовий стіл, і на ньому Майстер побачив інкрустовану тарелю, вивершену пірамідою писанок, кожна з яких означала початок невідомих істин; до них йому було призначено доступитися крізь власне невігластво й обмеженість земного мислення, — чей там, у далекому минулому, існує закостеніле в безчассі життя, яке я маю розворушити й воскресити для нинішнього дня, а передовсім для себе самого; переді мною постала цікава перспектива: через свячене яйце, як через медіюм, осягнути занехаяну в пам'яті сутність нашої історичної долі і свою власну сутність в контексті історії.

Було тихо в ґражді, й Майстер нетерпляче очікував дійства, яке неодмінно мало відбутися в пристані його осамітнення. Він відчував, що зараз наступить мить — і розпочнеться для нього новий життєвий триб, коли він осмислить передовсім свій пройдений час і віднайде його розвиток, перетворення в іншу, досконалішу сутність. Северин усвідомив також і те, що цей останній шмат життя мусить розпочатися з виправлення помилок, вчинених у попередньому стані.

А втім, я прожив свою дотеперішність без гріха… Так, без гріха! Я тільки затаїв перед самим собою, що колись перебував у тісній з ним дотичності: часто відчував його так близько у хвилини душевного розслаблення, що гріховна нечисть могла навіки увійти в мене; я водно бачив її увіч, іноді підпускав до себе на трагічно небезпечну відстань і в зневірі, коли спокусу було витримувати невміч, уявно поринав у розкіш блуду. Й переборюючи його звабу, все ж деколи так ризиковано

наближався до злочину, що він мало не ставав моєю власністю: розпачливо відчужуючись від нього, я таки осквернював себе наближенням до гріха, й тому на останньому життєвому етапі, який настиг мене у ґражді, я змушений очистити себе, невинного, каяттям, яке може прибрати лише подобу сльози.

Северин не бачив цієї миті образу колишньої спокуси, забулися спонукання, хитрощі, злоба й підступність її призвідців, а вони товклися в потойбіччі, добиваючись до живого мозку й серця Майстра, і він мусив їх впустити на свій суд, щоб винести їм остаточний вердикт або ж визнати свою провину за колишні позови із власним сумлінням.

Майстер знав, як це зробити. Він узяв з полумиска писанку, вона, як і кожне яйце, означала початок, покрутив її, й вона шалено завертілася на столі, перемінюючи писанкові візерунки на зображення живих істот, і збагнув тепер Северин, що дійсність існує вічно в часі.

II

Першою проникла з потойбіччя, обережно роздираючи оболонку сльози, щоб вона не спливла, постать вітця.

Був він блідий, сивий, подовгуваті зморшки, в які запала скорбота, порили його обличчя, він тужно дивився на сина так само, як тоді, коли повернувся з допиту, й Северин, цієї миті набагато старший за батька, враз побачив себе юнаком, який готувався до іспитів в університет і всю ніч не спав, не заглянувши й разу до книжок: чомусь батько не вернувся з міста. Батько приніс із села вузлик з буханцем хліба й грудкою масла, поклав на стіл і сказав, що зараз повернеться, й Северин рахував нестерпно тягучі нічні години, чекаючи батька, а той прийшов аж уранці — блідий, із запалою в зморшках скорботою, і здогадався хлопець, що батько був на допиті й, певне, зізнався, бо стояв перед сином, немов перед своїм суддею; в того судді запекли очі — то сльози протискалися до віч аж із самого мозку, і він стримував їх, хоч сіль пропікала повіки;

заливали вони й тепер сировицею очі, й боявся Майстер, що видиво зникне, бо в тій сльозі перебувала пам'ять про вітця.

А батько стояв, як і тоді, край столу, відсутній і загублений у цьому світі, жура нагинала донизу його стан, і насилу стримував себе, щоб не впасти обличчям долі — нібито земля притягувала, кликала його до себе, бо місця під небом більше для нього не існувало; був він одягнутий у світлий пороховик, на якому нижче пояса відбилося іржаве коло; батько помітив, що я спинив погляд на тому кружалі, й сказав, що то слід від камерної параші, на якій просидів усю ніч, бо ні стільця, ні лежака в камері не було; Северин у ту хвилину згадав, що після смерти батька носив того плаща з назавше припечатаним на ньому тавром, бо іншого одягу не мав. "Я вдосвіта постукав у залізні двері, сину, й сказав наглядачеві, що згоден свідчити"; "Ти це зробив, тату, щоб я мав можливість скласти іспити?"; "Така думка мучила мене, та не вона спонукала до згоди, я зрозумів, що впиратися немає сенсу, слідчі давно вже втямили, що Семенчука били в школі ґазди Яким і Павло, адже на екзекуцію збіглося півсела"; "їм потрібно було тебе зламати, тату"; "Та чи ж міг я впиратися, що не бачив того всього, коли Семенчук заявив, що я обороняв його"; "І ти засвідчив…"; "Ні, ні, я не сказав, що ґазди лінчували сільського люмпака й донощика, признався тільки, що затримав Павлову руку". І цього було досить, подумав син, щоб тебе, на якого в селі молилися і слухались, немов вітця, розтоптати на очах у людей. Батько почув німий синівський докір і застогнав у розпачі: "Я не міг інакше, ну не міг же я сказати, що того всього зовсім не було!"; "А що підсудні?"; "Вони й слова не вимовили, лише розгублено, навіть без докору поглянули на мене, та видно по них було, що не сподівались мого свідчення…"

Батько схлипнув, той схлип почув Северин і тепер, коли розмовляв з примарою вітця, й давній жаль до нього і за нього розривав синівське серце, і сльоза, в якій перебував, набухла, мов хмара перед дощем, — ще трохи, й спливе солоним потоком, і видиво зникне, а ще не все колишнє повторилося, й Северин проковтнув пекучу спазму.

А тоді поруч із вітцем постала біла тінь молодої жінки, її груди пучнявіли під згрібною сорочкою, з них струменіло материнське молоко, й корявіла від нього пазушина; Павлова Марія залишила немовля дома й прибігла до вчителя розпитати про мужа, бо ж усі в селі знали, що учителя покликали до тюрми свідчити на Павла і Якима.

"Ви бачили його, а що він переказував мені, то правда, що його засудять на десять років, Боже мій, за десять років моя Анничка сільську школу закінчить, а тата не буде знати… А ви дома, слава Богу, бо як без вас, вони там добре знають, що без учителя село не зможе обійтися, а як я обійдуся без Павла — що їм до того… Дитині ще й року нема, а незмолочене жито злежується в стодолі, снопи пліснявою беруться, що ми будемо їсти зимою… та мені самій не так багато й треба — якби ви Северина прислали, щоб він хоч трішки змолотив…"

Марія без угаву говорила, блудячи очима, й водно зупиняла погляд на криничній цямрині, немовбито з неї мав виринути її порятунок… Учитель тупо дивився в землю, гейби не чув Маріїного ячання, та при останніх її словах стрепенувся, ніби знайшов у них вихід з отупіння, й мовив похапливо: "Так, так, Северин піде до вас молотити, йди, сину, допоможи жінці". Хлопець пішов на Павлове обійстя, що межувало з учителевим городом, він виносив із клуні сніпки й стелив їх від криниці до хатнього порога, й Марія стояла перед тією доріжкою, напружившись ступити на неї, щоб вихопитися із свого горя, дорога була короткою й вела лише до криниці, й жінка не бачила тепер для себе іншого пристанівку — тільки чорний отвір у пекло.

Дитина плакала в хаті, та Марія до дитячого плачу не дослухалася, для неї існувало тепер тільки темне кружало, крізь яке може видобутися божевілля. Северин гатив ціпом по снопах та все позирав на господиню, й лиху підозру збудив у ньому її блудний погляд, він кинув ціпа й гукнув: "Ви що, не чуєте, що дитина плаче?"; "Чую, як не чую, та слухати більше не годна — як же воно, таке ще несвідоме, а вже за татом голосить… чуєш, Северинку, побіжи до моєї сестри Параски й скажи, щоб прийшла дитину колисати, бо в мене повно роботи, і я ще мушу…"

Й на тім слові обірвала Марія свою мову, вона невпевнено ступила крок уперед і раптом зірвалася з місця й кинулася бігти по вистеленій снопами доріжці; Северин спочатку не втямив, що вона задумала, куди біжить, і спам'ятався аж тоді, як над цямриною мигнули босі ноги жінки й глухо застогнала глибина…

Й відтоді не стало для мого батька місця на світі, він зовсім байдуже сприйняв звістку, що я склав вступні іспити, а деколи говорив до матері, що його кличе земля. Ходив селом, як неприкаяний, вечорами, а вночі клячав перед образами й молився, цілими днями нипав гаєм, що прилягав до нашого городу, і врешті не вернувся додому. Недовго ми його шукали — знайшли в лісовому яру: батько лежав долілиць, втопивши голову в кущики вовчого лика, а на його губах чорніла висохла м'язка отруйних ягід…

Сон затягував Майстра в провалля нереальности, й здавалося йому, що він уже ніколи не видобудеться з тих незглибимих тіснин; страх діймав його, але й нестерпно цікаво було допасти до токовища душ, хоч і знав, що звідтіль уже ніколи не вернеться в реальний світ — коли пізнає таємницю, розкриття якої принесе безсмертя, зате залишить досвідченого у вічному потойбіччі, щоб таємне не стало явним у тимчасовости. Майстер знав про це і все ж поринав у небезпечні глибини сну, який мав явити не бліду тінь, а живу душу батька, котра розповість про батькову смертну мить. Що після цього настане: заспокоєння чи вічна мука в незворотному стані, де немає ні часу, ні простору?

Однак писанка враз перестала крутитися, проникнення в глибину вічности припинилося, й Майстер з полегшею втямив, що залишається й далі в житті, подарованому йому народженням, й повернення зі сну потойбічного у сон земний принесло згадку про похорон, а тоді зникла з ґражди бліда батькова тінь…

Після самогубства Марії село завмерло, не сміючи вголос вимовити здогадку про причину її смерти; довго не відкривалися уста в селян, щоб назвати винуватця, та стримати поголосу вже ніхто не міг, чей кожен

знав для себе, хто винен: свідчив же вчитель на Павла і Якима, а що саме сказав на допиті, ніхто не відав; але ж дали, таки дали обом по десять років каторги!; а то й без свідчення дали б, боронили сердобольні, чому ж ніхто не шукав того, хто доніс слідчим, що вчитель був на розправі?

А вчитель ходив, безтямний, селом, заглядав до людських обійсть, не заходячи на подвір'я, вертався, а потім зникав...

То совість його мучить, бульбашилась отрута на губах у злозичливців; таж не винен він, обурювались милосердні, а як би ти повівся, адже всі знали й бачили, й тебе за свідка могли покликати, і що ти сказав би: не видів, мовляв, як ґазди розправлялися з Семенчуком; але ж останнє слово було за вчителем, і як він після цього навчатиме наших дітей добра і справедливости?

Вчитель, минаючи людей, зупинявся, заглядав їм у вічі — чекав розради, та панувала довкруж мовчанка, немовби ждали всі, що сам Господь скаже правду...

І врешті сталося непоправне. А тоді зойки і голосіння заквиліли над селом, і спливала вина з невинного разом з людськими слізьми: а як без нього будемо жити, хто порадить, хто заступиться, хто навчить, таж ми всі темні були, поки він до нас прийшов; і не побачимо вже його ніколи — ні в школі, ні в церкві, ні на фестині, ані на весіллях і хрестинах! Як жити без нього, хто винен у його смерті?

Хто вбив учителя?

З району застерегли, щоб ховали без священика. Та люд закликав отця з сусіднього села, й потяглася процесія від учителевої хати до церковці, що заховалася між смереками над потічком край села, над головами попливли хоругви й фани, ридав хор "Со святими упокой" і надривався плач на "Вічную пам'ять"; сотні людей з села і сіл навколишніх проводжали вчителя в останню дорогу; на цвинтар вийшли

з лісу стрільці в мазепинках, і промовив сотенний Чарнота над гробом: "Не шукайте тут винного, винуватці там!" — він змахнув у бік міста рукою, і вдарили сальви з десятків карабінів, а далі осиротіле село зосталося, мов на пустирищі.

Й сказав Северин сам до себе над могилою батька: "Ти не зборов їх, упав, але я витримаю. Я переможу. За твою покуту візьму на себе найважчий хрест, аби довести, що може людина".

III

Не пролив тоді Северин ані сльозини, хоча душа ридала і взивала до неба про помсту над убивцями батька; та сльоза, що мала пролитися на похороні, набухала аж тепер, при згадці, і врешті скропилася, не витримавши натуги, спливла і зшипіла на черені в холодній печі, і я зрадів, що її не стало, бо сльозяна мережка, обступаючи мене, нестримно перетворювалася на тайнопис, я не хотів відчитувати, а ще боявся, що хтось із незримих тут свідків посвятиться в мою таємницю.

А втім, та сльоза належала моєму вітцеві, вона відходила в минуле разом зі спогадом про його смерть, і не стало в мене більше сліз, бо над своєю долею я ніколи не плакав.

У ґражді повіяло вільгістю, туск, що згнітив простір світлиці, зменшивши її до розмірів домовини, просяк крізь стіни, запаволочені досі сльозою, принука до найменшої крихти відтворювати минуле розслабилася, й Майстер спонадіявся приховати від себе самого найпотаємніше; замкнений у власній сльозі, не міг цього зробити: в ній немає місця для фальшу — вона пречиста, хоч би й стікала з віч злочинця.

Майстер умить перемістився із стану батькового горя в середовище власного сумління, з яким при нагальній потребі можна завжди дійти до згоди; він забажав вихопитися з ґражди, готової зробитися катівнею його

душі, відчинив двері, забувши, що крізь них можна вийти тільки у потойбіччя, де витають душі, які все знають і можуть стати його суддями, — й тоді до світлиці увійшли істоти, яких у житті ніколи не бачив, і назвалися вони рахманами.

Северина не здивувала їхня поява, а втім, уві сні ніщо людину не дивує, він ще в дитинстві наслухався про запроторене в стан забуття і спокою плем'я рахманів, яким сільські діти, й Северин теж, кожного Великодня посилали потічком, що обмивав стару церковцю, шкаралущі з крашанок, розбитих на гагільних забавах біля цвинтаря, — пускали їх на воду, сподіваючись, що вони допливуть до Рахманії й нагадають позбавленим пам'яті родакам, що в їхній правітчизні святкують Христове Воскресіння, яке мусить воскресити і їхню припам'ятність; певне, рахманів викликала до ґражди писанка, яка знову сама собою закрутилася на столі, й вони — несвідомі, чого від них хочуть — прийшли запитатися, кому й навіщо спотребились.

Були рахмани з виду всі геть однакові, немов близнюки, бо не розрізняла їх натуга особистісного мислення: однаково рухалися, однаково всміхалися, а коли почалася розмова — заговорили хором, і здалося Майстрові, що він порозуміваєтьcя з однією людиною.

"Ти потрапив у кліть свого сумління, — заговорили маленькі люди, — і вийти з цієї ґражди тобі не вдасться, поки не признаєшся до блуду, а тоді скарає тебе встид. Ти сподіваєшся заховатися від людей у потойбіччі, не знаєш, що воно не десь там — у пропастях Космосу, а тут, на землі: потойбіччя — то пам'ять про тебе, добра чи зла, і від неї нікуди не дінешся, хіба що сам позбудешся пам'яти. Й ти можеш хоча б цієї миті ступити на стежку свого порятунку й піти з нами в рахманський край, де течуть солодкі води забуття… Чи то ще мало тобі дерзань і терзань, чей ніхто досі не віддав тобі за них ні крихти вдячности й не віддасть ніколи. Навіщо витрачаєш серед людської марноти талан, усе ще сподіваючись довести до ладу свій проклятий край — нема в ньому ладу й не буде, а ми даємо тобі змогу забути все у благословенній Рахманії, до якої допливає не бруд, не кров, не трупи, не мерша, а писанкова шкаралуща

мрій про ідеальний світ, з якого неодмінно прийде колись Воскресіння. І ти, забувши про свої та людські гріхи, зможеш написати утопію про вселюдське щастя, і про твоє писання заговорили б усі, хто прагне гармонії й земного спокою".

Мова рахманів лилася невпинним потоком, була вона тиха й прозора, мов осіння вода, приємна, як єлей, а на столі без упину крутилася писанка, намотуючи в клубок пряжу солодких сподгвань. Рахмани хором розповідали про свій благословенний край, в якому пливуть солодководі ріки, а в тихих заводях на плесах колихаються пахучі білі лілеї, і хто понюхав їх, того оповивав блаженний сон; у небі тршочуть крильцями голуби й струшують срібло сонця на землю, а сонце ласкаве, а легіт прохолодний; мешканці краю ніжаться у волотті духмяних трав, проходжуються між укритих солодкими плодами кущів і марять у забутті про земний рай, сповіщуваний навесні шкаралущами крашанок, що припливають з країв незнаних, де вже настало Воскресіння; ті мрії замінюють їм працю, бо ж марно трудитися в поті чола, коли світом править мудрий Творець, у справи якого землянам втручатися негоже, та й потреби в тому немає — все на світі вирішує Господь.

Рахманна мрія заколисувала Майстра, й діймало його відчуття кривди за відбуті страждання, які всякли в життєвий ґрунт і не дали сходгв — пропали марно, бо що змінилося на світі від його власного хресного ходу по землі, що важила його власна пожертва на вселюдському вівтарі; чи ж то без нього не обійшовся б світ, чи ж то без його праці не жили б люди так само, як живуть тепер, чи то без нього не розпалася б страшна держава, котра була, здавалось, незборимою тюрмою на одній шостій земної суші; і що вартує його внесок у розбудову своєї держави — не видно тієї лепти, народ, як і раніше, чекає кращого життя; весь власний труд здався Майстрові в цю мить марною шщинкою, яка й ваги не має, — й тому під супровід обнадійливої мови рахманів народжувалася у Северина блаженна мрія переміститися у їхній край і там у спокою та забутті створити свій останній майстерштик — утопію про всесвітнє блаженство — й віддати його для надії змученим людям.

Майстер аж тепер усвідомив, що опинився на переломі епох, куди привів його час: стоїть він під стрімким гребенем перевалу, по один бік якого зяє провалля минулого — нікому туди повернутися не дано, й нікому змінити його несила, проте воно живе й дихає випарами вічної боротьби людей за місце на землі; та боротьба відгонить згарищами, кров'ю, тліном звитяжців, які впали в битвах за свободу, димом боїв, славою, а ще тхне бездуховністю — і все це стало змістом Северинових книг, і з них теж переливаються ті випари і той сморід за перевал, по другому боці якого напевне прослалися непорочні зелені полонини. Що залишиться в минулому, а що стане сутністю майбутнього? А може, від того переступу нічого й не зміниться, і людство йтиме й далі навпомацки, прозираючи плин вічного часу аж до наступних перевалів, і тільки нинішня мрія про майбутнє — рахманська утопія — матиме якийсь сенс у прийдешніх віках?

Таке вже було. Колись Іспанія, не справдивши мрій Ренесансу, послала в майбутнє смішного й величного Дон Кіхота, який, не маючи сил відмовитися від ідеалів Відродження, зіштовхнув свою мрію з грубою правдою нової епохи. І переміг, залишившись жити вічно серед людства кумедним парадоксом упертости — у безсмертному утопічному творі.

Чи ж то на нинішньому переломі не назрів час для народження новітньої утопії, що провістила б боротьбу явленого в голубій далині майбутньої невідомости нового Дон Кіхота, який поламає своїм списом вітряки, що навівають через гребінь сморідні вітри старої доби? Створити книгу про нового Дон Кіхота! Заперечити старі утопії новітньою… Чей пророкували колись московські борзописці найвищий розквіт своєї імперії в майбутньому, мовляв, займе вона за двісті років усю Північну півкулю й стане осердям планети, — й сміється нині над мареннями ідеологів орди хитромудрий ідальго, бо ж не минуло й сотні літ — і зжер московський шовінізм міць імперії — зударилась її могутність із волею завойованих народів, і розлетілася вона друзками набагато раніше від проголошеного терміну перемоги над світом.

І тут спам’ятався Майстер: та невже для того, щоб написати такий твір, треба вступитися з рідної землі, забути її і в забутті витворювати ілюзорну пам’ять про неї? Та це ж олжа! Северин відчув лукаву підступність солодких рахманських намовлянь, вони нагадали той час, коли знемога наближала його до гріха зради, й наближенням до спокуси він втрачав частку своєї чести: чи не таку саму гріховну звабу до втечі від себе самого нашіптують йому тепер рахмани? Хто вони такі?

"Хто ви? — запитав. — Українці, москалі, поляки, німці?"

"Ми ніхто, — відповіли вони. — Ми рахмани".

Й тоді збагнув Майстер, що то наступав на нього з минулого лютий ворог — безбатченко, гомункулус, духовна смерть. Це той самий безвірник, що плює на розп'яття, це той вуличний крамар, який за алтин продає Сатані душу, сатир, що глузує зі святощів, перевертень у червоній перуці з косичками, вовкулака, який дихає смородом імперських румовищ.

Але між тим румовищем залишилися й друзки мого життя. І я мушу їх віднайти, позбирати, скласти в ціле й показати людям: ось як калічно формувався мій нинішний лик, який виборсався з минулого й опинився на межі епох!

Це ж я — новітній Дон Кіхот. І не треба мені його вигадувати!

Ці слова Северин вимовив уголос, він прокинувся — і зникли рахмани. Не міг збагнути, де опинився, — довкруж було темно, немов у домовині, й Майстрові здалося, мовби він щойно видобувся з летаргічного сну й лежить у могилі. Крик страху застряг йому в горлі. Северин почав обережно підводитися, боячись ударитися головою об деко труни, проте довкола було просторо, й він, заспокоюючись, силкувався збагнути, що трапилося з ним і де перебував у цю мить. Вихід зі сну тривав надто довго, цей стан межував з божевіллям — і врешті крізь густу темінь

прокололася квадратова синювата пляма із срібним серпиком місяця на ній: примарне сяйво впало на широкий стіл під стіною.

Тоді Северин згадав…

Перо випало з рук Майстра, і від цього стало безнадійно тоскно, він утямив, що більше писати не зможе, й дошукувався причини, чому так сталося. Й злякала його думка, що далі не зуміє жити без свого ремесла, яке — єдине — було йому цілком підвладне, воно вичерпувало його сили, виснажувало, проте було незмірно цікаве й любе; Северин відчував себе повноцінним лише тоді, коли знав, що на письмовому столі лежить незакінчений рукопис, до якого він матиме можливість щодня повертатися й працювати над ним — завтра, післязавтра й увесь свій вік; його діймала нестерпна нудьга, коли робота над твором закінчувалася, а новий задум ще не приходив; для Майстра праця була, мов дихання, й він панічно боявся відпочинку — і чому, чому тепер, коли для творчости настала свобода, сам процес праці втратив сенс?

Майстер знав, "чому", й боявся у цьому зізнатися: його книжками більше ніхто не цікавиться. Той книжковий ажіотаж під час неволі безслідно щез при свободі; твори, за читання яких запроторювали за ґрати, стали враз непотрібні; колись їх передавали з рук до рук, переписували й передруковували на машинках; незважаючи на небезпеку, потаємно переправляли за кордон, підпільно розповсюджували країною; за книгами, які проникали крізь цензурні рогатки, шикувалися черги — нині ж ці книги лежать непотребом на поличках книгарень, і ворожий колишній владі підтекст тих творів висміюють літературні нувориші, пропонуючи читачам замість мислі абсурд і знущання над словом — і національні святощі зневажає червоноголовий хам.

У неволі з–під пера письменників виходили у світ шедеври — чому шедеври не народжуються на свободі? Чи то колись ярмо спонукувало творців викрешувати із своїх душ надмір творчої енергії, а нині такої спонуки немає, чи то потреба збороти чужу силу додавала впертости й

терпіння: я ніколи не чув, аби хтось у неволі скаржився на гірку долю, зате нині повсюдно докучає скигління й розповзається довкруж слизь розчарувань; невже мій народ так втягнувся в шлею, що несподівана воля здалася йому пусткою?

Я незлюбив людей, які не усвідомили своєї свободи, й замість вгору підносити серця, впустили в них отруту бездуховности, — і втік од них. Й відбулося так, уві сні чи наяву… Майстер прибився до ґражди й довго стояв на кичері, вдивляючись у синю просторінь, яка зникала в потойбіччі. Й тоді почув голоси душ, які ту просторінь незримо заселювали; голоси вдарялися у його вуха, душу, мозок, він вчував у їхньому гомоні погрозу: яке ти маєш право вимагати від людей пошанівку, коли не вмив своїх рук, забруднених на підневільних роботах, чим ти кращий за них? І я подумав: а може, людська неґація спостигла мене за те, що я, опинившись на волі, затаїв перед самим собою невільні гріхи: мовчання, замовчування, недомовленість, компроміси, фальш; а може, ті душі, що озвалися до мене з трансцендентности, вимагають, аби я перед усім білим світом висповідався і сповнив покуту в новому часі; і чи маю я право переступати через перевал епох, не очистившись од скверни, яка забруднила мене під час життєвого походу?

Й почув Майстер, як з Космосу перекочується й таки допадає до нього вимога потойбічних мислених істот — признатися до минулих провин і цим здобути для себе право залишатися не враженим людською зневагою в нинішньому дні.

І він прийняв ту вимогу. Відчинив хвіртку в заборолі ґражди, ступив на ґанок, зайшов до світлиці, відокремившись від навколишнього світу. Ліг на причу й прислухався до голосів, мучився безсонням, та врешті допав до клубочка сну, сповненого болючих видінь.

…Северин нарешті остаточно вивільнився з летаргічного сну і з полегшею в душі входив у живий сон. Він підвівся з постелі, сів за стіл, на якому жевріла квадратова світла пляма, кинута серпиком місяця крізь вікно, він обхопив руками голову й намагався повернути собі минуле, щоб

розпросторити його перед собою, відтворити кожну грань і, дослідивши, назавжди залишитися за перевалом життя. Та минуле не давалось, утікало від нього, мов дим крізь кущі, й ховалося в пропасних нетрях пам'яти.

IV

Мені завжди потрібен був співрозмовник. Якщо його якоїсь миті не знаходив, сам роздвоювався на дві іпостасі, одна з яких стверджувала тезу, а друга її заперечувала, і так я доходив до істини. Це тоді, коли говорив сам собі правду до кінця. Та деколи я припиняв дискусію між самим собою і своїм alter ego, не зважуючись наблизитись до серцевини правди, тоді вдовольнявся напівправдою, яка насправді виявлялася цілковитою олжею, і тоді я наділяв нею свого опонента, й на папері вимальовувався негативний тип, і хоч як я його відчужував від себе, він однаково залишався моєю часткою, бо, як мовив Монтень, кого б письменник не взявся малювати, він завжди малює себе самого.

Я намагався свою сутність вкладати в образи однодумців, а з супротивників часто витворював креатури зла, щоб увіч роздивитися їхню ницість — ту прикмету, яка водно і в мені тліє; ті креатури поставали на письмі в найогидніших виявах, розбуджуючи в моїй свідомості до них відразу, і так я не допускав їх у своє сумління для шахрайських торгів.

Тільки одна людина на світі, образ якої завше ношу з собою, примушує мене поставати перед нею відкритим, як розгорнута книга, без жодної таємниці в серці; я завжди викликав її тінь, коли ставало надто скрутно й на мене насувався страх, що креатури зла переможуть мою впертість, і я уподібнюся їм і зіллюся з ними; знав я, що з відома тієї людини, яка стала моїм сумлінням, ніщо погане не може загніздитися в мені, тому в найкритичнішу мить викликав її із своєї пам'яти.

Северин сягнув рукою до писанки, непорушної посередині стола, покрутив нею — він вірив, що рух яйця просвердлить, прогризе затулу,

яка закрила минуле, й перед ним постане його час, витече з глибин пам'яти, здолає греблю теперішности й переллється в безмежне море майбуття.

У безпросвітній темряві ночі Майстер чаклував над вічністю часу…

В університеті Северин провчився тільки два місяці. Декан факультету викликав студента до свого кабінету, щоб утаємничити його в його власну долю, якої хлопець ще не знав. Порадив добровільно покинути навчання і вступитися зі Львова хоч на деякий час; нехай зголоситься у військкомат і заявить, що через скрутні матеріяльні умови, які склалися в нього після втрати батька, вчитися не має змоги, й студентська броня на нього більше не поширюється. "Так буде найкраще, — сказав декан, — після того, як твою поведінку над могилою батька засудять на факультетських зборах, справа стане голосною, тобою зацікавляться органи безпеки, хоча нині вони воліли тебе й не помічати… Адже ж на похороні відправляв панахиду священик, а над гробом промовляли бандерівці? Скажеш, що мусив бути присутній… Це правда, але хто захоче виправдовувати твою, нехай би й мимовільну, участь в антирадянській акції?.."

Северин не впирався: ситуація справді безнадійна; він зголосився у військкомат і отримав повістку на осінній призов.

Напередодні від'їзду помандрував вулицями Львова — прощався з містом, яке так швидко стало йому рідним. З майданчика під куполом Високого Замку дивився на чашу міста, заповнену, ніби кораловими рифами, білими й сірими будинками, верхів'ями церков, шаховою вежею ратуші, зеленою банею оперного театру, чотирикутником університетського гмаху, вступ до якого йому вже заборонений; чаша міста затяглася синім мевом, нібито небо опустилося в западину й по вінця її залило — тільки каналом Жовківської дороги, що проклалася рівною смугою по той бік Замку, просочувалася синява за небокрай, щоб не переповнити місто ущерть.

Львів навально входив у душу й серце Северина, й він поклявся, що витримає найтяжчі життєві негоди, аби тільки вернутися до нього й тут колись померти; а над прозорою голубизною вивищувався острів Святоюрської гори, з якої здіймався в зеніт бароково пишний купол величного храму.

Й здався він Северинові серцевиною міста, яке живе незримою енергією святині; ті життєві сили пульсують із вгнутих білих стін собору, із золотих хрестів, з фігури Змієборця, що зіп'явся верхи над фасадом; Северин почав сходити вниз, щоб перейти місто, допасти до Храму й помолитися перед незвіданою дорогою.

Прохолодний осінній вітер розвівав поли батькового порохівника — іншого верхнього одягу Северин не мав; він уже й призабув, що нижче пояса на плащі видніє іржаве кружало вітцевого примусу; хлопець ще не відав і відати не міг, що той примус настигне теж і його, щоб відбити й своє тавро.

Й чомусь квапився Северин — сам не знав чому. Наче збоявся, що храм закриють, і він не встигне помолитися в ньому перед дорогою; а втім, з Богом можна порозмовляти й на паперті — чому я спішуся, що боюся втратити, що може там, на Святій горі, відбутися без мене, якщо прийду запізно, й коли те запізнення сподіється: в цю мить, за хвилину, за годину?

Збіг схилом Замкової гори, вийшов на Старий Ринок, минув оперний театр й попрямував угору вулицею Міцкевича… А вже сонце хилилося до заходу й червонило хрести на соборній бані, й вістря Юрієвого списа спалахнуло в пучку променів, мов престольна свіча: промені перемістилися на шолом Змієборця, відбилися від нього й, простреливши простір над майданом, упали на золотоволосу голівку дівчини, яка біля газона, порослого кущами козолисту, бавилася м'ячем, — і Северин втямив, що саме цю незнайомку він міг не побачити, а мусив її конче уздріти перед від'їздом на військову службу… Чому якраз її — не міг збагнути, проте чим ближче підходив до дівчини, русява голівка якої

жевріла помаранчевим жмутком променів, усе більше переконувався, що квапився тільки до неї, немовби вона мала стати живим зв'язком між ним і Львовом під час його відсутности.

Дівчина спіймала м'яча в долоні, зібравшись піти геть з майдану, і за хвилину, всього за одну хвилину Северин не застав би її тут і ніколи б у своєму житті не побачив… Вона вже повернулася до нього спиною, вже йшла, й хлопець бачив лише русяву зливу її волосся, що стікала до пояса, закриваючи виточену постать; дівчина почула квапливі кроки позаду, повернулася й застигла, немов зграбна паркова скульптура з червоним м'ячиком на долоні; її стан облягала голуба сукенка з білим комірцем, а нижче комірця випиналися з–під сукенки горбочки, нібито дівча заховало в пазушину двійко спасівок; голуба матерія спадала на тугі дівочі стегна, й були вони в неї звабливі й викличні; Северин наблизився до дівчини, щоб приглянутися до її обличчя, і враз спопелів під сніпками зеленого полум'я, що впали на нього з–під довгих вій; юнак відчув у цю мить, як його проймає й паралізує чоловіча хіть, йому стало від цього соромно, й він заклав руки в кишені плаща, загортаючи поли, щоб приховати напучнявілість свого тіла, а дівчина опустила руки, м'яч покотився на газон і зник у заростях; дівочі сполохані очі в передчутті чогось досі невідомого, бажаного й тривожного немов заблагали допомоги, і дівчина і хлопець злякалися враз того, що в них одночасно сподіялося, однак жодне не мало сил відійти, втекти й забути про те, що так несподівано трапилося, і довго стояли одне навпроти одного, ніби очікували, що хтось дужчий за них, може, сама доля вирішить, що їм далі чинити — не вистачало їм ні встиду, ні волі розійтись.

Северин перший збагнув незручність ситуації, адже вони досі ніколи не бачились, і про що їм говорити — дорослому юнакові й зелепужній дівчині, яке слово вимовити, щоб перервати гнітючу мовчанку, і врешті він круто повернувся, пройнятий відчайним бажанням утекти, не озираючись, а тоді почув за своєю спиною сухий смішок, наче то польовий коник враз засокотів у траві.

"Ти чого смієшся?" — повернувся Северин й суворо глянув на дівчину; "А чому в тебе на плащі руде кружало, ніби ти в ньому сидів на старій бочці?"; "Ти не смійся, то тавро"; "А що таке тавро — слід провини?"; "Не завжди провина таврує людей, дівчинко"; "Але ж у мене тавра немає, видно, я ще ні перед ким не провинилася"; "Ти не знаєш, де воно на тобі відбите, ти ще нічого не знаєш"; "Так загадково й зухвало говориш, ніби вже зовсім дорослий, а м'ячем покидатися не хочеш, хіба не хочеш, ну скажи, скажи, чого мовчиш?"; "Чому ти так дивишся на мене, ніби впізнаєш?"; "А я тебе вже бачила"; "Коли?"; "Уві сні…"

Тоді Северин підійшов до дівчини впритул, і вона не відступилася, не спитала, чому він наблизився, що хоче зробити — тільки пестила його зеленим, немов молода отава, поглядом, і Северин вбирав, поглинав його, щоб запам'ятати назавжди.

"Як називаєшся?" — спитав; "А вгадай — моє ім'я з двох складів: один заперечує, а другий стверджує. Ну що, недотепо, не можеш відгадати?"; "Не можу, скажи сама"; "Навіщо, ти підеш собі, і я піду, ми ж ніколи більше не зустрінемося, пощо тобі моє ім'я, що тобі в ньому?"

Северин узяв її за руку, й вона не вивільнювалась.

"Чому ти мене не боїшся?"; "А хіба ти страшний, ти сумний і добрий"; "Я завтра покидаю місто, і мені невесело"; "А надовго?" — стрепенулась тривога в голосі дівчини; "На три роки"; "Овва, це як навічно, я тоді вже буду студенткою… А ти студент?"; "Був ним, а нині я жовнір"; "Ха, ще ніколи не бачила жовніра в плащі з іржавим кружалом нижче пояса…"

Северин рвучко потягнув її до себе: очі до очей.

"Слухай, мала, уважно слухай: нині тридцяте жовтня, затям собі, і ти прийдеш сюди рівно за три роки — на це саме місце, в такий самий час…" — він зі страху заплющив очі й боляче вп'явся в її уста.

Вона аж по хвилі вивільнилася, по–дитячому втерла губи й сказала тихо:

"Я прийду, певне, що прийду…"

Тоді немов отямилася, сплеснула в долоні, дзвінко засміялася й, полишивши Северина, побігла на газон, куди покотився м'яч, і зникла в кущах козолисту, наче її тут ніколи й не було.

Северин довго шукав її очима й не знаходив, потім повернувся й пішов до храму помолитися.

V

Третій полк дивізії морської піхоти запропастився у вирві між кам'яних верхів, порослих латками колючого держидерева, що служили прихистком для ящірок, мідянок та вужів; фауною в безлюдній гірській пустелі були, мабуть, лише шакали, які цілодобово скавуліли, реготали й плакали; зрідка вузькою стежкою понад бурхливим Кошкор–чаєм, що гримотів і вибухав сніпками білої піни на каскадах, поганяв нав'юченого сухим ріщам лінивого осла старий азербайджанець у високій овечій кучмі, сходячи з гір до Ял–кишлака, що заховався за горами в долині Шейха біля Шемахи. Було в цій вирві до моторошности дико й самотньо: людський далекий світ не чув тутешнього військового гамору, муштрових команд, гуркоту "студебекерів", глухих пострілів у полковому тирі й не бачив теж солдатських колон, що муштрувалися на широкому плацу, обставленому саманними бурдеями — колишніми бараками для зеків, а нині казармами, у глинобитних стінах яких гніздилися фаланги, тарантули, скорпіони й блощиці, а на барачних нарах у тісноті й смороді вовтузилися ночами солдати, відганяючи отруйну комашню і до крові зшкрябуючи покусану блощицями шкіру.

І все це, а до того ще й жорстка дисципліна, яку впровадили вчорашні фронтовики — старшини з двадцять шостого року народження,

котрі служили вже сьомий рік і цим були озлоблені до безміри на командування, яке затримало їхню демобілізацію, а свою лють могли зігнати тільки на невинних "салагах" з щойно засіяним пушком на губах: старшини не знали до них милосердя, ганяли гірськими стежками в повній викладці й протигазах, примушували повзати по–пластунськи колючим щебенем, годинами вистоювати під палючим сонцем на постах, заготовляти для кухні дрова, яких тут не було, й солдати витягували баграми з дна річки пні й колоди, що їх наносили повені, — усе це стійко витримував Северин, підпорядковуючись жорстокій дисципліні задля однієї мети: після трьох років служби він мусить отримати від командування добру характеристику, яка допоможе йому поновитися в університеті, а ще перед тим він має зустрітися із зеленоокою дівчиною, яка чекатиме на нього в осінньому надвечір'ї на майдані біля церкви Юра.

Усе давалось легко Северинові, крім одного: за ним пазила, переслідувала й доводила до божевілля зла сила, втілена в лейтенантові, який завжди після вранішнього розводу на заняття стояв обіч плацу біля входу в штаб; він начебто не належав до молодшого офіцерського складу, а вивищувався над усіма офіцерами в полку, навіть над командиром частини полковником Шамраєм; насправді лейтенант не підлягав нікому, і здавалося Северинові, що всі — від солдата до полковника — підпорядковуються йому одному: старші командири перші з ним віталися, заходячи до штабу, запобігливо всміхалися до нього й покірно вислуховували його шепіт, коли він нахилявся до того чи іншого офіцера й про щось інформував, — і так вистоював на плацу день у день, пронизуючи очима солдатів і зупиняючи незмигний погляд на ньому — Северинові.

Був це полковий особіст лейтенант Корсаков.

До виносу полкового прапора Корсаков стояв непорушно біля оцинкованих дверей штабу; потім повільно, ніби скрадаючись, виходив на плац, і Северин нишкнув, зустрівшись з холодними, невиспаними очима лейтенанта, обведеними сіткою дрібних зморшок; лейтенант наближався

до солдатів, які стояли на розводі, — щоб вони зблизька уздріли в його погляді жорстку вимогу, котра спонукувала хлоп'ячі душі оголюватись і засвідчувати перед особістом свою непровинність, а провинність щоб затаїти не могли, — усі відчували, що лейтенант намагається дізнатися про кожного найправдивішу правду, а Северин розумів ще й те, що Корсаков усе знає про нього — про похорон батька, партизанські промови на цвинтарі й про вибуття Северина з університету, однак йому потрібне особисте Северинове зізнання, за яким неодмінно потягнеться каяття й обіцянка спокутувати вину; він знав, якої покути зажадає від нього особіст, а тому, виминаючи його пронизливий погляд, блукав очима по вершинах скелястих гір, що оточили довкруж військову частину, й вимовляв у душі молитву: "Захисти мене, Господи, від мене самого!"

Так минали тижні й місяці у щоденній муштрі під пильним наглядом лейтенанта Корсакова, і лайки озлоблених старшин здавалися Северинові благом порівняно із залежністю від особіста; хлопець швидко збагнув, що цей німий терор триватиме впродовж усієї служби, він намагався загартувати себе тим переслідуванням і стати відпорним до насильства; мені завжди згадувався батько, який не встояв перед злом, а я мушу перемогти, здолати ту слабкість, яка зачаїлася в душі й чатує на моє сумління; як тільки надходила неділя, й Северин отримував належне за військовим статутом щотижневе звільнення на один день, він полишав остогидле місце неволі й утікав у гори.

Лякала думка, що Корсаков може запримітити, де проводить своє звільнення Северин, і настигне його самого в горах; знав, що особіст хоче зустрітися з ним наодинці, без свідків; міг би ж лейтенант розпорядитися, щоб командир роти привів солдата до його халупки, що заховалася за огорожею військової частини над річкою, так ні, це йому невигідно: про те, що солдат побував на допиті в особіста, ніхто в полку не сміє знати, адже сексот, яким лейтенант напевне хоче його зробити, мусить бути цілковито таємним — його донощицька функція стосуватиметься не тільки солдатів, а й офіцерів; Северин намагався ніде не залишатися на самоті, він водно перебував у чиємусь товаристві, — тільки у неділю, бажаючи від усіх відсторонитись, виходив на дорогу, що

вела до Ял–кишлака, і, щоб обманути всюдисущого лейтенанта, прямував нібито в Шемаху, а коли опинявся в долині Шейха, звертав непримітною стежкою вбік і зникав у горах.

Мене огортала незмірна радість, коли я занурювався в цілковите безлюддя, тихе, мов шелест змії в піщаних вижолобинах, наповнене вщерть від підніжжя до вершин дзвінкою німотою, і лише зрідка порушував спокій мертвої природи холодний протяг, що вихоплювався з глибоких ущелин і остуджував на мить розімлілу на каміннях ліниву спеку, а ще голодний клекіт орла, який вряди–годи виборсувався із сизих глибин неба й, шукаючи здобичі, кружляв над моєю головою.

Зі мною були тільки земля і небо, і в цьому спокої я складав вірші про мій туск і страх, і ненависть, я заучував їх напам'ять, бо в службовій тумбочці за моєї відсутности порпалися сексоти й перечитували мої прозові писання, я завжди заставав там безлад і тому мусив тримати в пам'яті бунтівливі поезії, котрі сподівався винести на свободу.

У такі хвилини Северин згадував дівчинку з м'ячиком: тепер тобі виповнилось, певне, шістнадцять, а коли я повернуся й зустріну тебе на Святоюрському майдані, ти будеш зовсім дорослою, і я тоді спитаю тебе: а що ти відчула, коли вперше мене побачила?

…Северин сидів непорушно в пітьмі ночі за столом у ґражді, вряди–годи обертав писанкою, щоб проникнути якнайдалі в минуле, і посміхнувся, згадавши, як зовсім недавно сивоголова вродлива жінка, яка була колись дівчинкою з м'ячиком, проникла в його сон і сказала: "Я глянула на тебе, й моє тіло пройняло незнайоме дотоді здеревіння, й лоно обпекла солодка горяч, і стегна звільгли, ніби крізь шкіру враз просякли предтечі незвіданої розкоші, якої я зазнала з тобою аж тепер"; "А ти прийдеш до мене в ґражду? Я жду тебе, і ми обоє зникнемо із світу, який мене втомив і розчарував до краю…"

"…а що ти відчула, коли вперше мене побачила?" — прошепотів солдат сам до себе, заходячи все далі й далі в бескеття. — З'явись переді мною нині й утіш, я змучився, я став немов загнаний звір, і як мені сховатися від зла, що стежить за моїм сумлінням?"

Северин стояв серед чужих гір і втішався недільною свободою, тієї миті і думати не хотілось, що ось звечоріє, й він знову опиниться в казармі, гратиме з товаришем у шахи, а тоді навшпиньки зайде до солдатського житла лейтенант Корсаков і скаже тихо, стоячи за його спиною: "Ти зробив помилковий хід, Северине".

У підніжжі гори зашурхотіла рінь; Северин рвучко оглянувся й обімлів: до нього підходив лейтенант Корсаков, проймав холодним проникливим поглядом, а з сітки дрібних зморшок, що обступили очі, світилася хижа втіха.

"Ти прийдеш сьогодні до мене після відбою", — сказав особіст.

Й Северин учинив це.

VI

Після нічних відвідин халупки особіста Северин віднайшов себе властивого, зовсім не схожого на того полохливого юнака, яким був дотоді, — прокинулися в ньому досі пригнічені невпевненістю впертість, відвага й рішучість, тепер він уже знав, що ніколи не відступиться від принципів чести, ніби та фіктивна угода з лейтенантом, на яку він свідомо пішов у нього на допиті, перекреслила будь–яку можливість змови з власним сумлінням; Северин рішуче ступив, мов та душа в загробному царстві, яка допадає до раю, — на тонкий, товщиною в кінський волос, місток–шірат, по котрому треба непохитно йти, щоб не впасти в провалля джаханаму, й він уже впевнився, що не схибнеться ніколи, мало того — хлопець умисне вибрав для себе найтяжче

випробування, щоб собі самому довести, що в людини є воля, сильніша за слабкості й спокуси.

Знав Северин те, чого Корсаков і не припускав: протистояння й витримка в боротьбі з особістом буде тим стосунком між ними, який утвердить перемогу справедливости над злом; і Северин зважився на найтяжчий труд — випробування себе самого.

Лейтенант Корсаков марно чекав від Северина виконання угоди: солдат більше до нього не з'являвся, й особіст заповзявся переслідувати його доти, доки не зустрінеться з ним наодинці. Що ж би то мали означати його непоступливість, його незалежний погляд, коли стоїть на розводі, звідки береться в нього витримка, коли їхні очі зустрічаються й сув'язь між ними напружується, мов перетягнута на скрипковій кобилці струна, яка в напрузі міцніє й озивається належним звуком? Северин витримував погляд особіста й перемагав: колючі зіниці лейтенанта змигували й блякли в безсиллі; Корсаков день у день ловив Северина, ступаючи слідом за ним навіть тоді, коли той сам проходив через плац до відхожого місця, — і там подовгу стояв особіст у смороді фекалій і карболки, та солдат не виходив, поки хтось інший не з'являвся за потребою; вечорами, як Северин ставав на караулі, Корсаков підходив до межі поста, тоді вартовий вигукував статутне: "Стій, хто йде?" й скерував на лейтенанта цівку автомата: Северин сам не знав, чи вистрелив би в особіста, якби той переступив межу, лейтенант, проте, не наважувався цього робити, й обидва змагалися на відстані.

Переслідувати непокірного солдата стало для особіста своєрідним спортом, він таки одного разу у чорній пітьмі підійшов на недозволену відстань до вартового, й Северин вистрелив угору, а коли на постріл прибіг начальник караулу й нікого чужого на посту не застав, подумав, що вартовий вистрелив спросоння; Северин не заперечував і відбув за це триденний арешт на гауптвахті.

Перебування під арештом було для Северина відпочинком від лейтенантової уваги — куди завгодно міг проникнути Корсаков, тільки не

сюди, і впродовж трьох днів вимушеної самотности солдат викликав до себе дівчинку з м'ячиком на розмову; нікого більше не знав і не хотів знати Северин, роздвоював себе на дві іпостасі, з яких одна була його повірницею й душею, а другою — він сам. Добирав їй ім'я, що мало два склади: один заперечував, а другий стверджував, — не міг того імени відгадати, проте знав, що воно — його власна сутність: єдність у роздвоєнні.

"Може, поясниш мені, — заговорив Северин до дівчини, коли вона проступала в його уяві виразним образом, — чому особіст так наповратливо хоче зламати мене?"; "А хіба ти не здогадуєшся: владці не можуть тобі простити того, що продовжуєш життя батька, який несподіваною смертю вислизнув їм з рук і залишився від них незалежним"; "Та невже вони, державні посіпаки, мусять постійно відчувати силу над безсилим — це ж патологія, невиліковна хвороба, яка вражає організм держави трупною отрутою зла"; "Проте, як бачиш, держава живе, втішається своєю силою, жахає світ, а ти став з нею на прю й сподіваєшся на перемогу?"; "Я не вірю у вічну могутність цієї страшної системи, тому й противлюся їй, я вмисне переступив межу дозволеного, щоб викликати в собі спротив: досі я був схожий на загнаного зайця, а нині насмілююся зрівнятися силою з ворогом"; "Ти сміливий, я захоплююся тобою, але чи надовго вистачить тобі сил у нерівному поєдинку?"; "Доки усвідомлюватиму, що ця держава є всохлим дубом, який тримається на землі не кореневищем, а власною вагою, немов кам'яна бовда, яка раніше чи пізніше завалиться…"

Коли дівчина зникала із внутрішнього поля зору Северина й він залишався наодинці з собою у глухій самотині, в якій присутній був тільки Бог, тоді його діймала безнадія — чей ніде у світі не знайдеться сили, здатної завалити надтяжку імперську бовду, й Северин у розпачі картав Господа за його допуст.

В ім’я чого запанувало на землі абсурдне зло, яке діймає найменшу клітину потворного державного організму? Я ж піщина в натовпі рабів, та, видно, маю стільки вартости, що становлю тому організмові загрозу,

намагаються отож і ту піщинку розтерти, знищити, і коли мене одного вже другий рік переслідує владний опричник, то скільки їх мусить бути в державі, щоб було кому займатися другою, третьою, сотою, мільйонною жертвою, скільки подібних костоломів розмножилося в імперії: половина населення чи більше — і всі вони ретельно працюють, щоб і другу половину суспільства зробити собі подібною... Й так постає держава дебілів і калік. Тож як їй змиритися з тим, що хтось там не піддається: тільки один не піддасться — і згодом намножить собі подібних, а ті — своїх, і так народиться між рабами мисляча верства, яка завалить державу абсурду. Такої логіки боїться лейтенант Корсаков і тому хоче знищити мене? А Корсакових стільки, скільки їхніх жертв!

Але кому й навіщо потрібне суспільство виродків? Хто в ньому щасливий, хто вільний — таж ніхто! Може, воно знадобилося тобі, Господи? Невже Ти злякався свого власного творіння — мислячої істоти, яка захоче зрівнятися з Тобою й стати богоборцем? І тому намагаєшся показати всьому світові людську недосконалість, ницість, тваринність? А я, Северин, постав проти Твоєї волі, Господи, на прю з Тобою став, з вірою, що переможу! Марна комахо, а ти не подумав, яка ж то кара тебе спостигне в майбутньому, якщо нині здолаєш у собі Бога?

На третій день арешту скреготнув замок у дверях. Северинові думки розлетілися, мов сполохані птахи, й караульний впустив до гауптвахтної камери солдата, в якому Северин упізнав новачка, переведеного нещодавно до них з першого полку морської піхоти.

Хлопці ще не встигли познайомитися на службі, й ось трапилася зручна нагода для солдатського братання: новачок розвів руки й обняв сторопілого Северина, зовсім не готового виявляти приятельські почуття до випадкового знайомого, а той не давав йому отямитися, термосив за рамена й настирливо вривався — непрошений, безпардонний і веселий — у його замкнутий світ.

"Сервус, цімборику, ти ще не запліснів тут, а чого так витріщився на мене, ніби не впізнаєш, я ж тебе запам'ятав ще відтоді, як ти їхав зайцем

у трамваї і тебе штрафував якийсь лапімуха, хіба не пригадуєш: я на зупинці заступився за тебе, мовляв, ти мій пасажир… Я Андрій із Замарстинова — водій львівських трамваїв!"

Він голосно зареготав, аж караульний з переляку заглянув у прозурку, Северин відступив від нав'язливого земляка й сів на лежак, підсунувши Андрієві стілець: сідай, не лізь до очей. Він раптово відчув нехіть до прибульця, Северин взагалі за весь час служби намагався не впускати нікого в свою душу, остерігаючись донощиків, якими, здавалося йому, кишіла рота: адже хтось таки водно порпався в його паперах у солдатській тумбочці, — напевне, не один Корсаков пантрував його; той "хтось" був набагато небезпечніший, ніж особіст: Северин не знав обличчя провокатора, який був за ним закріплений — небезпека чигала на нього з невідомости. Северин ретельно відбував військову службу й ні з ким приватних розмов не заводив; тепер він різко відчужився від нового знайомого й ліг на лежак, повернувшись обличчям до стіни.

Андрій потермосив його за плече. "Ти що, заслаб, цімборику, таж поверни свою мармизу до мене, бо тут лише за одну добу здуріти можна від нудьги, а мені вліпили аж п'ять… А ти й не спитав, чому я тут опинився, ти ж, я знаю, закімарив на посту й спросоння пальнув Богові у вікна…"

"То за що тебе?" — протиснув крізь зуби Северин.

"А за правду: присікався старшина, що погано заправлена в мене гімнастерка, почав обсмикувати, а я йому кажу: відступися, мудю, бо замалюю! А він зашипів, немов кітна кішка на кота: ти што, разгаварівать по–человеческі не умеєш? То я йому відповів: я ж по–людськи розмовляю з тобою і не винен, що ти вродився не людиною, а кутасом. Він, мабуть, мало що зрозумів з моїх слів, проте відчув мою непоштивість, наказав мені зняти ремінь і відіслав сюди на хліб з водою…"

Северин не відізвався на рясну зливу слів співкамерника, а той, помовчавши з хвилину, загнув політику.

"Як же ті кацапи ненавидять нас, галичан! А за що — та за те, що ми інші: молимося Богу, не матюкаємось, на городах у нас усе буяє, а в них не растє, жінок не б'ємо, розумів не пропиваємо, повагу маємо до старших, а вони: пошол, старік, к єдрьоной бабушке, дай закуріть, дєд; а в нас навіть поза очі старшиню шанують: тато пішли, мама сказали; а вони, дикуни, навіть на оклик кажуть "мєждомєтіє", ха! А з одного слова, що означає чоловічу соромоту, можуть скласти цілу промову, та в них роти чорні від поганої лайки, а як п'ють, а як ригають, тьфу!"

Андрій на хвильку замовк, Северин не озивався, і той провадив далі:

"Але недовго вже їм панувати, таж ця голота не має на чому триматися; думаєш, вони війну виграли — дулю з маком, Америка виграла, хіба не бачиш, що у всіх полках самі "студебекери" — як звірі, а ЗІСи — хто вміє їх заводити? Потирликаєш годину корбою, й машина як чмихне зо два–три рази — і то добре, а на "студебекерах" вони аж до Берліну доперли. Нині вже не мають на чому перти, Америка більше нічого не дає… А в колгоспах по шість центнерів з гектара збирають, коли наш господар щонайменше тридцять намолочував, — що будуть жерти? А наші хлопці фузії в стріхи позапихали і ще дістануть їх звідти, ще дістануть!"

Караульний відхилив вічко прозурки, прикипів до неї оком, підслуховував. Северин умить зрозумів: його провокують, уже спровокували, аж тепер він потрапив у пастку — ні слова не сказав, але ж усе вислухав! І якщо не донесе на Андрія Корсакову, то його звинуватять в антисовєтській змові, коли ж доповість… Будь ти проклятий, поганий земляче, що мені тепер робити?

Северин застогнав від безсилля, підвівся й запитав Андрія, який втомився, виголосивши крамольну тираду, й сидів тепер на стільці, обхопивши руками голову:

"Тобі скільки платять?"

"Чи ти не прикурів тут, колего, що за глупе питання? — відняв Андрій від обличчя долоні. — Так, як і тобі: тридцять рублів на місяць!"

"А й справді тридцять! — плеснув долонею по коліну Северин. — Юдина плата, Юдина плата!"

"Я, хлопче, щось тебе не зрозумів, ти що говориш?" — підвівся Андрій і, наїжачившись, підступив до Северина.

Тієї миті відчинилися двері гауптвахти, й караульний наказав Северинові виходити. Северин глянув зневажливо на Андрія, остаточно втямивши, що операція Корсакову вдалася, й вийшов на волю, мов на страту.

VII

Майстрові думки враз зупинилися, мов схарапуджений табун коней над проваллям, і він збоявся глибше пірнати в минуле, ніби забачив у тій глибині часу небезпеку для себе, а яку — не мав відваги самому собі признатись. Похапливо затулив те провалля забуттям, чей же мав право щось і забути з пережитого, адже подароване Богом життя не вічне, і він не мусить та й можливости не має описувати в просторі часу параболу, як це діється з кометами, щоб у безконечності доконче зустрітися з пунктом, з якого вийшов; йому дана тільки одна мить, і він перед кінцем свого земного існування мусить узяти для звіту перед вічністю лише позитив, а все негідне хай зникне в бездоннях Космосу…

Й тільки Майстер це подумав, як за синьою плямою вікна почулися достоту, як тоді, коли уві сні заходив до ґражди, голоси людей, що існували на землі до нього, їхні мислі вдарялися об дилиння стін, протискалися до середини житла крізь віконну пройму, досягали до Майстра, проникали крізь череп до живого мозку й заволали враз зрозумілою мовою, щоб не затуляв забуттям своє минуле, бо і в такий спосіб його не позбудеться — воно вічно гнатиметься за ним, мов зграя гарпій, і не заспокоїться доти, доки Майстер не стане з ним перед судом вічности, бо в Космосі ніщо не пропадає: там навічно зберігаються всі порухи людських думок: світлі бажання і злі пориви, огром високих пізнань і ниці помисли занепалого духу, щирі молитви й гіркі прокльони; минуле, перетворене на енергію мислі, прийде колись засвідчувати твою духовну вартість, і ти нікуди від себе не дінешся: душі не знають ні часу, ні простору, де можна заховатися, лише стан — у середовищі Божої або ж диявольської мудрости, то де ти волієш опинитися, коли та вічність прийде — в едемі чи джаханамі; поспішай порозумітися із своїм сумлінням, перебуваючи ще в земній тимчасовості!

Майстер відганяв волання мисленого Космосу, намагався його не розуміти, він не хотів оголювати свою душу, він жодного гріха не вчинив, тільки стикався з його предтечами — то були сумніви, вагання, а не допуст, він не має в чому каятися.

Северин прострелив поглядом темряву, перед ним розвиднівся простір світлиці, й тоді він побачив біля порога людей — може, то були тіні душ або ж ті самі рахмани, які приходили заманювати його в край спокою й байдужости; проте він уздрів живі обличчя молодих чоловіків і здивувався, як то вони зуміли нечутно проникнули в домівку.

"Хто ви?" — спитав.

"Ми крішнаїти, реальні люди, ми весь час поруч із тобою, а нині, побачивши твою розгубленість, прийшли, щоб залучити тебе до нашої громади, щоб ти зміг відчути свою природну повноцінність; ми прихильники героя "Магабгарати" — індійського князя Крішни, який є

часткою бога Вішну — уособлення вічно живої й самодостатньої Природи; ми безгрішні, як і сама Природа".

"Чи може людина прожити без гріха? — здивувався Майстер. — Перебути життя, навіть не наблизившись до нього? І чи потрібні світові людська стерильність, безбарвність, бляклість? Адже ту самодостатню Природу заповнює грішна суспільна діяльність — вона її сенс і серцевина. А може, ви вже встигли стати лозою, травою, лісом, Божим птаством, звіриною — субстанцією, яка не має розуму, тільки інстинкт, і тому може існувати в непомильності?"

"Ми намагаємось поєднатися з Природою — найдосконалішим творінням Бога. Усе в ній доцільне, в ній немає ненависти, а тільки життєва потреба, в Природі споживають, а не вбивають, вона не знає підступности й дотримується законів співжиття, в ній присутня жадоба самооновлення, а не руйнації... А що запосяг ти, який все своє життя намагався додати до Природи енергію людської духовности? І чим більше ти доклав труду, чим глибше проникав у людські взаємини, тим частіше спотикався об людську черствість, злобу, захланність, фальш, поки не зупинився перед стіною бездуховности, продуктом змагань недосконалих людей. І ти сам, ти сам, віруючи, що працюєш для ідеалізму, той же ідеалізм спрощував, набридаючи читачам проповідництвом, дидактикою, ілюстрацією історії, сам же ні разу не став учасником описуваних тобою подій; своєю творчістю ти проторговав своїм учням шлях до грубого практицизму, набиваючи їм нав'язливим патріотизмом квасну оскому. Невже ти й досі не збагнув, який ти недосконалий супроти гармонійности Природи? А все ж утямив! Бо чому ж би то — такий впевнений у своїй правоті й перевазі — раптом вихопився із звичного середовища й вибудував собі ґражду, якої на землі насправді не існує, як немає захистку від себе в собі самому? Що тебе змучило, чому ти покинув своїх людей, які врешті здобули свободу?"

Майстер відповідав, а може, лише думав.

"Я теж її здобував і не каюсь. Я був між тими, хто проголошував незалежність нашої держави. Але нині не хочу жити поруч з людьми, які ту свободу тратують, мов дикі коні тирсу, як вепри виноградник. Куди поділася в них пошана до ідеалів, за які клялися віддати своє життя? Вчорашній патріот називає нині Україну виплодом хворобливої уяви, маревом, не поміченою в світі лінивою й інертною нацією, яка не дозріла до самостійного життя: рідна мова, мовляв, стала їй чужою, українські письменники киснуть у своєму патріархальному минулому й не визнають новизни миті; посполиті тужать за неволею, в яку протягом століть впрягалися з покірністю волів — і що це за народ, що не відає ціни свободи, і що це за держава, яку щодня покидають обдаровані люди, надумавши здобути собі визнання на чужині?

Так галасують уже понад десяток літ колишні супер–патріоти, які, власне, ними ніколи й не були, і я закричував їх з піною на губах: ви не герої, ви вуличні крамарі, яким вдалося за перемінний час розбагатіти, у вас нема національних святощів, ви навіть наших пророків стягаєте з п'єдесталів, — і став я для них посміховиськом, мовляв, з упертістю маніяка не хочу скидати з себе маскарадного костюма історії, й назвали вони мене захриплим речником відмерлої національної ідеї.

Їхні глузи проїли мою душу, мов іржа залізо, і я врешті впав у гріх сумніву: а якщо все те правда? А таки правда, — добиралась до моєї свідомости зневіра, — бо що то за влада в нас, коли ігнорує народні свята й примушує святкувати чужинецькі, поклоняється більшовицьким ідолам, а національні пам'ятники оскверняє; яка відзначає дати не звитяг наших, а програшів; лицарів, які боролись за незалежність України, оголошує зрадниками; а таки правда, — переконувався я, коли бачив, як припадають пилом вистраждані болем мої твори на вітринах книгарень і блякнуть — на сонці свободи; коли чув, як літературні нувориші подають як еталон екзерциси, заґрунтовані проблемами жіночого оргазму, сексуальних збочень і порнографії, коли уздрів, як модерні бездари пересаджують на рідне поле екзотичні щепи, які ніколи в нас прийнятися не зможуть, та ще й видають їх за свої, — і я знайомлюся з тим чтивом, втолочуюся у баговиння, що смердить лайкою,

блювотиною алкоголіків, брудними майтками повій, розтоптаними тарганами, павуками, фекаліями...

Бог заклав у людині енергію творення, і я, перебуваючи в неволі, використовував її в боротьбі проти фізичного й духовного руйнування особистости, нині ж побачив добровільне уярмлення бездуховністю, й боротися з нею не стало сил. Я втік від здеформованого псевдодемократичною свободою світу й не визнаю за ним жодних на себе прав".

"Тоді ти наш, ти наш! — злагоджено загомоніли крішнаїти. — Ти ж, як і ми, здався на милість Природи!"

Утім на порозі світлиці стала жінка з коротко стриженим шпакуватим волоссям, образ якої дивно гармоніював з її віком, і тому вона здавалася надміру звабливою; Майстер упізнав її, простягнув руки, жінка увійшла в його обійми і проказала:

"Я прийшла, як обіцяла, — тоді повернула голову до дверей і лагідно мовила до крішнаїтів: ідіть собі, він не ваш, в нього багато ще роботи, й рано йому здаватися на волю Господню".

Жінка сіла на лавицю і, спершись ліктями на стіл, довго дивилася на постарілого Майстра, котрий ще недавно був вродливим юнаком і так невміло поцілував її на майдані біля собору Святого Юра, — відтоді він не вступався з її душі, залишався завше разом з нею, й жінка чула, як він кликав її, коли йому ставало важко.

"Отак посидь, любко, посидь хвильку, хай я ще раз пригадаю собі, як тебе шукав і як знайшов".

"Я чула твою розмову з крішнаїтами, — не звернула жінка на Северинові слова уваги, — й мені здалося, що ти виправдовувався перед ними, марно намагаючись знайти причину своєї втечі від людей. Я вчула в

тоні твоєї мови глухе озлоблення, і це засмутило мене: який може бути гнів на когось, хто тебе не розуміє або ж перебуває у різних з тобою площинах? То інші люди, не вчи їх шукати стежки — самі знайдуть, а ти вдовольнися тим, що вони — хочуть того чи не хочуть — продовжуватимуть стежку твою… І не в'яжи їх, мов жмуток льону, в один сніпок, вони різні — хіба ти в цьому не пересвідчився, коли плив разом з ними на "Ренесансі"? А той, хто стверджує, що наша нація неспроможна, говорить передовсім про неспроможність власну".

"Ти розумієш, ще цього тобі не говорив: я певен, що в зв'язаному сніпку мусить бути той, який хотів колись мене знищити… Ще в армії я написав свою першу повість і відіслав її до Києва, в Кабінет молодого автора. То була річ наслідувальна, і я про неї нині зовсім невисокої думки: творів про часи польської окупації в Галичині було на той час чимало, і всі одного штибу — нового слова я, звісно, не сказав. Та все ж нетерпляче чекав відповіді й таки діждався. Рецензент, спочатку похваливши мене за вправність письма, на вісьмох подальших сторінках громив і знущався над моїм писанням і врешті закінчив рецензію вироком: "Це бандерівська повість, вона не має побачити світу". Слава Богу, біля мене, коли я читав, нікого не було; переляканий до смерти, бо ж майнула думка, що листа міг прочитати лейтенант Корсаков, я зіжмакав папери, запхав у кишеню штанів і чимдуж побіг до вбиральні, щоб викинути їх… Здавалось би — дурниця, та, однак, це могло коштувати мені волі, і я донині думаю, хто ж той критик, бо прізвища не запам'ятав, а певне, сидить він поруч зі мною на зібраннях, на пленумах і з'їздах, у своїх виступах хвалить мене або ганить, але чи хоч раз спало йому на думку, що він стріляв мені в потилицю? Яка ж його Україна нині: червона, синьо–червона чи жовто–блакитна? Хто він тепер — мій ворог чи, може, прихильник? Мені ця згадка ні на хвилину не дає спокою, бо знаю: він зв'язаний в одному сніпку зі мною й ніколи не втече від людей, побитий власним сумлінням і усвідомленням своєї гріховности…"

"Не став собі риторичних питань, Северине. Й чому ти шукаєш Україну поза собою, Україна в кожного у власній душі, у твоїй теж. Ти висвітли її, не бійся відкрити людям такою, як вона в тобі є. Іншої ж і не

маєш… Тож берися за працю, яку вмієш робити, й розкажи всю правду передовсім про себе, хай світ побачить, у яких муках народжувалася українська держава в кожній людині й зокрема в тобі. Буде важко? Може, й так, але ти мусиш це зробити. Кажеш, що не хочеш жити з людьми, які тебе розчарували… А може, то вони, в тобі розчаровані, не хочуть більше перебувати поруч з тобою? Зізнайся в усьому перед людьми і пам'ятай: вірять тільки самозвинувачуванням, а самохвальбі — ніхто".

Майстер підвівся, взяв жінку на руки, вона була по–дівочому струнка — достоту така, як тоді, коли бавилася на Святоюрському майдані м'ячиком; поклав її на постіль, роздягнув, й вона лежала на його руці, прислухаючись, як закипає в ньому молодість; Северин кохав її й накохатися не міг, і в якусь хвилю йому здавалось, що то Саламіна. Коли втихомирився, сказав:

"Усе, що я зазнав протягом життя, відбувалося в твоїй присутності, і кожного разу ти мала інший образ. Але то була завжди ти: я знайшов тебе і більше ніколи не втрачав. А чи ти знайшла тоді свій м'ячик у кущах козолисту? І куди сама зникла? А може, тебе зовсім і не було, може, ти лише привиділась мені? Може, я тебе вигадав?.. Ха, ти чула — крішнаїти запевняють, буцімто безгрішні… Дурне, як можна говорити про відсутність того, чого не знаєш? А я знаю. Я грішив умисне, щоб, долаючи гріх, міг вивіряти свою силу в боротьбі з ницістю".

Жінка притулила долоню до Северинових уст, розгладжувала його вуса й шепотіла:

"Ти весь час обороняєшся. Перед ким? Чи не перед самим собою?.."

Северин прикрив її ліжником і сів за стіл. Довго дивився на писанку, простягнув до неї руку, ще вагався, та врешті знову покрутив нею.

VIII

На Северина навалився страх: його мацальці присмокталися до кожної клітини організму, до кожної фібри душі, перебування на гауптвахті здавалося йому тепер недосяжною свободою: там був він захищений від лейтенанта Корсакова самотністю й караульним, там він міг, зрештою, відбуватися мовчанкою під час зливи крамольних інвектив провокатора, на волі ж мусив долати страх перед розправою особіста зовсім не знайомою досі змовою із власним сумлінням та власними переконаннями, Северин супроти власної волі почав виробляти в собі інший, ніж той, яким керувався досі, спосіб поведінки, вишукував для себе іншу сутність світогляду й почав ловити себе на тому, що його мислі вкладаються в офіційні, зовсім лояльні рамки політичного трактування життя, й він мимоволі опинявся потойбіч, що й лейтенант Корсаков.

Уникав зустрічі з Андрієм із Замарстинова, зненавидів його не тільки за те, що вважав провокатором, а й за супротив владі — безоглядний та фанатичний. І якщо навіть його переконання були щирі, то глупі вони у своїй суті, бо ж зовсім не Америка виграла війну, а таки совєти, і пройшли переможним походом від Волги до Шпреє не американці, а українці, грузини, казахи, й радянська система зовсім не схожа на всохлого дуба без кореневища, як у цьому переконував себе самого Северин, — стоїть вона на землі й вічно стоятиме; зрештою, яку вагу може мати Андріїв бунт, якщо це насправді був бунт: хто нині може здолати силу совєтської держави? Головою об мур?

А втім, чому б мені не змиритися з існуючим порядком, так, як це зробили мільйони, — клубочилися в мозку думки, мов дощова черва, — чому я сам себе зневолюю до мук, чому не хочу назвати рабство — свободою, адже маю що їсти, до того ж спроможний учитися, я ж можу стати ким захочу: вченим або письменником, тільки треба піти на компроміс із владою, і маю нагоду це нині зробити — піти нарешті до Корсакова й розповісти йому, що говорив на гауптвахті Андрій із Замарстинова.

Та що й казати, Северин мусить так учинити, адже особіст підіслав, таки підіслав провокатора — а я слухав, і якщо не доповім, то засвідчу

свою згоду з його інвективами, коли ж донесу — то кого скривджу: прецінь покидька, огиду!

Ці Северинові думки були схожі на шаманське самонавіювання, він відчував, що то нашепти якогось ворожого двійника — настирливі, підступні й водночас спокусливі, він піддавався чужому вмовлянню, ставав супроти нього безвладний, хоч добре розумів, що то страх, перед яким годі встояти — він панує всюди, від нього спирає віддих, він забирає кисень, й Северин щораз то більше піддавався сторонній силі і власній немочі… Й сталося так, нібито не Северин, а його двійник, який набув власної незалежности й сутности, вийшов крадькома з казарми після відбою, перейшов плац і ступив на стежку, що звивалася між валунами, ніби сама себе заплутала, ведучи до річки, на березі якої тулилася низька мазанка з освітленим вікном: особіст працював ночами, й через те, мабуть, райдужки його очей не мали кольору, немовби його висмоктало безсоння; лейтенант сидів за столом, крізь фіранку видно було його широку спину, він вичитував якісь папери, лікоть похитувався — щось нотував, може, чиїсь душі вписував у моторошний кондуїт, а чи викреслював, за непотрібністю, вихолощені; Северин тільки мить придивлявся до нахиленого над столом особіста, і вже рука потягнулася до віконця, і вже задріботіли пальці, ще не торкаючись шибки, — і став би Северин стукачем, якби хтось його не сіпнув за плече, і рука опала, мовби всохла; він оглянувся й побачив позаду себе русоволосу дівчинку із зеленими очима: в одній руці вона тримала м'ячик, а другу по–змовницьки приклала до губів і заперечливо похитала головою.

…Майстер повернув голову й боязко глянув на жінку, чи не підгледіла вона, бува, його згадок; та невже це та сама дівчинка з м'ячиком, яка настигла його тієї останньої миті, коли він похитнувся на волосинному містку–шіраті й уже звалювався у джаханам? Хто вона нині, звідки тут узялася, він навіть імені її не знає…

Жінка прокинулася, а може, й зовсім не засинала.

"Забудь на хвильку про те, що думаєш, — сказала, — я хочу тебе спитати..."

"Подрімай, любко, ще трохи, хай я додивлюся те, про що згадав".

...Северин панічно тікав звивистою стежкою поміж валунами, полишаючи за собою маленьку хатку з одним вікном і оббитими дерматином дверима, які ось–ось мали б відчинитися, — а тоді чорна пройма проковтне його, кат виволоче з тіла душу й візьме її навіки собі в заставу, залишивши Северинові марну шкорину, яка називатиметься його зганьбленим ім'ям.

Северина пройняв змішаний із соромом жах від того, що він зважився прийти до ворога з доносом — і вже ніякі самовиправдання, мовляв, помстився провокаторові, не мали б жодного сенсу: він пішов на підлість і як би зміг жити далі, коли б її вчинив?

...Майстер сидів за столом у ґражді й дерев'янів від думки: а якби те відбулося — чей навіть з останнім сексотом доносами не воюють, — де ж би тоді пролягла межа між твоїм супротивником і тобою?.. До того ж Майстер згадав свою другу зустріч з Андрієм, — та якби тоді він постукав у віконце особіста, цієї зустрічі не відбулось би, Северин погубив би невинного, — а водій львівських трамваїв Андрій ішов вулицею Франка попереду колони службовців трамвайного депо із синьо–жовтим прапором у руках — вів процесію на Замарстинів, де на місці колишньої тюрми, в якій більшовики замордували сотні в'язнів у сорок першому, мала відбутися панахида; водій ступав солдатським кроком бруківкою, а на його губах цвіла переможна усмішка.

Я стояв серед натовпу на тротуарі й, згадавши свій несповнений злочин, відступив назад, щоб заховатися між людьми, а він таки мене побачив і вигукнув: "Слава Україні! А я що тобі казав, Северине?" — колона службовців трамвайного депо промарширувала вулицею, за нею пішли інші колони, над головами лопотіли прапори, і я навіть не

пам'ятаю, чи хоч кивнув головою у відповідь на Андріїв переможний вигук.

…Северин зупинився біля контрольно–пропускної будки, вартовий його не затримував, знав–бо, звідки вийшов солдат, навіть голову відвернув, мовляв, не чув і не бачив; Северин передихнув, а потім, скрадаючись, подався краєм плацу вбік своєї казарми, і те, що сталося в ту мить, було страшним і неймовірним: з потемків нечутно випливла постать і заступила йому дорогу. Був це лейтенант Корсаков.

"Чого швендяєш у неналежний час плацом?"

"Я в туалет ходив".

"Брешеш, ти стояв під моїм вікном".

Голос особіста сухо шелестів, його рука потяглася до Северинового плеча.

"Чому не постукав у вікно?"

"Я там не був".

"Знову брешеш… ну то ходімо, якщо вже зважився".

"Нікуди я з вами не піду…"

Голос Северина згас, розчинився в шипінні лейтенанта.

"Що ти хотів мені сказати?"

"Я хотів вас проклясти… Я проклинаю вас!" — вихопилося голосне з уст Северина, й слова його відлунилися від стін бараків.

"Тихше розмовляй… Ненависть свідчить про слабкість, хіба не бачиш, що ти в моїх руках?"

"Навіщо я вам потрібен? Та за стільки часу, що ви на мене витратили, могли б навербувати сто сексотів".

"То баласт, мені потрібні такі, як ти: грамотні й боягузливі".

"Дияволу спотребилася жива душа?"

"Ти не надто поштивий зі мною. Доведеться тебе втихомирити".

"Я буду кричати, я ж не ваш підлеглий, поскаржусь командирові роти, що ви вже третій рік мене переслідуєте".

"Дурень ти, нам підлеглі усі, разом з твоїм командиром".

"Я йому так і скажу".

"Не скажеш, ти задалеко зайшов у азартній грі зі мною, і вороття тобі немає: твоя карта бита, я все про тебе знаю, пісатєль ти засраний, сволочь бєндєровская!"

"То арештуйте мене, коли є за що".

"Ти сам прийдеш до мене, ти вже зробив перший крок".

"Ніколи!"

Проте Северин відчув, як його перемагає холодний спокій лейтенанта.

"…Я чекав арешту, любко, — заговорив до жінки Северин. — І може, це й сталось би, та згодом після розмови з особістом над нашою частиною, над усім військом, над цілою державою запала гнітюча тривога: захворів тиран. І незабаром застогнав по радіо голос диктора: помер вождь усіх народів! Командир моєї роти, той самий капітан Зайцев, який щоразу на огляді перед нарядом у караул висмикував з–за мого пояса книжку, шпурляв її на долівку й повчав: "Художественная література — ето от слова "худо", понял?" — тепер, згадавши мій освітній ценз, запропонував виступити на траурному мітингу. Мені загрожувала справжня ганьба, я тієї пропозиції злякався гірше, ніж викликів особіста.

"Не можу, — сказав я, — мені дуже тяжко, я розридаюся".

Зайцев зміряв мене очима, ніби хотів догледіти на моєму обличчі бодай тінь посмішки, й, не побачивши її, може, й повірив, що солдат вельми страждає з приводу смерти тирана. Промовляв на мітингу якийсь грузин, він вірив у божественність вождя і щиро плакав.

А за місяць головного чинного ката Берію оголосили ворогом народу, й тоді зник з військової частини лейтенант Корсаков. Говорили крадькома, що особіста заарештовано, а його начальника, майора Жабу, розстріляли. Відтоді з маленької хатки над Кошкор–чаєм — святе місце порожнім не буває — почав виходити на вранішній розвод інший лейтенант. Він сумирно стояв крайнім у шерезі офіцерів й на мене наче й не звертав уваги. Та мене чомусь квапно перевели на службу в морську піхоту на Камчатку. Може, хотіли позбутися небажаного свідка?.. Й на цьому мої митарства закінчилися".

"Не закінчилися вони тоді, — сказала жінка. — Тобі ще різного довелося перетерпіти потім… Та й не про всі армійські митарства ти розповів".

"Звідки знаєш?"

"Сам говорив мені, що я душа твоя… Чому нічого не розказуєш про свої зустрічі з майором Жабою?"

"Не треба про нього… Хай це залишиться моєю таємницею".

"Ти шукаєш сховку від самого себе і знайти не можеш. Я ж твій сховок".

"Чи ти насправді ота дівчинка з м'ячиком?"

"Я душа твоя".

IX

До світанку було ще далеко, довкола ґражди стугоніла шумом смерек темна невідомість. Северин ліг на постіль і почав розповідати жінці, яка прийшла до нього з незвіді, про те, в чому досі й самому собі не зізнавався. В темряві не бачив її обличчя й не відчував тепла жіночого тіла, однак знав, що вона завше біля нього або ж у ньому самому, мов душа.

Розповідав, як її шукав, а чи знайшов, не був у цьому певен і зараз, тому не повертав до неї голови і не торкався рукою, щоб, бува, не розчаруватися, якщо переконається, що її тут зовсім немає. Северин хотів заснути, бо знав, що вона приходить до нього тільки уві сні, — тоді він палко її кохав, і тому водно здоганяв теплий клубочок сну, який відкочувався, не полишаючи ниточки, покидав його в гомінкому чужому Космосі, з котрим марно намагався порозумітись.

Досі не знав імени жінки, яке складалося із заперечення і ствердження, та в тій загадці вбачав власну сутність, тому й називав її своєю душею; — в ній уособлювались його роздвоєння; йому, зрештою, й не потрібне було її ім'я, досить було самої його ідеї, що вкладалася в образ жінки, котра здавалася йому далеким відбитком напіввигаданої

дівчинки з м'ячиком, віддаленої від нього проминулою верствою часу... Однак Северин щоразу, згадавши її, вишукував для неї з різних антитез ім'я, а що жодне не відповідало її образові й у жодному варіанті не відчувалося жіночости — дівчинка з м'ячиком залишалася для Северина його власною сутністю або ж альтернативою.

"...Отже, демобілізувавшись, я в домовлений час прийшов на Святоюрський майдан, сів на лавочку під кущем козолисту й чекав на тебе, любко.

Я без труднощів поновився в університеті, до того ж той самий декан, який колись порадив мені зникнути зі Львова, попросив у мене вибачення; крім обов'язкових лекцій я відвідував ще й літературну студію, читав на студійних засіданнях свої новели, написані при війську, втішався похвалами метрів, згодом мною зацікавилися у видавництві й узяли для друку окремою книжкою перші мої спроби... А я все сподівався, що на студію прийдеш і ти, адже напевно вже вчилася в університеті, пильним поглядом дошукувався в обличчях студенток твого образу й не знаходив, а тому день у день приходив на умовлене місце — й теж марно.

Аж одного разу — скільки минуло часу, не пам'ятаю — присіла до мене на лавочку молода жінка, була вона натхненна й святкова, і мені спало на гадку, що такі, як вона, мають співати в святоюрському хорі; жінка так і сказала:

"Я співаю в церковному хорі й після репетицій вертаюся додому, перетинаючи цей скверик, і кожного разу бачу тут вас, пане Северине; не дивуйтеся, що називаю вас на ім'я, ви людина відома, я недавно прочитала ваш цікавий історичний роман..."

Тоді я втямив, що минуло чимало часу з тієї пори, як уперше після служби в армії прийшов сюди, щоб зустрітися із зеленоокою дівчиною; мій час не мав минулого, і я, чекаючи на неї, перебував у теперішності,

немов той пес, що, загубившись від господаря, не відає, як довго триває час чекання, я сказав незнайомій жінці:

"Ось там, у видолинці майдану, бавилася колись м'ячиком русоволоса дівчинка, і я досі її виглядаю". — Жінка співчутливо поглянула на мене, посміхнулася.

"Ви даремно тратите свої літа, я її знала, вона вийшла заміж і хтозна–де мешкає тепер, а ви ходіть зі мною, я добра, ласкава й самотня, ви полюбите мене, і я до вас звикну…"

І я пішов з нею. Перебував у її полоні, мабуть, дуже довго, проте лише фізично, а душею водно був тут. І це тривало доти, доки мої фантазії не перемінилися в дійсність — я опинився знову на лавочці під кущем козолисту. Бурхлива уява породжує реальність, і я насправді вряди–годи бачив русоволосу дівчину: ось–ось м'ячик вихопиться з її рук і покотиться до моїх ніг, я підніму його, подам їй, а тоді… Мій стан був схожий на стан людини, яка вміло симулює божевілля й через те божевільною залишається…

З душевного отупіння вивела мене інша жінка, либонь, теж хористка, вона присіла біля мене й спитала, кого я день у день виглядаю, я звірився їй, а вона промовила з сумом у голосі: "Я знала ту дівчину, вона давно померла при тяжких пологах, її доньку виховує родина; а ви ходіть зі мною, я добра, ласкава й самотня…"

Тоді я назавше покинув заповітний майдан і більше туди ніколи не приходив".

Ураз Майстер припинив свою розповідь; він почув притишений голос зеленоокої жінки, який долинув із синьої вирви вікна, що відчинилося від різкого вітру, до світлиці вкотилося холодне повітря. Воно розлилося й застигло, немов мертва вода; студене потойбіччя підступило до Майстра,

й він, захлинаючись, прислухався до нашіптування — суворого й безбарвного, мов вирок.

"Ти переступаєш через межу тисячоліть, і Господь, даруючи тобі останні хвилини життя, одразу безжально вкорочує його, й тому ти мусиш усвідомити, що воно залишається там, у минулому сторіччі. За його межею створив ти усе, що було тобі призначено створити, і ти мудро вчинив, відклавши перо. Це так природно — ще до хвилини фізичної смерти припинити духовну діяльність і залишити для себе час, щоб переглянути свої набутки й утішитись ними — навіщо ти волочиш за собою своє минуле, допадаєш з ним, знесилений, до митного кордону між епохами й при тому гніваєшся на нових творців лише тому, що вони тобі незрозумілі. А ти добровільно залишся за межею, й колись майбутні митники самі прийдуть до тебе, якщо твій товар знадобиться для нової епохи".

"Не відправляй завчасно по мені панахиди. Я на хвильку відклав перо і знову візьмуся до роботи, я ще не написав останнього твору — в останньому творі я зі споглядальника перетворюся на дійову особу історії, в такий спосіб я хочу завершити свій багатотомний історичний роман, і Бог має подарувати мені для цього дрібку часу. Крім того, не можу жити без праці: я мрію, щоб смерть застала мене за столом, бо вимушеної бездіяльности боюся гірше смерти…"

"Але ж ти за життя маєш потурбуватися про свою посмертну славу — не смієш дозволити немочі торкнутися нового писання. Хіба не відчуваєш, що наближаєшся до межі чогось останнього?"

"О, я це завжди відчував! Я кожен день вважав останнім, а тоді безцінним подарунком Бога відкривався переді мною день наступний. То чому я не маю права вважати нову епоху своїм новим творчим днем?"

"Хай буде так, але ти мусиш увійти в новий час мужнім і чесним і без страху задекларувати на митниці весь свій товар… Піфагорійці вимагали

молитися публічно і вголос — щоб ніхто не пробував випрошувати в богів незаслужених винагород".

"Я в суперечках з тобою завжди приходив до істини".

"А чи ти впевнений, що знайшов мене?"

Майстер рвучко вихопився з мертвої води потойбіччя й миттю перенісся з ґражди, яка пливла в небуття вкупі з небесними хмарами, вітрами й космічним гомоном — він увійшов у реальність, і була вона пам'яттю про той найщасливіший день, коли до редакції, де Майстер працював, увійшла зеленоока жінка.

Була вона середнього віку, гармонійно збудована, повногруда, її лляне підстрижене волосся досягало піввуха; жінка зупинилася на порозі кабінету, пильно приглянулася до Майстра, потім рішуче підійшла й поклала на стіл рукопис.

"То були перші мої новели, підписані псевдонімом. Я ні на що не сподівалася, вловивши твій холодний погляд: так, як суддя, ти, напевне, зустрічав усіх авторів, я дотоді вже встигла наслухатись про твою черствість і вимогливість, тебе називали — хто з повагою, а хто з іронією — "живим класиком", на той час ти вже був досить популярний, тебе письменники побоювались. Та я побачила, як раптом твої очі спалахнули хтивим полум'ям, і мені стало соромно за свою сексуальність, нібито це, а не талант мав вирішити долю моїх новел; я готова була забрати зі стола рукопис, проте не зробила цього — твій гарячий погляд прикував мене, і я тоді втямила, що відомий Майстер — це той самий студент, якого колись виключили з університету, і він, вештаючись містом та розтринькуючи свою журу, випадково зустрівся зі мною біля церкви Юра і так пожадливо і невміло, зніяковівши й заплющивши очі, поцілував мене й закляв, щоб я за три роки прийшла на те саме місце, де тоді бавилася м'ячиком".

"До мене щодня, і цьому не було впину, заходили молоді й старіш, а то й зовсім похилого віку автори — були серед них поважні жінки й молоді дівчата, я до всіх ставився однаково й, як міг справедливо, тон моєї розмови з ними завжди був діловий і дещо сухуватий — я не мав бажання розтринькувати на кожного своїх запасів чемности, яких у мене було не так уже й багато… Та від цієї жінки, що стояла переді мною — я навіть не запросив її сісти — вдарив потужний струмінь жагучого бажання; я відчув, що не зможу вийти до неї з–за стола, навіть якщо б захотів це зробити, — таке сподіялося зі мною дуже давно, тоді, коли я побачив на Святоюрському майдані дівчинку з маленькими, немов спасівські яблука, груденятами, але з міцними, вже жіночими стегнами, їх дурманно сповивала сукенка: тоді я заклав руки в кишені плаща, щоб прикрити полами сороміцьку напучнявілість мого тіла, — усе це вмить повторилося, і я впізнав її".

"Твоє сторопіння тривало тільки мить, я в ту хвилину втямила, що ми знайшли одне одного — за стільки років знайшлись: ти посивів і полишив за собою щонайменше половину життя, а за мною простугоніло стільки ж мого, а що сподіялося за той час з тобою, а що — зі мною?.. Я тільки на секунду застановилася над цією загадкою й збагнула, що про все твоє минуле буду змушена вислухати і зі всього свого висповідатись, — а навіщо це, адже ніщо, крім одного невинного поцілунку, нас не пов'язувало… Від таких припущень мені стало мулько: полишивши свої папери в тебе на столі, я прожогом вибігла з кабінету".

"Ти зникла, а за хвилину я помчав за тобою, немов шалений, збіг сходами вниз, а в який бік іти, щоб наздогнати, не знав: місто велике і світ великий, а ми — краплі в людському вирі, голки в сіні… Я надрукував у журналі твої новели, вони були прекрасні, а може, то так лише мені здавалося, за гонораром ти не прийшла, а потім я читав твої твори під тим самим псевдонімом, але мені й на думку не спадало, що відома письменниця — чарівна дівчинка з м'ячиком".

"Я тебе не раз бачила й деколи хотіла підійти — жила в Києві, і на письменницьких з'їздах інколи проходили одне попри одного, та завше

мене стримувало сакраментальне — навіщо? Час минав, роки бігли, ми старіли, я приходила до тебе молодою у снах. Так — краще…"

"Так краще, любко… Я не впізнавав тебе, а втім теж боявся зустрітися з тобою, нинішньою, і крізь верству часу дошукуватись у твоєму обличчі колишніх звабливих рис. І чи б то вдалося? А в снах… О, які то були сни! Певне, ми в якійсь нереальності домовлялися про наші нереальні зустрічі — і як ми кохалися, і куди ми тільки не мандрували, яких стежок не топтали світами: для нас голубіли теплі й холодні моря, розстилалися широкі степи, текли повноводі ріки, шуміли біловезькі бори — і завжди ми разом і завжди в гарячому коханні, ми повінчалися перед зітлілим аналоєм у запустілій церкві, а замість весільних музик співали нам дельфіни, сокотіла степова сарана, шаленіли жаб'ячі оркестри над озерами та ревіли зубри в пущах. Чи може бути більше щастя за кохання, яке не старіє?"

Запала мовчанка. Згодом обізвалася жінка:

"А може, то не ми зустрічалися в редакції?"

"Не ми. То були інші люди".

"Але ти запам'ятав мене молоду й покликав нині в ґражду. Добре, що так зробив… Тобі зараз тяжко, ти потребуєш моєї поради, і я прийшла. Й кажу тобі: признайся нарешті, що не лише невдоволення суспільством й літературні розчарування привели тебе сюди, хіба не втікав ти від себе самого, від своєї таємниці, у якій боїшся зізнатися. Але ж вона — твоя частинка, і ти мусиш розквитатися з нею — покаянням, виправданням або гордим усвідомленням того, що всі твої випробування зліпили, сформували, витесали тебе таким, яким ти є, і без них ти був би кращим або гіршим, але не нинішнім".

Жінка підвелася з постелі, нахилилася над столом і сама торкнулася писанки.

X

Другого дня після нічної розмови між Северином і лейтенантом Корсаковим на плацу трапилася у військовій частині надзвичайна подія: комірник не дорахувався на складі однієї шинелі, й командири рот вчинили в казармах шмон. Шинелі не знайшли; особливий відділ розпочав слідство: черговий офіцер викликав то одного, то іншого солдата, відводив до маленької хатки над Кошкор–чаєм, там їх допитували й відпускали, аж поки не прийшла Северинова черга, і втямив він, що вся ця комедія розіграна заради нього: Корсаков влаштував примусове побачення з непокірним солдатом у своїй канцелярії.

Северин бадьорився, йдучи попереду чергового звивистою стежкою між валунами, й був готовий до найгіршого: хто знає, чи й вернеться до казарми, й тоді згадалася йому перша зустріч з особістом, до якого прийшов колись добровільно, й подумав тепер скрушно: не дури себе, Северине, що вмисне піддався тоді злій силі, мовляв, випробую свою стійкість в законтрактованій тяжбі з ворогом, — ти здався зі страху.

…Було за північ, коли ти постукав у двері халупи, вони тихо прочинилися досередини, ти увійшов до маленької кімнати й осліп від сніпка світла, спрямованого на тебе з–під конусоподібного абажура настільної лампи, замружився, а коли розплющив очі, побачив у напівтемряві дві постаті: лейтенант Корсаков стояв і пронизував тебе блідими райдужками без пігменту, й світилися вони в темних очних ямах, немов блудні вогники; Северин встиг звикнути до цього погляду, він уже не навіював на нього страху: хлопець був упевнений, що ні на яку угоду з особістом не піде, та його погляд мимохіть скосився вбік, ніби магнітом притягнений — на другу постать.

Й здригнувся Северин, побачивши у кріслі за столом огидну потвору, схожу на велику медузу, що, витягнута з моря, осідає брижуватими складками до землі; медуза мала форму стіжка, між головою й тулубом не було шиї, при столі тяжіла купа безформного тіла з чорними плямами

непорушних очей, — я з острахом придивився до подоби в золотих погонах, що з медузи перемінилася на старого бульдога з обвислими губами чи то на жабу–ропуху, і зжахнувся, уявивши, як ця потвора ламає в'язневі пальці у дверях, заганяє голки під нігті, виколює очі, забиває цвях у тім'я, розпорює ножем живіт і запихає в нутро каміння: то не була моя хвороблива уява — так знущалися енкаведисти над в'язнями у сорок першому. Мене щораз більше діймав страх, я зрозумів, що тортур витримати не зможу, й водночас подумав — чи не такий самий перестрах зламав колись мого батька на допиті, бо ж ніщо живе й самоусвідомлене не може здолати подібної миті жаху…

Лейтенант Корсаков промовив, кивнувши головою на потвору: "Це майор Жаба". Я навіть не здивувався, почувши таке прізвище, інакше майор називатися й не міг, нехай би він був грузин, вірменин чи росіянин, — була це насправді велетенська слизька жаба, яка не мала, певне, ні душі, ні серця, тільки трупну отруту замість крові.

Я стояв, здерев'янілий, і чекав, коли ропуха кинеться на мене, а воно тільки руку вистромило з–під медузячих драглів й підсунуло до мене записаний червоним чорнилом папірець, і тої ж миті прошелестів сумирний голос Корсакова: "Підпиши й приходь сюди щотижня з інформаціями". Він подав мені авторучку, я, немов сновида, підступив до стола — і поставив підпис…

Не тямлю, коли вийшов, — аж на плацу спам'ятався, збагнувши, що вчинив, мене здушили розпачливі сльози, та водночас я відчув, як разом з розкаянням оволодівав мною інший страх — перед власним сумлінням, і я вже тоді впевнився, що моя нога більше ніколи не ступить до маленької хатки над рікою, — і як я міг потім наближатися до цього зловісного місця і як зумів витримати розмову з Корсаковим на плацу?

Тепер, ідучи вслід за черговим звивистою стежкою до халупи особіста, я вже був упевнений, що не піддамся молохові…

Що ж відбулося в мені за роки морального терору? Я добре знав — що: страх перед власною ницістю був дужчий від страху перед Жабою — це він сформував із лози дубка. Щоб вижити в умовах ворожої ненависти й залишитися цільною людиною, треба ще більшу ненависть розбурхати в собі самому, віруючи при тому в абсолютну силу свого "я" — і та любов до себе, ненавистю споруджена, допомогла мені виліпити себе із тривкого матеріялу.

Це так просто: панівним принципом правління деспотів є страх, який пронизує всю тиранічну систему знизу до верху, сваволя тирана замінила в ній закон. Але якщо деспотизм протизаконний, то законним має бути бунт проти нього, і ніякі моральні правила не зобов'язують підданих, вони мають право повертати собі свободу непокорою й підступом… Терор, безперервно спонукуючи мене до гріха, розбудив у мені перед тим же гріхом страх, викресав любов до себе самого, спородив бажання бачити себе сильним і чесним й прагнення мати право проголошувати правду й чистоту. І хто знає, яким би я став, якби не мусив ставати віч–на–віч зі злом, бачити його жаб'ячу потворність, дихати смородом зради, вириватися із задушливого чаду й тим самим знаходити в собі почуття честі.

Так думав Северин, ідучи попереду чергового до маленької халупки, й на душі було спокійно, хоч здогадувався, що в канцелярії особіста жде на нього майор Жаба.

Майор сидів на тому самому місці, що й тоді, спершись спиною об високий сейф; при денному світлі він здавався ще огиднішим: тлусті складки обличчя наповзали одна на одну й важко спадали вниз, закриваючи те місце, де мала бути шия, маленькі очка видобувалися з–під набряклих повік й неблимно цілилися в Северина; поруч з майором, немов його охоронець, стояв лейтенант Корсаков, холодний, як камінь, проте вродлива бестія, й вони разом, різко контрастуючи, зливалися немовби в єдиний образ зла. Северин аж тепер збагнув, з ким став на прю, й остаточна приреченість визволяла його від страху — боятися не

було вже сенсу: щупальця спрута ніколи його не відпустять, тепер лише треба зібрати сили, щоб гідно вмерти.

"Раді вас бачити", — отворилися товсті губи потвори й тут же зімкнулися — майорові не хотілося витрачати зусиль на розмову: очевидно, в нього була інша функція в стосунках з допитуваними, тож за майора говорив лейтенант, і голос його був м'який, аж улесливий.

"Ми справді раді бачити вас тут, Северине, й сподіваємося, що ви не повірили в байку з тією шинелею".

"Реклама та сама, тільки запах інший", — згадався Северинові польський анекдот про старого судового радника, який не втримував у собі повітря й звук заглушував скрипом крісла; Северин посміхнувся й випалив цей анекдот в обличчя Жабі.

Майорові зіниці навіть не змигнули, а лейтенант сказав:

"Як добре, що у вас хороший настрій, може, ми цього разу будемо мати предметну розмову".

Свинячі очка майора вп'ялися в Северина й проколювали його наскрізь, наче голки, повільно і впевнено проникали у саме серце. Стало моторошно, проте Северин ненавистю перегородив дорогу страхові; він з огидженням дивився на майора, немов його потворність справляла йому злу втіху; майорові очі враз дрібно забігали, й Северин чекав вибуху люті.

Лейтенант вів далі:

"Ви не дотрималися своїх зобов'язань, ні про що нас жодного разу не проінформували, хоч було про що, отже, ми змушені вас допитати… Про що ви розмовляли на гауптвахті зі своїм земляком зі Львова?"

Северин зрозумів, що особістам відомі кожен його крок і слово, не певний був лише, чи то Андрій доніс, а чи караульний підслухав. Щоб не впійматись на гачок, вирішив не розвивати цієї теми.

"Про голих жінок", — виплюнув Северин згірдливо, й нестримний гнів спалахнув у очах Корсакова. Від цього стало легше Северинові, найбільше він боявся свого розслаблення під впливом улесливої мови лейтенанта.

"Викладіть зміст своєї повісти, яку рецензент назвав бандерівською прокламацією", — скрижанів голос Корсакова.

Северин давно здогадувався, що його листи перечитують, хоча на конверті з рецензією не помітив жодних слідів перлюстрації.

"Якщо ви читали рецензію, то й знаєте зміст твору: критик його переповів. Можу тільки зауважити, що в повісті йдеться про часи, коли про Степана Банд еру не було ще й чутно".

"Критик, очевидно, мав на увазі націоналістичний дух вашого опусу, чи не так?.. Ну добре, ви тільки не подумайте, що ми перевіряємо листи, це заборонено законом, нам надіслали копію рецензії... А ось ще таке в мене до вас питання: на похороні вашого батька виступав сотенний Чарнота. Які ви мали з ним стосунки?"

"Я не мав зв'язків з партизанами".

"З бандитами, з бандитами!" — враз заревіла потвора, й Северин побачив, як майор натужується, щоб устати, і як це йому важко дається — певне, він підводиться з місця лише тоді, коли настає пора катувань.

"А що ви збираєтесь робити після демобілізації?" — знизився тон лейтенантової мови.

"Буду вчитися…"

"Не будеш! — знову гаркнув майор. — Ти ніколи не будеш вчитися! Найбільшим своїм щастям вважатимеш ті хвилини, коли тобі наказуватимуть виносити парашу з камери!"

Таки підвівся Жаба: він був маленький, бельбасуватий, і Северинові стало смішно, хоча знав, що карлики не відають меж у жорстокости.

"Асенізатори потрібні і в тюрмі і на волі, це також праця, — спокійно відказав Северин і враз скрикнув: — Але я маю руки, маю руки! — Він показав майорові замозолені солдатські долоні. — І на хліб завжди собі зароблю…"

"Відпусти його до мого розпорядження", — звернувся майор до лейтенанта, сівши за стіл, і знову зробився купою мерші.

Він був розгублений, проте, наче про щось здогадавшись, засовався небавом у кріслі, повернувся, хоч як важко йому було, до сейфа, відімкнув його ключем і навпомацки сягнув досередини рукою, вийняв звідти папірець, списаний червоним чорнилом, і замахав ним перед обличчям Северина.

"Ніде, ніде не будеш заробляти на хліб, виблядку, ти впізнаєш свій підпис? Цей документ ходитиме за тобою вічною ганьбою, тебе ніхто не прийме в товариство, ніхто з тобою не привітається, ти будеш блукати осторонь людей, мов прокажений, й ми не відпустимо твоєї душі навіть тоді, коли нас не буде, навіть коли б ваша божевільна самостійницька ідея і здійснилася!"

…Майстер перервав свою розповідь, схопився з постелі, він ще встиг побачити, як на дубовому столі у ґражді викаблучуються в диявольському танці тіні лейтенанта Корсакова і майора Жаби: лейтенант виліз майорові на плечі й, місячи ногами тлусту твань,

тягнувся до сволока, він наслинював язиком папірець і заклеював ним вирізьблені далекими предками незнайомі письмена, які Северин хотів відчитати — й нарешті він таки їх відчитав: то був його власний підпис на сатанинському пергаменті.

І тоді з його віч потекли сльози. Вони були такі ж пекучі, як і ті, що недавно пролилися за батьком, — тепер Майстер плакав над самим собою. Очищувався слізьми, та ніхто їх не бачив — зеленоокої жінки поруч не було: чи то не приходила сюди ніколи, а чи пішла геть, вислухавши спокутну сповідь Северина; він стояв осамотнений разом зі своїм гріхом, сльози збиралися в одну велику краплю, яка замкнула його в свою оболонку, сиві стінки сльози розсунулися на весь простір ґражди, і Майстер зостався у ній, як прадавня комашина в згусткові бурштину, — в близькому сусідстві з душами, перед якими йому теж доведеться сповідатись.

XI

Майстер зрозумів, що із сльози, як із стану крайнього розпачу, йому ніколи не вибратися — бо ж тільки я один знаю свою вартість, і ніхто ніколи про неї не дізнається, а тому не хочу згинути, засуджений диявольським вердиктом: виписаний червоним атраментом на приклеєному до сволока пергаменті, він сповіщає про мій невчинений гріх.

І думав Майстер про суддів, котрі винесли той вердикт: начебто й пропали разом із системою, якої давно вже на світі немає, проте й далі незримо живуть і діють, і владу мають: їх, кровожерних зі страху перед вселюдською розправою, ніхто й пальцем не торкнув, їхньої пам'яти не осудив — і так було завжди. Двоголовому хижакові відрубали колись голови, а вони перемінилися в серп і молот, народ потрощив і ці символи зла, й тоді знову відросли й випнулися дзьоби в зловісного фенікса неволі.

Ми залишилися й надалі загрожені, невільні й злякані — отруйна кров деспотизму всякла в організми нових суспільних утворень і проїдає їх, немов іржа: на місці тоталітарної імперії виросла на моїх очах задушлива імперія бездуховности, яка, немов у тій утопічній повісті Одоєвського "Місто без імени", спонукує шлункомислячий люд вклякати перед мертвими подобами тиранів і дякувати їм за принизливе животіння в минулому.

Я втратив віру в справедливість історії.

Колись намагався уявляти свій власний похорон, на якому воздають за мої заслуги, й та уява тепер, коли я розбиваю чоло об незбагненність смерти, глузує з мого марнославства, — і я жадаю нині не голосного, а лише доброго імени у своїм небутті. І більш нічого. Ідеї, за які я боровся все життя, виявились примарними…

Та годі скиглити: такий мій жереб, і я пересвідчився: щоб стати творцем, треба перейти через страждання; я сповна прийняв покуту на моїй хресній дорозі, тож не мушу дочасно захлинутися у своїй власній сльозі.

Мушу вийти на свободу, яку сам здобував: я кликну пастушка, котрий стереже мою ґражду, щоб вивів мене у світ.

Майстер роздер оболонку сльози, вона стекла й зашипіла в печі на черені, як і щойно пролита по батькові сльоза; він вийшов на поріг і гукнув пастушка, а самого дійняла тривога. Северин не впізнавав місцини, на якій стояла ґражда: кичеру обступили високі тихі бори, а з–поза них у піднебесну височінь здіймалися засніжені гірські кряжі, й Майстер не бачив виходу з пастки, в яку потрапив незвідь–коли.

Він розпачливо розглядався довкола, аж поки з сірого вранішнього сутінку не проступила постать чоловіка, що, спершись на ґерлиґу, стояв на чолопку кичери і вдивлявся в синювату шапку льодовика, який

сповзав уздовж схилів грубезними язиками вічного снігу, — й Майстра втішила надія на порятунок: він почав спинатися на чолопок, наблизився до чоловіка й приглядався до його поморщеного, немов сушеничка, обличчя.

"Ви не знаєте, куди подівся пастушок, який стереже ґражду?" — спитав боязко.

"А–а, це ви, пане Майстре? — від здивування в старого підскочили сиві брови. — Якось так зайшли–сте до ґражди, що я й не бачив… Де ж ви барилися? Я стережу, стережу ваше житло і все виглядаю, коли прийде господар, а за той час мої вівці розбрелися полонинами, й вовки їх пороздирали — йно одна коза залишилася при мені, а за той час повиростали бори й гори довкруж зледеніли…"

"Видно, я жив у ґражді одвіку…"

"Не знав я цього… А чому ви так пильно дивитеся на мене, гейби впізнати не можете? Я ж той самий пастушок, який вам нагилив дідову ґражду".

"Як мені звідси вибратися?" — в голосі Майстра наростала тривога.

"Того ніхто не знає, — знизав плечима пастух. — Багато стежок спинаються до перевалу, а котрою йти, щоб не заблудитися в бескеттях, не відаю, ніколи не пробував заходити в засніжені недеї… Та й не пустять вас туди. Он бачите: ходять люди в підніжжях кряжів, то й зупинять".

Майстер напружив зір і побачив гурму постатей, які сновигали в низовині западини між кичерою і льодяними горами. Спитав пастуха:

"Хто вони: рахмани, крішнаїти?"

"То митники — так себе називають. І пропускають вони через перевал небагатьох. Йшли тут з долів різні люди: шукачі опришківських скарбів, учені, поети й політики теж — не одного завернули назад… Я хотів перейти, та мені сказали тут доживати віку, мовляв, за перевалом інший уже час, інший простір, інший рух, і я не дам собі ради в новому світі. Але ви спробуйте…"

Майстер почав спускатися з кичери вниз. Чим ближче підходив до громади людей, які пантрували шлагбавми біля рагашів, що спиналися крутосхилами вгору, тим виразнішими ставали їхні обличчя — я почав упізнавати їх.

Були то незчисленні провісники нової доби: імітанти, рекреанти, інсинуанти, марґінали, деґраданти, евентуалісти, деґуманізанти — законодавці нечуваних досі літературних мод — генії й бездари, графомани й витворні стилісти, модерністи, постмодерністи й авангардисти, а теж новітні політики, винахідники й олігархи… Я впізнав цю рать, від якої сховався в ґражді, з деякими перебував у романтичному круїзі на теплоході "Ренесанс"… В нерішучості зупинився: як мені пройти між ними — іншому серед інших; в громаді митників я не бачив своїх ровесників і зрозумів, що марно шукати в новому часі часу минулого.

Мав я три виходи: залишитися в ґражді, податися в Рахманію й про все забути, або прилучитися до крішнаїтів і здатися на милість Природи. Та у всіх трьох випадках загрожувало мені забуття, і я вирішив вирватися із тюрми, якою стала для мене ґражда, перейти через перевал, уздріти новий час і викресати в собі ще сили для праці. І хай я стану навіть маніакальним Дон Кіхотом, та поки житиму, зв'язуватиму минулі часи з майбутніми — на межі епох.

Я наважився підійти до знайомого митника–евентуаліста, романами якого колись зачитувався, й спитав:

"Ти пропустиш мене в нову добу?"

"А ви весь свій товар задекларували?" — спитав він суворо.

"Весь до крихти, — відказав я. — Навіть гріхи…"

"А скільки несете з собою непотребу?"

"Хай про це судить час… А тепер вислухайте і моє питання: чи ви, хлопці, перебували коли–небудь під окупацією?"

"А що це таке? — загомоніли хором митники, й багато з них, як і рахмани, були схожі між собою, мов діти однієї матері. — Ми не знаємо, що це таке…"

"Ваше щастя, що не знаєте… То затямте: тільки в неволі людина має можливість стати сильнішою від себе самої".

"А що робити тим, які неволі не зазнали?"

"Пізнати наш досвід… Пропусти мене, молодий побратиме, — попросив Северин евентуаліста. — Я вам ще знадоблюся".

Митники розступилися, шлагбавм піднявся, й Майстер переступив кордон.

"Дай мені провідника, я ж виходжу на зовсім незнайомий терен", — ще раз звернувся до евентуаліста Северин.

"Шукати своїх доріг в новому часі — справа суто індивідуальна, — відказав митник. — Якщо не зблудите, то дійдете до гребеня перевалу. Але це залежить від вас самих — від вашої потенції, якщо вона ще є".

Легко, ніби до ніг не чіплялося земне тяжіння, піднімався Майстер угору дорогою, яку впевнено вибрав для себе, добрався до снігових

язиків, потім — до слизького льодяного покриву й здолав нарешті останній сажень.

А коли опинився на гребені перевалу, й над горами почало світати, Майстер побачив у далині свою ґражду з освітленим віконцем — певне, пастух у ній оселився, щоб у минулому часі доживати свого віку. Северин глянув на незнайомий терен, та замість сподіваних зелених полонин побачив дебрі диких скель і зрозумів, що йому судилося ще й через них перейти.

Озирнувся ще раз на ґражду: вона щораз віддалялася, наче її засмоктував у себе Космос, маліла і врешті зовсім зникла з овиду — зосталася лише на тлі світанкового неба зірничка віконця, та й вона загубилася на полотні поблідлого Молочного Шляху серед зірок, які не мали імени.

Й тоді відчув Северин нездоланне бажання жити далі — бо як це так: більше ні рядка, як це так? Охота розбудила в ньому віру в сили свої та людські, що розкриються в новій добі — яку ще треба здобувати.

XII

Сонце здолало третину своєї небесної дороги, розпечена тареля вже заповзала на шибку вікна й, коли заступила її всю й скло розм'якло від спекотности літнього дня, — аж тоді прокинувся Майстер, змучений химерним сном, — а може, то була цілонічна праця над паперами — й довго не міг усвідомити, що властиво є реальним: сонні візії чи робочий будень, який знову завітав до нього в дім…

А зрештою, подумав він, те, що витворює уява, теж миттєво стає реальністю, — й дійняла Майстра тривога, що не запам'ятає сну, розсиплеться сон під сонцем на сріберні блискітки й скалки; Северин схопився з тапчана й нахилився над паперами, безладно порозсовуваними на столі, пожадливо пробігав їх очима й урешті

заспокоївся, переконавшись: усе, що наверзлося за коротку літню ніч, було вже давно записане, а коли встиг це зробити — учора, вночі чи вік тому — не міг утямити, та й хто може збагнути таємниче дійство, коли народжується слово; і нічого ні в кого не запозичує автор, не фіксує, не описує — з–під пера випливає самодостатня субстанція, яка віддзеркалює лише себе саму.

Багатотомний роман завершено. З усього того, що гніздилося в моїй душі — гріло, тішило, пестило й мучило — я виліпив нове життя, яке нічийого не повторює, не моралізує, нікого не навчає; воно належить лише собі самому, й тяжко помилиться той, хто в моєму романі дошукуватиметься рис характеру автора, його гріхів і праведних діл, — ніщо в цьому творі мені вже не належить, я витворив, немов Деміург, новий світ, над яким сам не владний і якого навіть не міг би знищити, бо, створений один раз, він більше мені не належить і для мене вже недосяжний.

Тож я маю своє дітище передати новій епосі, яка вже настала, й не байдуже мені, чи вибудуване словами, так тяжко відшуканими в мовному океані, нове життя — не знане досі у світі й відчужене нині від мене — тихо сконає на незвіданих пустирищах, а чи вгніздиться в чорнозем і проросте самотньою оазою або ж плодоносним деревом у буйному саду новітнього мистецтва, — не байдуже мені, бо віддав я для творчости всю свою енергію, й замість моєї власної сутности залишилася по цей бік перевалу лише бліда зірниця з віконця ґражди, в якій я добровільно довгі роки себе ув'язнював, та й та колись загубиться серед міріядів небесних світил, які давно погасли…

Проте незмірно зрадіє моя душа, коли вже опиниться в трансцендентності, як хтось візьме й покрутить магічною писанкою й викличе із забуття створений мною самодостатній світ!.. Ха, фантастичні думи, фантастичні мрії! — скаржився так у свій час Іван Франко… Однак мені не залишається нічого більше, як у сподіванні на подальше життя твору взяти його з собою й перенести через Митницю.

Зачекай, а може, я ще не завершив свого роману, може, не вибудував над ним шпилю? І може, в новій епосі мені доведеться викінчувати будівлю Замку?..

Майстер зібрав усе своє багатство в теку й вийшов з дому, обтяжений життям і щасливий з ваги того тягара. Був приречений на довічну самотність: весь тлум людей, серед яких він перебував протягом довгих років, відступився від нього й заховався в мереживах письма. Знайти нових друзів у новому світі не сподівався — й загубилася навіки в минулому зеленоока жінка, яка супроводжувала його все життя й була сторожем сумління. Тужив за нею, мов за реальною істотою, хоч добре знав, що видумав її, бо так уявив у живій іпостасі свою душу.

Але ж звідкись–таки прийшла вона до нього саме в такому образі. О, як то було давно! Так давно, аж ніколи… І все ж приглушена пам'ять про дівчинку з м'ячиком повела Майстра забутою вуличкою до собору Святого Юра. Здалеку побачив на фронтоні храму фігуру Змієборця: вістря Юрієвого списа палахкотіло на сонці, немов престольна свіча, промені перемістилися зі списа на шолом воїна, відбилися від нього й, простреливши простір над майданом, впали на золотоволосу голівку дівчинки, яка біля газону, порослого кущами козолисту, бавилася м'ячем… І зупинився вражений Майстер: чи це та сама реальна, а чи вигадана істота, котра пройшла з ним поруч крізь усе життя, й подумав Северин про тонку, мов кінський волос, немов міфічний міст–шірат межу між правдою та вигадкою. Проте дівчинка була живою, реальною — як доказ про відвічне злиття штуки з дійсністю.

Северин наближався до дівчинки, а вона здивовано дивилася на сивоголового чоловіка, який, напевне, хоче про щось її запитати; опустила руки, м'ячик покотився по траві й зник у заростях.

"Ти хто така?"— спитав Майстер.

Дівчинка мовчала, немовби злякалася, проте її зелені очі засвітилися: вона готова була до словесної гри.

"А вгадайте, як називаюся!"

"Я знаю, — відказав Северин. — Твоє ім'я з двох складів: один заперечує, а другий стверджує… Чи ж не так?"

Дівчинка на мить застановилася, а потім сказала з ледь прихованим смутком у голосі:

"Так називалася моя бабуся…"

Межа між вигадкою й дійсністю до решти стерлася, й утямив ще раз Майстер, що на світі немає ні минулого, ні майбутнього, а тільки сучасна мить — і в ній зеленоока дівчинка з м'ячиком на Святоюрському майдані. Сказав до неї:

"Будь здорова, любко…"

Й подався вниз крутими вулицями на площу Митну. Йшов з незвіданою ще досі полегшею в душі, як після сповіді — до причастя.

Я пережив катарсис, немов єзуїтський монах під час самобичувань, очистився сповіддю од скверни, яка впродовж усього життя до мене прилипала, і єсьм готовий до праці. Хай народиться мій останній майстерштик, допоможи мені, Господи.

Частина третя

Замок

I

Майстер Северин давно передчував, що такий стан, схожий на відверте плотське бажання з домішкою цнотливого страху перед найпотаємнішим актом, доконче прийде до нього й непомітно закрадеться в душу. Можливо, його принесе перший весняний легіт або розбудить раптове сторопіння перед потугою сивого букового лісу; а може, скрадливе дзумкотіння бджіл над лісовим первоцвітом створить мелодію, що рознесеться навсібіч у безмежнім етері в пошуках слів, які б тій мелодії найкраще пасували; й напевне на мить тебе стривожить уперте кукання зозулі, й ти, забобонно рахуючи удари лісового дзиґаря, втямкуєш нарешті, що час летить нестримно і його залишилося для тебе зовсім мало — хтозна, яка спонука втелющить у твою з'яловілу свідомість таємничий потяг до творення, звідки пролунає владний поклик твоєї невідступної долі, й ти, забувши про все на світі, помчиш, немов зрілий рогань на осінній рев оленицъ, стежками пошуків нереального, проте відчутно–зримого життя, яке неодмінно зреалізується в книзі, і ніщо вже тебе не зупинить у бігу на голос всеперемагаючого гону: не зважаючи на небезпеку перед невдачами і невмінням, ти збиратимеш слова і думки, немов скнара розсипані перли, поки не станеш нарешті цілком підвладний тій солодкій і тривожній силі, яка називається творчістю.

Й чомусь зримо й чітко постали враз переді мною мариніст пан Єжи з морської подорожі на "Ренесансі" й чарівна гедоністка Еліта Пре, нібито вони вперто кликали мене до себе, щоб я їх ближче пізнав й тим самим краще зрозумів себе самого; згадалася мені теж ескімоска Саламіна — жриця гармонійної Природи, а ще норвежка Гелена Краґ, яка позбулася мани космополітизму в дискусіях з русотяпом Борисом; згадавши їх, я жадав збагнути пекучу потребу ідеальної світової злагоди й визначити сили, які тій злагоді заважають; мої думки неприкаяно блукали в космічній невизначеності, і я марно намагався прив'язати їх до якихось конкретних реалій...

Такий стан навально пройняв Майстра у Винниківському лісі, пойнятому першим повівом весни, просяклому запахом липких блідо–зелених листочків, що сміливо розірвали коричневі кожушки бруньок, духом рясту й рожевих медунок, прілістю торшінього листя, яке на очах

перемінюється в гумус, — Северин, щойно осамотнений, до туску відчув радість вічного життя. "Весно, що за чудо ти твориш в моїй груді, чи твій поклик з мертвоти серце к жизні будить?" — прошепотів слова Поета й прудко вийшов з лісу на винниківський тракт. Квапився додому, хоча й не знав, у що переміниться за письмовим столом його бентежний стан і ще не осмислене сподівання радости від праці; Майстер швидко, наче його гнало сто макбетівських відьом, допав до трамваю й сердився на його повільне тарабанення вниз Личаківською; на зупинці біля базарчика водій вийшов на східець й комусь там нетерпляче помахував рукою: вуличкою від керамічної фабрики важко тюпали два хлопці — несли погруддя якогось божища, вчепившись за вуха скульптури; відсапуючись, вони увіпхали її до середини трамвая, й Северин упізнав молодих художників.

"Що за богдихана так тяжко траґаєте?" — спитав; "А це Будда, може, візьмете його собі, пане Майстре?"; "Таж не мені його несете…"; "Певне, що не вам, але цей китайський бог, що ось нам руки пообривав, так пасував би до вашого кабінету, а скільки думок видавав би вам щоранку, коли сідаєте за стіл, адже він таки Будда!"; "А коли без жартів, то з якої оказії?"; "Та ось транспортуємо цю кляту голову до картинної галереї — наш директор замовив її для Китайського палацу в Золочівському замку…"

Хлопці зійшли біля головної пошти, перейшли вулицю й потарганили скульптуру до галереї, трамвай рушив і поки доїхав до вулиці Коновальця, Майстер мучив свій мозок: який то знак, яке провістя мала б означати ця пригода?

Очікування несподіванки, що пройняло Северина у Винниківському лісі, владно оволоділо душею, коли він опинився у своєму помешканні на вулиці Коновальця поміж стелажами, безладно забитими книгами, — скільки то разів обіцяв собі Майстер упорядкувати бібліотеку за алфавітом, щоб за будь–якої нагоди легко міг знайти потрібну річ, й чи то не доходили до цього руки, чи відчував, що саме такий безлад спонукає його до пошуку: щоразу, перебираючи сотні книг і сердячись при тому,

що не може знайти потрібної, натрапляв саме на таку, яка була йому найбільше знадібна, а він і не знав, що вона в нього є; спокуса пошуку зовсім несподіваної інформації заволоділа ним і тепер — він почав нипати біля стелажів з тремтом мисливця, який сподівається будь–що вполювати звірину.

Майстер геть забув про Будду, який так збитошно перейшов йому нині дорогу, — і що йому до цього ось підручника індуїстської філософії, що так заклично звернув на себе увагу золотими літерами на корінці, і не потрібна йому теж товстелезна книга про зàмки і твердині Галичини, хоча з неї, напевне, дізнався б докладніше про золочівський замок і Китайський палац… Та навіщо це йому?.. Але ж чому саме цими назвами нібито намагалися заінтригувати його сьогодні хлопці–художники, яких зустрів зовсім випадково? де тут прихована загадка, чей у кожній випадковості є зерно закономірности… Северин щораз то більше впевнювався, що ця інтрига є дороговказом до несподіваної проблеми, яку він захоче й муситиме розв’язувати, й ця праця солодко поглине його на довгий час.

Северин начебто бездумно проглядав корінці книг, та припинити це заняття не мав сили: ну ще трохи, ще до другої, третьої, сотої діткнеться — може, натрапить саме на ту, хоча він і поняття не мав, яка йому потрібна; перебував Майстер в азартному стані грибаря, який невтримно заглиблюється в гущавину лісу й вернутися назад не може, спонадіяний, що десь там, у незвіданих нетрях, заховалася зграйка пишних боровиків; а вже втома здолала Майстра, вже він, знеохочений, готовий був полишити марний задум, як раптом пальці начебто самі зачепилися за сірий корінець, і в руці опинилася зовсім непоказна книжка — чомусь саме вона увійшла до його рук — й Северин прочитав прізвище автора, колишнього приятеля Флоріяна Бартошевського. Було це дослідження "Польсько–українські стосунки в Другій світовій війні" — праця вельми контроверсійна, й спричинилася вона до розриву сердечних зв'язків між старими друзями.

Тримаючи книжку в руці, Северин згадав… А втім, він не забував про це ніколи: совєтська влада агонізує, до центру міста, біля клумби, виходять найзавзятіші радикали із синьо–жовтими прапорами, їх уже не оточують омонівці, не нацьковують на них вівчарок, демонстранти безугаву скандують: "Україні волю! Україні волю!"; із Замарстинова на Святоюрську гору двигнув стотисячний церковний похід, новостворене греко–католицьке братство відбирає в паламаря ключі й проголошує собор Юра центром нової митрополії; біля пам'ятника Франкові вирує мітинг — там, під голим небом, відбуваються установчі збори Товариства української мови; зловісний будинок КДБ на вулиці Дзержинського обступили родичі замордованих у сорок першому році жертв, нікого з приміщення не випускають і ліплять на підвіконня, на сходи й просто на хідник тисячі свічок, скандуючи при цьому: "Смерть більшовицьким катам!"; море голів хилитається на стадіоні — там відзначають дату створення ЗУНРу: жовніри в стрілецькій уніформі роблять кола на конях, блищать оголені шаблі, лунають вигуки: "До бою!" — ще день, ще два, і національна революція охопить весь край…

А до Спілки письменників, ніби нічого й не трапилося, прибуває з Варшави делегація "Miłośników Lwowa"[63], серед яких політологи, художники й письменники. З гурту гостей, які зайшли до приміщення Спілки, вихоплюється сивуватий чоловік і поривчасто обнімає Северина.

"Сервус, Северку, я ж тебе сто літ не бачив! Боже, як то було давно: Міцкевичівська конференція в Краківському університеті, а ти виголошуєш блискучу доповідь про актуальність валленродизму. Ну а потім…"

"А потім мене за шкірку й на бюро обкому партії — за проповідь підступництва і зради… Пришили мені мак’явеллізм, ще й глорифікацію Мазепи, про якого я в доповіді, звісно, й не згадував, одне слово — всі сім головних гріхів!"

"Але ж усе минає, бачиш — усе минає, завойовники приходять і відходять, а вічні міста Краків і Львів залишаються… Присядьмо, Северку,

в тій он кімнатці, й поки почнеться зустріч, поговоримо, адже стільки років не бачились!"

"З приємністю, — відказав Северин. — А втім… Ну добре, хіба на одну лише хвильку зайдемо, бо для розмов ще матимемо час: я запрошую тебе на вечерю, і ти ні до кого не ангажуйся".

"Дякую… Ага, сподіваюся, що ти отримав мою книжку і вже встиг її простудіювати…"

Й цієї миті втіха від зустрічі з сердечним приятелем враз пригасла в душі Майстра, він відсунувся разом з кріслом від Флоріяна, наче хотів з віддалі приглянутися до нього: а який він нині — цей ідеолог польсько–українського братання під егідою Речі Посполитої, цей "miłośnik" Львова, котрий у своїй книзі так і не зміг визнати Львів українським містом? Невже сьогоднішні реалії не стлумили в ньому фальшивих переконань?

"Простудіював, аякже", — холодно проказав Северин, і Флоріян насторожено, гейби аж з тінню ворожости глянув на приятеля.

Зрозумівши, що їм обом не обминути суперечки, Флоріян більше не допитувався, сказав примирливо:

"Що ж, не будемо заглиблюватися в дискусію з приводу моєї книжки. Я маю свою думку щодо наших історичних стосунків, а ти, звичайно, свою… Хочу лишень сказати, що в нових умовах, а вони, як бачимо, вже настають, ваша сторона мусить вибачитися перед нами — адже пролилася кров".

"І ви перед нами — теж, — відказав з притиском Северин. — Кров ваша і наша пролилася на нашій, на українській землі, ми не йшли до вас з мечем. Тож не рахуймо трупів, Флоріяне, "лінія Керзона" мусить стати нині не межею між нами, а міцним швом, бо як тільки він, не дай Боже,

розлізеться — стопчуть злі сусіди обидва наші народи: вас західні, а нас східні".

"Хіба я не про це саме мовив у своїй книжці?"

"У ній немає постулату про рівноправність".

"Немає; ні. Цілковитої рівноправности не може бути між колишніми васалом і сюзереном. Це аксіома, Северине".

"Ми цю аксіому сьогодні ламаємо: ти ж бачиш, що діється у Львові. І так — по всій Україні: не нині, то завтра проголосимо свій суверенітет. Ну а ви починайте звикати до символів нашої нації".

"Маєш на увазі синьо–жовті прапори? Ніколи не звикнемо, вони дратують поляка. На них кров".

"Наші прапори могли б дратувати вас на вашій землі. Так само, як нас дратували колись біло–червоні… Бо на них також кров".

"Я не чекав такої розмови з тобою", — підвівся Флоріян.

"І я не чекав — усе вірив, що… Та невже ми так ніколи й не дійдемо згоди? Це ж наша смерть!" — вигукнув Северин.

Підвівся й він, обидва подалися до конференц–зали. Давні приятелі так і не повечеряли разом…

"Так ось що то за знак, що за провістя — ота зустріч з Буддою!" — проказав уголос Северин, втямивши, що у зовсім тривіяльній ситуації, на трамвайній зупинці біля керамічної фабрики йому подали потаємний сигнал до пошуку.

Я знайшов початок нитки в клубку, який покотиться переді мною, і я піду за ним, знаю–бо вже, куди має завести мене пошук… Моя суперечка з Флоріяном була лише продовженням або ж повторенням старої, як світ, теми. Флоріян торкнувся її у своєму дослідженні, відтворюючи переговори Яна Собєського з Петром Дорошенком в Золочівському замку 1675 року… То був початок спроби примирення, а закінчилася та спроба трагічним розмиром, з якого ми не спромоглися вийти й сьогодні. Поклін тобі, Буддо, ти допоможеш мені осягнути найглибиннішу сутність тих незгод.

II

І вже рушив автобус тернопільським трактом, гул мотора просвердлює простір, ніби вгризається в товщу пройденого часу, а попереду парує весняний туман, розгортається дорогою, немов плахта, щоб м'якше було їхати; рух автобуса розпорює ту плахту, рунтає, туман збивається в один великий клубок, що котиться, втікає від машини, полишаючи за собою сіру змійку, яка все тоншає й тоншає, аж стає ниткою, і я, як той Тезей, хапаюся за неї й заходжу в лабіринт історії. Клубок нагадує мені м'яч, що залишився потойбіч перевалу на долоні дівчинки без імени, та я знаю, що ніколи вже не повернуся в свою юність, зате нестримно занурюся в молодість історії: ось я перетинаю дні, роки й століття, мені стає моторошно, що з тих глибин теж не буде вороття, проте гріховна цікавість долає страх, і я вже опиняюся в давноминулих днях.

Що ж то за час простилається просторами невідомого мені світу? Сади заквітчані білим цвітом, поля зелені й веселі — а куди поділися люди, чому довкруж докурюються спалені села, й церкви повалені, хрести і дзвони валяються долі, хто творив тут Судний день? І я з жахом втямлюю, що зайшов у часи Руїни, коли–то народ добував собі волю ціною повальної смерти, і тільки згода з сусідами могла його ще врятувати від погибелі в цьому задушливому тумані, над яким, немов остання надія на порятунок, вчепився неба шпиль Золочівського замку, схожий на щоглу потопаючого ковчега.

…На південно–східній стороні міста, на горі, що спадає терасами до Глинянського передмістя, вивищився під саме небо квадрат валів з чотирма бастіонами по кутах; колись високі насипи, нині порослі кропивою й чортополохом, осунулися й змаліли; над оборонним ровом замість звідного моста лежать абияк кинуті дошки, вони погойдуються під ногами й страшно на них ступати; крізь провалля колишньої в'їзної брами видніється широкий плац, в кінці якого бовваніє облуплена ротонда Китайського палацу; праворуч конає, зяючи чорними ямами вікон, колись величний гмах Яна Собєського — звідусіль дихає запустіння, воно вмить витравлює з душі Майстра сподіване враження від знакомитої твердині, й він зупиняється, щоб упіймати в свою уяву образ колишнього Золочівського замку, який ще не пережив післярозборової руйнації й страшного більшовицького лихоліття і не став теж сьогоднішнім музеєм, — чей же вдалося йому по дорозі в Золочів уздріти сліди давньої Руїни, то й замок мав би побачити таким, яким він був у старі часи; це легко вдалося Северинові: він зупинився перед перекритим дошками ровом, зажмурився, а коли розплющив очі — побачив величне видиво.

За спущеним звідним мостом із залізними балясинами, з'єднаними між собою ланцюгами, заступила вхід на дворище кована брама; з порталу грізно дивиться, роззявивши пащу, гривастий лев, під ним викарбувано в камені напис: "Sub tuum praesidium confudimus sancta Dei genitrich"[64] від брами до чільних бастіонів потягнулися куртини з бійницями, з куртин націлились жерлами на місто гармати й моздирі, мортири…

Майстра пройняв незнайомий досі тремт: він наважився ступити в глибину часу, а чи може мати певність, що повернеться з проваль минулого? Проте, приречений цікавістю, Северин здолав тривогу й гуцульським топірцем, з яким у мандрах ніколи не розлучався, постукав у браму.

Скреготнув засув, у брамі прочинилася хвіртка, з неї визирнув стражник — і марево щезло. Перед Северином стояв сільський дядько в

кролячій шапці, з костуром у руці — і вже не стало кованої брами й голови лева над нею, зник латинський напис, і знову повіяло із замкового плацу пусткою, у лівий зріз валу вгризався вузький прохід — може, до кордигардії або татарні, й Майстер спитав у вахтера, чи є тут хтось із працівників музею. Дядько показав костуром на прохід, що впирався у скособочені на завісах двері. Северин боязко їх відчинив і сторопів на порозі.

У кімнаті біля стіни стояло кросно, поруч сиділа молода вродлива жінка, яка тримала в руці схожий на м'яч клубок, і Северин згадав, що такий самий, збитий з туману, котився нині поперед автобуса, полишаючи за собою зсукану з сірої мряки нитку; жінка намотувала вовняну пряжу на снувальню, й Майстер подумав, чи бува він не потрапив у ткацьку майстерню, а може, це музейна краєзнавча кімната з побутовими експонатами; Біла Пані, немовби засоромившись, скрадливо кинула у поділ клубок, прикрила його долонею й спитала:

"Ви когось шукаєте?"

"Так. Я письменник… Хотів би ознайомитись із замком. А ви…"

"Я тут працюю".

"І ви ще й ткаля?" — насмілився пожартувати Северин.

"Мусимо бути майстрами на всі руки — тчу гобелен для Китайського палацу, — сухо відказала жінка, не сприйнявши фривольности гостя, проте зразу ж спохопилася до чемности. — Будь ласка, можете оглянути замок, тільки в нас такий розгардіяш — музей щойно становиться… Але якщо потрібно вам для роботи, то ми раді допомогти. До того ж нам не зашкодить реклама, адже щось напишете про нас, — спромоглася віджартуватись господиня. — Ви надовго?"

"А можна й надовго? Я був би не проти… Чи є у вас кімната для приїжджих?"

"Ні, немає, але можна заночувати в прибудові до Китайського палацу".

"Щиро дякую. Я лишень на день–два".

"А що вас цікавить?"

"Гм, як би це сказати… Я хотів би… уявити зустріч короля Яна Собєського з гетьманом Петром Дорошенком у Золочівському замку. Вам, напевне, відомий цей історичний факт".

"Уявити?.. Хіба це так важливо сьогодні?"

"Дуже важливо… Хочу, щоб у наш новий час зазвучали голоси колишніх епох — і я зміг би скласти ціну тій перезві".

"Мовите вельми загадково. Але якщо у вас зродився такий задум, то чому б не спробувати його зреалізувати?"

Жінка підвелася, відсунула за параван снувальню разом з клубком, сказала:

"Ходімо, я вас проведу".

"Скажіть, як вас звати", — попросив Северин.

"Кличте Катериною".

Вона була молода й гарна, мала світле, гейби вибілене обличчя, дві скрадливі ритвинки обрамлювали повні уста, очі в неї були надто ясні,

ніби аж блудні, й подумалось у ту мить Северинові: кого ж вона йому нагадує — дівчину з м'ячиком, яка приходила колись до нього в снах, чи реальну ескімоську красуню Саламіну з письменницького круїзу по морях? Вони перетнули плац, дійшли до Китайського палацу, й пані Катерина відімкнула ключем двері ротонди.

"Будьте як дома, — мовила. — І нічого не бійтеся".

"А хіба тут по ночах з'являються привиди?" — посміхнувся Северин.

Біла Пані пильно глянула на нього й відвела очі. І пішла у свою кордигардію, не оглядаючись.

III

До присмерку Северин встиг обійти вали, заглянув у кожну із десяти кімнат палацу Собєського: Майстер намагався відтворити в уяві давноминулі часи, та це йому не вдавалося — пам'ять сягала не далі моторошного сорок першого року, коли тут була зліквідована більшовицька тюрма. Червоні бузувіри за один день, заглушуючи стрілянину гуркотом тракторного мотора, розстріляли понад шістсот в'язнів — й поховані вони на цьому плацу, невідспівані, неоплакані, в незапечатаних і зрівняних із землею гробах; напевне, Господь не пускав несповідані душі до раю — і тут вони живуть і будуть мучитися доти, поки люди не здогадаються розкопати Великий Льох…

Майстер аж тепер почав розуміти глибинну таємницю Шевченкової містерії: мусить бути повернена живим пам'ять про мертвих і тоді вони матимуть право спокою в небесних чертогах — ніщо із прожитого не сміє стати забутим на землі, бо знетямиться люд і стане бидлом… Але чому тут, на плацу, я не можу пірнути в глибше минуле — та, певне, тому, що ступаю по трупах, заритих під моїми ногами півстоліття тому, і їхня енергія волає до мене, неприкаяні душі благають допомоги… Але ж почекайте, хіба ті душі, що полишили тут свій слід ще до вас, не мають

права на відпокуту, чому ви не даєте мені змоги проникнути до них, чей же усі — від Конашевича й досі — за ту саму солодку волю віддали своє земне життя.

Далеко за валами крізь розквітлі черешневі сади проглядають червоні дахи й білі стіни хат Городилова, Єлеховичів, Вороняків; ці самі села стояли тут і три століття тому, й Майстер, напружуючи уяву, намагався переступити через свіжий біль історії; йому треба пробитись крізь товщу літ до часів Руїни, коли ці села, спалені татарами, курилися згарищами, а потім вони, немов зело повесні, знову й знову виростали, й тільки вічно незмінною залишалася гнила, вузька Золочівка, що жовтою биндою протяла торф'яну низовину й завернула до Бугу, обмиваючи місцину, заступлену старими липами, на якій стояв колись православний монастир Василіянів. Нині лише дереза кущиться на дворищі — не витримав часу монастир, в якому засвічував свічки й молився Богові чернець із славним ім'ям Хмельницького — безславний Юрась–Гедеон, переведений сюди із чигиринського монастиря, щоб не ментрожив своєю присутністю гетьманську столицю.

Майстер учепився думкою за вутлу постать нефортунного монаха, і йому на мить здалося, що те руйновище, яке привиділося по дорозі до Золочева, й ці вічно відроджувані села, а теж навіки зниклий монастир — то лихо з рук нещасного Юрася, проклятого безумством за гріхи Богдана, а ще за ліниву мрійливість козаків–мамаїв, які й досі ждуть, що стрепенеться зачарований кінь, намальований вправною рукою чужого ізографа для мрій поспільству про волю та заспокоєння.

Дійнятий новою думкою, Майстер переступив через згадку про недавнє лихоліття й зайшов у смугу давнішнього, котре нинішньому передувало й чіплялося ланкою за ланку в безконечному ланцюгу непоправних кривд. Северин заглянув до кімнати в прибудові до Китайського палацу, побачив там застелене ліжко й цим вдовольнився, узяв з тумбочки трійчатий підсвічник з крученими восковими свічками, запалив їх, бо вже стемніло, і увійшов у ротонду, де стояв круглий стіл і чотири крісла довкола. Світло впало на вибілені стіни; з одного боку

дрімав на картині замріяний Мамай, з другого висів збільшений офорт Шевченка "Дари в Чигирині", а в глибині круглої зали стояв на тумбі й молився до свого бога знайомий Майстрові Будда.

Індокитайський пророк мав зведені до стелі очі, та коли я сів у крісло, приготувавшись до медитувань на самоті, він опустив погляд і зупинив його на мені. Від цього стало спокійно на душі, ніби в тому мудрому погляді я знайшов захисток від тривог, до яких мене підготувала пані Катерина, й коли я згадав про неї — вмить вона з'явилася під стіною за снувальнею з клубком у руці.

"Ти вже не в нинішньому дні перебуваєш, — промовила жінка. — Про нинішний день у тебе збереглася тільки пам'ять: на своє щастя чи нещастя, ти сів у крісло хроніста Золочівського замку, він працював тут триста років тому; з цієї миті ти стаєш героєм дійства, яке має відбутися. Будь уважний: невмільцям і непокірним стинають голови в татарні..."

У цій пересторозі я відчув її прихильність до мене, й тепло огорнуло мою душу — я так не хотів, щоб вона зникла. Однак світло від свічок перемістилося на офорт, жінка втонула у темряві, і я побачив, як постаті на картині заворушилися: вони були живі.

Картина опустилася, спершись нижньою рамкою в долівку, заступила весь правий бік стіни, й зійшли з офорту люди, заповнивши посольське помешкання в Чигиринському палаці.

Московський посол Трубецкой сидів у кріслі біля самого входу в гетьманські покої, наче йому належалося поперед усіх увійти до гетьмана або ж першим його привітати, коли той зайде до ізби, спонурений посол опустив голову, аж борода закрила золотий ланцюг, що звисав з шиї до пояса, він неприязно зиркав на турецького посланника у високому тюрбані; Саддик Челебі вийшов з–за столу, застеленого вишиваним обрусом, на якому лежали навхрест складені шаблі, призначені для подарунка, й Трубецкой простягнув руку,

загороджуючи турчинові дорогу; за ними під стіною на лаві сидів польський дипломат — волинський каштелян Станіслав Беньовський, котрий уже багато років безуспішно доправлявся вічного миру з козаками, він не квапився на прийом до гетьмана і щось там писав на папері гусячим пером.

Однак ніхто до послів не виходив і не запрошував їх до гетьмана; біля широкої пройми, що вела в покої, стояли на варті два сердюки при шаблях, вони списами загородили вхід, а зсередини долинав глухий гомін, мабуть, там відбувалася рада, й посли мусили терпляче очікувати, поки до них вийде джура й запросить на високу авдієнцію, або ж з'явиться сам гетьман з булавою.

А який він нині, не знали посли й хвилювалися з цікавости й страху: хто до них вийде — переможець чи переможений, гордий сюзерен чи потульний васал, грізний вождь чи впокорений літами і втомою старець, повелитель чи прохач, думний побідами лицар чи зв'ялений усвідомленням нездобутої волі підданець — чей за ним десятки перемог і стільки ж поразок… Ще не знали посли — будуть вони диктувати гетьманові свої умови чи безголосо погоджуватимуться з гетьманськими вимогами; вони переглядалися між собою, зважуючи можливі здобутки і втрати, — гетьман не кликав послів і сам не виходив, німі й незворушні стояли гетьманські охоронці, й те напружене очікування ставало обтяжливим і нестерпним.

Й ураз поштиво розступилися сердюки, рознявши схрещені списи: хтось виходив з покоїв, прямуючи до посольської ізби, чулися боязкі, тихі й безвладні кроки, й за тим з пройми підтюпцем вийшов щуплий юнак у кармазиновій, хутром облямованій опанчі, із страусовими перами на гетьманській шапці, яка своїм тягарем пригинала йому голову, він ледве втримував важку булаву у кволій руці, широкі шаровари замітали долівку; хлопчисько був смішний і нікчемний, мав він клинцювате худе обличчя й збаламучений несподіваною втіхою й водночас дитячим переляком погляд; посли рвучко підвелися з місць, вражені кумедною з'явою, їхні

щойно стривожені обличчя розпогодилися глузливими посмішками, втямили ж бо, що непоправна катастрофа спіткала нині Україну.

Хирлявий юнак заволав:

"Я гетьман України Юрій Хмельницький, і поклоніться мені, народи!"

Й тоді зриме дійство знову стало німим зображенням на офорті, картина гойднулася на стіні й тихо повисла, а перед Северином стояв тичкуватий чернець у рясі з каптуром, він зсунув той каптур на потилицю й, увіп'явшись у Северина чорними очицями, що полохливо бігали в орбітах, мовив:

"Я чернець Гедеон з монастиря Василіянів, а ким буду згодом — ще побачить світ! Ти ж хто такий?"

"Хроніст Золочівського замку", — відказав Северин.

"Optimissime![65], — вигукнув Гедеон. — Скоро тут відбудуться знаменні події, і ти їх мусиш докладно занотувати у своїй хроніці… А наразі послухай, що розповідатиму".

IV

У гетьманському покої сволоки й одвірки різьблені, стіни й стеля тесані, на тильній стіні, позаду ложа, висять лук і шабля, в ізбі пахне ялиною і чебрецем. У глибині покою стоять полковники з бунчуками, перед ними — генеральний писар Іван Виговський, він з малиновим прапором у руці закам'янів у очікувальній напрузі; поруч сперся на патерицю антіохійський патріярх Макарій і творить беззвучну молитву; до побічниці ложа припав чолом Юрась Хмельниченко й не плаче — ловить вухом найменший шерех, звук, який ось–ось мав би провістити йому подальшу долю, й хтозна — принизить чи возвисить його та вість; гетьман блідий від недуги, мов нічна нетля, а від літ сивий, як пугач,

безсило лежить на підбитих подушках, проте правою долонею владно прикриває булаву, він ще не тлін, ще вождь — і німіють у покорі старшини.

Перед гетьманським ложем простелений дамаський килим, ніхто не сміє на нього ступити без повеління Богдана, на нього має стати той, кого гетьман назве своїм спадкоємцем, а хто ним буде, знає поки що тільки він; усі ждуть із затамованим подихом, коли Богданові уста зронять заповітне слово — і хай би воно вже впало нарешті, бо нестримно струменить цівка піску в клепсидрі, і кожна піщинка відлічує останні секунди гетьманського життя.

Виговський у нетерплячці аж уперед подався — чей на нього має впасти присуд гетьмана, мусить так статися, бо ще мить — і роздеруть, розшматують, потопчуть полковники і чин, і славу, і подвиги великого полководця й спустошать знесилену Україну роздорами й руїною; Виговський таки ступає крок уперед — вже одна його нога притоптує дамаський килим; Богдан помічає владний порух генерального писаря, він кволою рукою стискає булаву, підносить її і ставить перед Юрасем; Юрась це бачить, та ще не сміє підвести голови, й тоді падають з уст полковника Лісницького бунтівні слова: "Таж він недолугий, батьку, це не Тиміш — нема Тимоша!"; лють скороблює бліде обличчя гетьмана, й він молодо вигукує, аж стрепенулася полковницька рать: "У двір вивести й до гармати прикувати!"; сердюки вмить виконують наказ, а тоді прошелестіли останні слова Богдана: "Нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьман..."

Патріярх Макарій осінив хрестом померлого, й підвівся з колін чихирний Юрась, сягнув по батькову шапку, надів на голову і, притоптаний її вагою, вигукнув, підвівши вгору руку з булавою, немов хлопчик, цяцькою втішений:

"Я гетьман України і поклоніться мені, народи!"

Полковники голови поопускали, патріярх Макарій далі беззвучно молився, а Юрась, розштовхавши вартових при вході, вбіг до посольської ізби, щоб сповістити світ про своє високе призначення…

Офорт знову опустився долі, ожив, і хроніст Северин продовжував спостерігати, що сподіялося в посольській світлиці.

Обличчя послів, щойно від непевности стужавілі, враз розпогодилися, вчувши волання Юрася: кожний–бо, наречений Хмельницьким, ставав образом двох Україн, що одна на одну не схожі, як не схожі були між собою син і батько; непоступлива й грізна держава Богдана залишилася мертвою за ширмою в гетьманському покої, а до послів вийшла Юрасева — ущербна і смішна.

Й зареготав Трубецкой, розвівши руки. Замість поклонитися новоспеченому гетьманові, він аж назад перегнувся й довго гигикав, тамуючи глузливий сміх, врешті простягнув уперед руку, досяг Юрасевого вутлого плеча й, попліскуючи та зверхньо погладжуючи геть збаламученого хлопця, наговорював йому до вуха про вічну єдність братніх народів, які однієї віри суть, однією мовою розмовляють і в однаковому послушенстві перебувати мають у білого царя, що споконвіків володіє Великою і Малою Руссю — прийшов же нарешті вашій дитячій забаві в окремішність неминучий кінець, і хай возрадується люд, повік об'єднаний на просторах єдиної і неподільної московської держави…

Знічений Юрась тремтів у обіймах Трубецкого й тихо пручався, намагаючись вивільнитися від нього, він з надією поглядав на волинського каштеляна Беньовського, і той, схопившись із лавиці, рішуче підійшов до Юрася, узяв його за руку й потягнув до себе: "Ти, славний гетьмане, не забувай про колишню нашу згоду, потоптану неправим бунтом твого вітця…"

Тієї ж миті Саддик Челебі, розгублений спочатку навальною напастю московського й польського послів, теж допав до малого гетьмана, відсторонив і взявся нагадувати Юрасеві про союз Богдана із султаном: "Та не піддавайтеся вічним ворогам своїм, бо тільки Велика Порта може врятувати твій край від зажерливих сусідів..."

Юрась усе ще намагався вивільнитися з обіймів доброзичливців, він однією рукою притискав булаву до грудей, а другою поправляв гетьманську з поламаними перами шапку, що насувалася на очі й заступала світ...

Хроніст Северин з цікавістю спостерігав за веремією в посольській ізбі: посланці сусідніх держав тягли кожен до себе замученого Юрася, викручували руки, і врешті закричав малий гетьман, заплакав, звалився на долівку й забився в приступі падучої... І топтали сусіди вражену тяжкою болістю Україну, й підступала до неї неминуча смерть, аж вийшов з гетьманського покою ставний Виговський і порятував її на хвильку. Він підвів з долівки нещасного хлопця й мовив до нього: "Тобі ще рано брати до рук булаву, спершу трохи повчишся у братській колегії й розуму наберешся, а ви, поважні посли, чекайте, аж поки вас прийму я", — й підняв Виговський булаву, що валялася долі...

Утім стихло в залі Китайського палацу. Чернець Гедеон стояв, як і перше, навпроти хроніста Золочівського замку, впершись у нього неблимним поглядом, ніби чекав спонуки до подальшої розповіді, й сказав Северин:

"Говори, говори, я слухаю".

Гедеон закрив обличчя долонями, він був знівечений зневагою чужинців, і сповідь стала для нього єдиною розрадою.

"...Вельми тяжка булава, достойний скрипторе, дуже важкий той гетьманський буздуган, а проте — якщо ти хоч раз до нього діткнувся —

самі руки тягнуться, липнуть, і відірвати їх годі, й за булаву кожний готов пролити чужу і свою кров… О, я сповна пізнав тую спокусу, але й далі жду і сподіваюсь хоч раз іще в житті утішитись її звабою.

Я зроду нефортунний, пане скрипторе, і зовсім не через свою недолугість, як це намагаються втовкмачити в мою голову і в голови всього козацтва московські й польські державні достойники — та й свої теж — від полковників до черні… Моя недоля споруджена меншістю, малістю перед сильнішою навіть після своєї загибелі особою, і є нею мій старший брат Тиміш. Він заступив мені світ до булави, до слави, до гетьманської всемогутности; Тиміш мене щодень вбиває, знесилює, пригноблює, додає жадібности до влади, та водночас і віднімає ту силу, яку ще маю. Я хочу вбити мертвого і якби зміг таке вчинити, став би тоді Юрієм, а не Юрасем — пахолком, поштурхачем, наймитом!

Я довго думав, як заспокоїти свою пасію, та скутку досягти не міг — чей сам мій вітець, переможець короля, добровільно залишився його васалом, а потім погодився стати підніжком білого царя. І всі, хто не хоче нині польського чи то московського підданства, так знай і меле: якби жив Тиміш, він став би самодержцем!.. Така фама пішла про нього, хоч ніхто не може досвідчитись у її справдешності, а що мені робити, коли великий Богдан передав мені у спадок не карбача, а шлею, і я чекаю допомоги — хай то від короля, царя, хана чи самого чорта — щоб тільки позбутися привида свого старшого брата…"

Юрась–Гедеон перехилився через стіл до хроніста й гаряче зашепотів, а очі мав при цьому блудні й жадібні:

"Але я таки відібрав булаву в поганого Виговського — відразу після того, як він під Конотопом ущент погромив московське військо, — чернь підтримала мене, чернь завжди схилялася до Москви, а хіба мій вітець не припав їй до ніг — тож припав і я, і хтозна, чи на моєму місці не вчинив би так і Тиміш… Я чимдуж подався у той самий Переяслав до московських посланців, щоб підписати статті — не батькові, а ті, які склав воєвода Трубецкой. І на мить, тільки на коротку мить втішився я: на бенкеті в

Переяславі мене славословили чужинці, і мені тоді здалося, що я нарешті позбувся зловісної примари брата…"

"А далі що сподіялося з тобою?" — спитав хроніст ченця, який на хвильку змовк.

"Та що… З Переяслава я рушив з військом на Чигирин, та не здолав могутньої залоги Виговського. Скинутий гетьман через послів намовляв мене йти на Москву — помститися за мученицьку смерть мого шваграа Данила Виговського, замордованого москалями: пальці відрізали, вуха просвердлили, очі залили сріблом… Та я не послухався, й мене прокляла рідна сестра, і прилучився я до київського воєводи Шереметьева, дарма, що він при людях зневажив мене словами: "Цьому гетьманичеві краще б гусей пасти!" — тільки німо озлобився я, знаючи, що про Тимоша він так не сказав би… Під Чудновом, на Тетереві, поляки розбили московське військо, і тоді я вголос поклявся: "Господи, виведи мене з цього пекла, не хочу гетьманувати, піду в ченці!" Однак старшини, як і рік перед тим, уклали з поляками угоду в Гадячі, а теж посол Беньовський разом з полковником Дорошенком примусили мене присягти на вірність Речі Посполитій перед коронним хорунжим Яном Собєським… Я став тінню Беньовського, на його вимогу взяв у писарі недоляшка Павла Тетерю, який за мене гетьманував, мене ж Беньовський проголосив гетьманом усієї України, і я нібито правив нею, водно допитуючись у посла: "Скажіть мені, що маю робити, і я зроблю…"

За рік після Чуднова підписав я договір з кримським ханом Мухамед–Гіреєм, пустив його на Лівобережжя, а за два — чорна рада в Ніжині проголосила гетьманом джуру мого вітця Івашка Брюховецького. Тоді Беньовський порадив мені покласти булаву, й гетьманом Правобережжя обрано Павла Тетерю. А я постригся в ченці в чигиринському монастирі, прибравши ім'я Гедеона…"

Чернець замовк, насунув на голову каптур і сховався за мерехтливими пломінцями свічок, потім зовсім розчинився в темряві, скриптор Северин чув лише його шелестливий голос:

"Слухай уважно: я розкрию перед тобою найсокровеннішу свою таємницю, тільки ти мовчи, мовчи… Вчора перед віконцем моєї келії з'явився золоторогий королівський олень з Вороняцького лісу. Він поклав на підвіконня морду, довго дивився на мене, і я зрозумів, що це знамення… Збереться в Золочівському замку поважна рада між супротивниками, як завше, до згоди не дійдуть, а тоді мені ще раз подадуть гетьманську булаву. Бо чому ж би то королівський олень кликав мене? І я прийшов…"

Цієї миті в Китайській залі пролунав глузливий сміх. Северин, пройнятий містичним страхом, схопився з крісла й побачив, як на картині, на лівій стіні, гомерично регоче лінивий козак Мамай, узявшись руками під боки…

V

Неначе вихор увірвався в ротонду й вимів з неї голоси, сміх і тіні привидів; глухо стало в Китайському палаці, як це буває тільки опівночі, коли переломлюється доба; в той мент відсутнє будь–яке життя — справжнє, а чи примарне.

Німо висіли картини, щойно оживлені давно проминулим часом, й прикипіли до стін, ніби вмурувалися в них; голова Будди на тумбі перемінилася із живої плоті у звичайний гіпс: очі пророка, хвилину тому звернені горі в молитві до найвищої духовної сили, зблякли й погасли, звільнившись від пізнавальної енергії, що мала збагнути таємницю початку й кінця; пломінці свічок стали схожі на лялечки, в яких затаївся невідомий вогонь, який колись неодмінно вихопиться на волю й хто знає що сподіє: освітить новим сяйвом світ, а чи спопелить його…

Опівнічне небуття тривало тільки мить, а може, й зовсім не тривало, може, тієї миті й не було, проте, в тому нічому напевне відбулася незрима для мене переміна, і я відтепер звикатиму до нової сутности життя, яке з

того боку часового перевалу обіцяло невідому й заманливу будучність, а з цього — тільки перспективу остаточного пізнання.

Водночас я розумів і з тим змирився, що перебуваю в пройденому часі; моя пам'ять сягала тепер у майбутнє, яке я добровільно полишив, однак, без нього обходитись не міг: мене й далі цікавило життя полишеної сучасности, я хотів про нього думати й турбуватись ним, та співрозмовника серед тіней далекої історії не мав, тому покликав для розмови жінку, яка ласкаво впустила мене в минуле, сама ж залишилася на часовій межі.

І докликався. На фронтальну стіну ротонди впала, відтіснивши темряву, світляна пляма, на якій вирізьбилась знайома постать музейної пані Катерини. Вона, як і раніше, тримала в руці схожий на м'яч клубок й намотувала на снувальню пряжу, проте цього разу я не віднайшов на її обличчі знайомих рис примарної дівчинки з м'ячиком або ж гедоністичної ескімоски Саламіни — жінок, які пропонували мені довгу стежку життя, таємниці тілесних радощів та продовження роду, — обличчя жінки за снувальнею було вродливе й водночас холодне, як мармур, і в мою тяму увійшла думка про те, що після неіснуючої північної миті я таки ступив на протилежний схил перевалу, що спадає до єдиної в світі справжньої правди, і той клубок — то не м'ячик молодечої радости й надії, а намотана нитка мого життя в руках богині Парки.

Клубок був ще доволі великий, і це мене заспокоїло: довго мотатимеш нитку, моя богине, і я встигну, таки встигну записати хоча б дещицю хроніки того життя, яке щойно явилося переді мною пунктирними обрисами. Я доконче увійду в нього, щоб дослідити безперервну тяглість історії, яка ніколи не повторюється, зате кожен її мент — навіть із найдальшої відстані — кидає чітку проекцію на нинішний день, і називається вона досвідом, який неодмінно треба засвоїти, аби не повторювати давнішніх помилок та ще й зуміти помножити добрі здобутки.

Богиня Парка — Біла Пані Катерина вмить відчитала мої думки, відклала набік клубок і, не перестаючи покручувати снувальнею, заговорила…

"Чому ж то ви, пане письменнику, не пишете про те, що бачите і чим живете, а намагаєтесь намацувати в минулому часі затерті сліди подій, які сьогоднішньому читачеві, як видно, зовсім не цікаві, й він легко без них обходиться?"

"Вважав би таке питання від хранительки старовини провокаційним, якби не відчув у ньому прихованої іронії, — відказав я. — А чи ж би то світ не обійшовся й без Золочівського замку, який ви так ревно оберігаєте і, реставруючи, відшукуєте найменші одробинки минулого? Відновлюєте ось Китайський палац, який не знати чому так називається: яке ж бо має відношення до Золочева Піднебесна імперія і цей Будда, що його притарганили сюди молоді художники?.. І кожен бастіон відновлюєте, і відмиваєте непотрібні нові й давніші нашарування з кожної фрески… За логікою вашого питання у Китайському палаці можна б відкрити гранд–кафе, в апартаментах Яна Собєського — п'ятизірковий готель, двір обставити альтанками, де б шинкарі розливали пиво й вино й подавали до них гамбургери та чіпси… А я прийшов би сюди й списував на папір, як тут розважаються, пиячать, змовляються, торгують людським життям, злягаються, блюють і лихословлять…"

"Але ж про таке тепер переважно й пишуть, достойний хроністе, — хихикнула Катерина, й мені здалося, що це я сам почав іронізувати. — Новітня література — то суцільна неврастенія, занепад, бабрання в сексуальних збоченнях, смакування жорстокістю, вбивствами, тортурами, казнокрадством, а історії нашого народу з її звитягами й програшами ніхто не чіпає, наче б її у нас і не було… Назвіть хоча б один історичний роман, виданий за час нашої Незалежности!.. Тільки ви, як той троглодит, тиняєтеся в новому часі, двигаючи на собі каміння минулого, і всі вас цураються, насміхаються, а найпопулярнішими бестселерами оголошують пласкі екзерциси про наркопритони, злодійські гадючники, запльовані гуртожитки, і майже в кожному новому

творі вималюваний ваш брат письменник не як світоч духа, а збоченець, алкоголік, хворий сексоман, його ж коханки — брудні повії, які віддаються своїм обранцям у скверах, парках і громадських туалетах… Чому так сталося, адже ми чекали від нецензурованої літератури високого духовного злету, філософії вільної людини… Ми ж добре пам’ятаємо, як підневільна література вперто торувала дорогу до святинь, чому її нині спрямовано до борделів?"

У мові пані Катерини–Парки вчувалися гіркота, сарказм і біль — це були мої власні відчуття, і я задумався: а й справді, чому в таке русло втрапив нинішній літературний процес — чи це вимога нової цивілізації, адже й класичну та народну музику перемогла дешева попса, та й новітня архітектура вражає псевдобароковим несмаком, і все менше чутно співів, колядок, гаївок, а на дискотеках молодь поняття не має, що таке вальс, бо його замінила істерична трясучка, і в кав’ярнях гримить чужинецький мелос.

Я спробував пояснити співрозмовниці й самому собі: "А то ще треба подумати, чим є властиво для людини свобода: Божим даром чи диявольською спокусою — бо може бути і так і сяк. Адже наші прародичі сягнули по свободу з намови змія… То чого ви ждете, пані Катерино, від нинішньої літератури, коли очікувана сторіччями свобода виявилася свавіллям? Хіба це від Бога?.. А в неволі був сенс славити волю, як ідеал, не уявляючи справдешнього її образу. Нині ж цей образ постав перед нами у вельми непривабливому вигляді, й письменницький люд зрозумів, що славити його нема за що. І впали ниць розчаровані митці, а лежачим долілиць видно тільки бруд. Письменники його смакують і через це втрачають свою велич… Тому я хочу глянути догори, як Будда, й уздріти чистоту вільного неба. А втім, я людина минулого тисячоліття, в нинішнє увійшов з ласки долі, тож права голосу не маю. Й залишаюся таким собі безнадійним романтиком і оптимістом".

Пані Катерина глузливо засміялася:

"Щось–то я не відчула ані крихти оптимізму у вашій мові! Та невже й ви думаєте, що на місці нашого мистецтва має утворитися вакуум? Чи таке можливе?"

"Ні, неможливе, — квапно відказав я, щоб розвіяти сумніви моєї співрозмовниці, які були й моїми. — Мій оптимізм полягає в тому, що я вмію відрізняти повноцінний товар від тандити, а зерно від полови. І те зерно вже є: до творчого життя підходить молоде покоління, не вражене зневірою і не забруднене багном зі смердючих відстойників чужинецького владарювання. Ця молодь зуміє з модного нині абсурду вилучати створені в ньому нові форми поетичного вислову й виповнювати їх національним змістом. Народжується нова література, та до неї я вже не встигну прикласти своїх рук…"

Катерина довго не відзивалася. Згодом спитала:

"Ви змогли б мені пояснити, чому ми отримали саме таку свободу? Якого історичного досвіду не врахував наш народ у перманентній боротьбі за незалежність?"

Це питання заскочило мене зненацька, хоч сам не раз над цим задумувався. Тож у цю мить я почав вишукувати в історії причин наших невдач і таки знайшов їх. Я міркував мовчки, знаючи вже, що богиня вміє відчитувати чужі думки.

"…Передовсім: існують на планеті держави, які щойно народилися або народжуються й формуються приблизно так, як колись із хаосу творився всесвіт; вони відчужуються від тіла імперій і починають жити у віртуальній незалежності. Більшість стабільних держав розвиваються й прямують у руслі витворених ними самими незалежницьких традицій; їм не загрожує ні розпад, ані хаос… А є народи, які вже відбулись у своїй державності — вони у різних політичних видозмінах стають зовсім інакшими суспільними утвореннями, мало чим схожими на їхню далеку правітчизну…

Ви, мабуть, здогадалися, пані Катерино, кого я бачу у відповідних групах. Мовлю про держави африканські, європейські й ті, які залишили свою первісну могутність у праісторії, — Греція і Рим. А є ще такі, які відбулися територіяльно, проте через імперську захланність національно оформитися не зуміли, й поміж них, приречених на небуття, я назвав би Росію та СІЛА.

До якої ж групи долучити Україну? Це дуже складне питання, бо ні до якої вона не тулиться… Україна начебто вже й відбулася у форматі ЬСиївської Руси й політично видозмінилася спочатку в козацькій, а згодом у нинішній державі, схожій на першу–ліпшу африканську з тією лише різницею, що більшість африканських держав своєї державної історії не мають. Не схожа вона, звісно, й на стабільні європейські держави і не є теж цілком новим політичним утворенням, як Греція чи Італія, оскільки розвиток Київської Руси не досяг свого історичного піку: цей розвій був передчасно зупинений татаро–монгольською ордою. Не є Україна й імперським утворенням, оскільки ніколи не завойовувала чужих територій…

Хто ж вона є нині? Та ж та сама Київська Русь, яка після ординського погрому сторіччями відвойовувала своє право на самоіснування, проте жодного разу не використала у своїй боротьбі ні князівського, ні королівського державного досвіду. Виробивши в неволі васальну ментальність, вона ніколи не підносилася до рівня справжнього державотворення. Новітні борці за незалежність України не взяли в Галицько–Волинської Руси жодного зразка державної структури й забули про символ галицької корони. Козацька держава не нав'язала жодних стосунків до великої Київської доби та ще й відмовилася від своєї історичної столиці, перемістивши адміністративний центр із стольного города у провінційний Чигирин. Хмельницький побоявся прийняти князівський або королівський титул і вдовольнився тільки військовим… Ну а Грушевський видав Четвертий Універсал аж тоді, коли незалежна Україна фактично вже не існувала. Та й нинішні українські правителі не проводять і самостійницької політики — хоча б такої, як у маленькій Естонії.

А тому через нашу, споруджену в неволі меншовартість, ми спромоглися нині створити лише територіяльну державу, а до будівництва національної, самобутньої, ні від кого не залежної ще й не тямимо, з якого боку підійти. Оце і є причиною такої, а не інакшої нашої свободи…"

"Я зрозуміла вас, — мовила Катерина–Парка. — Але чи маємо ми перспективу повної незалежности?"

"Ця перспектива сягає корінням у глибоку історію. Я хочу добратися до її правитоків…"

Богиня Парка почала від мене віддалятися, я перехилився через стіл, щоб затримати її, бо ще не спитав у неї про те, що мене вельми цікавило.

"Пані Катерино, що це ви весь час робите? — показав я на клубок і снувальню. — Чи насправді тчете гобелен для музею?"

"Ні, — відказала вона, і її живе обличчя знову уподібнилось до мармуру. — Тчу для вас погребальну сорочку".

І тепер я зрозумів, що ця жінка мала стати моєю долею. Та колись ми розминулися… Але ж я так не хотів, щоб вона зникала, я прагнув і далі розсотувати при ній свої думки — й відчув, що відтепер розмовлятиму тільки з нею. І так буде доти, доки не домотається клубок. Я став залежний від богині Парки, як від власного життя і смерти.

Однак видиво таки зникло, до ротонди увійшов рейтар у шоломі й панцирі й сказав до Северина:

"Пане скрипторе, вам велено прибути на театр воєнних дій!"

VI

Серпневе небо 1675 року відлетіло в безкінечну височінь, і прежня його синява зітліла; у винниківській бучині від суховію зшерхло листя, наче його обвіяло полум'я, а на Глиняни, Лисиничі й золочівські поля впали білі оболоки, щоб захистити від нечуваної жаріні зело і люд, та марно: їх топтала й палила татарська орда, що, обминувши Золочів, сунула на Львів; зі сходу на захід тягнулися дими — то горіли села й хутори, ординські бахмати знімали куряву, на східному обрії вершники прокололи списами вранішній гарячий туман, ліс чорних жердин наближався до Глинянського тракту.

І враз із того зловісного лісу вихопився на буланому коні козак у синьому жупані. Огир шалено мчав, шлик чи то чуб лопотів позаду вершника чорною хоругвою, їздець у нестримному бігу допадав до підніжжя гори Лева, і король Ян Собєський, забачивши його, змахнув булавою, повелівши гусарам, панцерникам, драгунам і рейтарам, які заступили проліт між Замковою і Левовою горами, дати прохід посланцеві з ворожого табору.

Огрядний, у шкарлатовому кунтуші, всіяному золотими зорями, підперезаний золотим поясом, з карабелою при боці, стояв король на самій вершині гори поблизу велетенського валуна й зірко вдивлявся в стрілу Глинянського тракту, що заходив з розлогих полів у заліснену ущелину, з північного боку якої виглядала голова неприступної Чортової скелі, а з південного зяяла заросла диким чагарником болотяна западина, заступлена кам'янистим берегом. Тракт заходив у вузьку лійку, яка розширювалася аж біля Знесіння, і Ян Собєський терпляче вичікував, поки ліс списів почне густішати й проціджуватись крізь Глинянський вивіз.

Однак татари були ще далеко, а трактом мчав гінець, аж поки не зупинився перед королівською охороною. Стража розступилася, король допустив до себе вершника, той спішився і став перед ним, у пояс поклонившись і шликом козацької шапки замівши землю. Козак з одягу був непростий, тож, певне, й немаловажну вість приніс; Собєський

оглянув його з голови до ніг, оцінюючи маєстат посланця, й проясніло шляхетне, зрите втомленими зморшками обличчя короля.

"Ваша величносте, — випростався гінець, — я, полковник гетьмана Дорошенка Микита Гоголь, припадаю до колін ваших і згодний стати разом з вами супроти нечестивих!"

"Яку силу ведеш з собою і де вона? — підскочили вверх густі брови Собєського. — І з чийого повеління прибув ти до мене — власної совісти чи з наказу гетьмана Петра?"

"Ясновельможний гетьман усієї України, ваша величносте, воліє не війни з Річчю Посполитою, а миру, що його заклали ще в Гадячі Виговський і Немирич. Він нині стримує турецьке військо, яке веде великий візир Ахмед Кепрілі через Хотин на Польщу, і ладен прибути в Золочів для переговорів, якщо на це буде ваша висока згода".

"А орду, що он суне видимо–невидимо, хто напустив на Львів — хіба не віроломний гетьман Дорошенко, який у присланому мені торік листі пообіцяв воювати тільки з Москвою?"

"Але ж бо Польща перша відступилася від Гадяцької угоди й пішла на змову з москалями в Андрусові, ваша…"

"Я не відвічальний за дії Яна Казимира, пане полковнику, — різко обірвав король мову посланця. — І ніхто інший, а я радив порозумітися з козаками на засадах Гадяцької унії, та цьому супротивився квазікороль Міхал Корибут Вишневецький, який недавно з перепою упокоївся в бозі… Я з гетьманом Дорошенком вів чесні переговори, а ось він пустив орду на Львів…"

"Дорошенко з кримським ханом Анділ–Гіреєм ніколи не трактував, — відказав полковник Гоголь. — Татари самовільно вийшли з Криму".

"Але спонукав їх до цього султан, з яким гетьман в союзі".

"Цей союз, після переговорів з вами, гетьман готовий розірвати".

"Може й так, може й так… Але цієї миті ні колишні, ані майбутні пертрактації між нами не мають жодного значення… Тут, під Львовом, лежать сьогодні наші Термопіли. Якщо орда візьме Львів — усім нам прийде кінець…"

"Так, так, усім, лиш не Москві, — підхопив полковник. — І це добре розуміє гетьман… Але ж погляньте, ваша величносте, як звужується ліс списів, — вам це нічого не підказує?"

"Я бачу все", — жорстко мовив король.

Він глянув у бік Чортової скелі, потім перевів погляд на багнисту улоговину, — полковник Гоголь стежив за королівським позирком.

"Спека яка, великий королю, — посміхнувся. — А ваші он у холодочку…"

"Ви вільні, полковнику, — холодно відказав Собєський. — Ідіть у тил мого стану. А після битви зустрінемось — на цьому місці або ж…"

"Бог добрий", — перехрестився полковник і відійшов. Король вибрався на валун, що завершував гору Лева, й став тепер видний всьому своєму війську, яке ждало наказу.

Між горою Лева й передмістям, що мало назву Знесіння, вилаштувались панцерні хоругви, тяжка гусарія зі списами, крилата драгунія і рейтари, озброєні аркебузами, бойовими сокирами. Й попереду них стали в шерегу піші стрільці з мушкетами; на фланги, утворюючи півколо, виступили пікінери з накладеними на флінти багнетами; із Замкової гори націлилися на Глинянський тракт і на Лисиницький узвіз

жерла десятки гармат — багатотисячне добре озброєне королівське військо загородило вхід до Львова, й тут воно стоятиме на смерть.

Міцно почувався король під стінами міста, та все ж з тривогою поглядав, як суне, перекочуючись вал за валом, татарська сила — до Львова наближалися передові ординські загони, а на обрії скородили списами небо все нові й нові чамбули.

Невдоволений шемріт провіявся військом — чого ще жде король: он татари входять уже на Глинянський тракт, тлумляться й іржуть бахмати, черкаються один до одного списи — нестримно наступає орда, і коли вона виллється з лійки тракту на Знесіння, здолати її вже ніхто не зможе — втрачає ж король дорогі хвилини часу!

А вже тупотять гостинцем татарські вершники, праве ординське крило відхилилося, справившись у бік Чортової скелі, а ліве заходить у Лисиницький узвіз, щоб вибратися з нього на той же Глинянський тракт — і в цю мить рвучко піднімається вгору королівська рука з булавою, команда на битву передається від голови до голови; вдарили довбиші в барабани, загрубіли сурми, а тоді з тих холодочків, на які натякав королеві полковник Гоголь, вихопилася залога: на Бібрський гостинець вийшла з яруг панцерна кіннота литовського гетьмана Радзивіла, досягла Куровичів і вдарила орді в тил; татари стлумилися у лійці Глинянського тракту, з–за Чортової скелі рушила на Лисиницький узвіз гусарія коронного стражника Стефана Бідзінського.

Опинившись у пастці узвозу, татари квапно спішувались і повертали назад, панцерники Радзивіла загородили втікачам дорогу, тоді вдарили гармати із Замкової гори, на Лисиницький узвіз градом падали ядра й місили людську гущу, татари перекочувались через тракт в болотяну улоговину й там застрягали, з кущів вихопилась піхота й добивала татарву, ординці скидали тулупи, шапки, кульбаки й утікали наосліп на запасних конях.

За дві години битви були знищені дощенту передові татарські чамбули, й завернула орда на південний схід, щоб, обминувши знову Золочів, добратися до Хотина під захист турецького війська.

Хроніст Северин із захопленням поглядав на короля, який за час битви не зрушився з валуна, стояв, немов монумент, з піднятою булавою і тільки легким помахом посилав на бій одну за одною хоругви. Його вольове обличчя випромінювало силу й віру, і військо, поки він стояв на камені — сам немов з каменя різьблений — не могло зазнати поразки.

Татар давно вже не стало видно, польське військо верталося на попередні позиції, довбиші били в барабани, жовніри палили з мушкетів, кидали шапки вгору, вигукували славу королеві, та він не втішався завчасу перемогою, знав–бо, що ця битва — тільки початок війни, в якій сам не встоїть проти чорних і білих ворогів, що в цій війні він мусить мати союзника, який би не завойовував, а обороняв свою землю: сила завойовницька тимчасова, сила вірности рідній землі — вічна.

Тож у цю хвилину вирішив Ян Собєський: Дорошенко сам жадає, і я подам йому руку в Золочівському замку.

Зійшов з валуна, скинув шапку, розчесав пальцями спітніле чорне волосся, й здався він Северинові дивно схожим на гетьмана Богдана; король передихнув, а тоді звелів покликати полковника Гоголя.

"Скачи до свого гетьмана, — сказав. — Знайди його в Кам'янці чи в Хотині та скажи ясновельможному, що я жду його в Золочеві — як дорогого гостя й приятеля… А ти, — звернувся до литовського регіментаря Радзивіла, — запроси до Низького Замку у Львові єпископа Шумлянського, коронного референдаря Морштина й каштеляна Беньовського — на королівську нараду. І хай не гаються — часу обмаль… Ти ж, скрипторе, будь усюди присутній, — кинув король Северинові. — Кожне слово, яке запишеш на папері, колись важитиме більше, ніж нинішні баталії".

…У затишному покої Низького Замку при погаслому ватрані всілися колом запрошені королем державні мужі. Сам король на раду не прийшов — був стомлений після битви — і, забравши з собою кохану жону Марисєньку, від'їхав каретою в золочівську резиденцію, звелівши своїм радникам підготуватися до пертрактацій, для Речі Посполитої вельми важливих, — з гетьманом Дорошенком.

Я сидів, як і належиться скрипторові, в кутку зали за круглим мармуровим столом, і, розгорнувши сувій паперу, налаштувався записувати кожне мовлене слово у свій манускрипт, проте жоден з мужів не зважувався розпочинати поважну бесіду, яка б мала вилитися потім у державний меморандум на переговорах з гетьманом.

Мужі мене не помічали, та й яке їм діло до протоколіста, ім'я якого їм не конче треба знати, адже скриптор — зовсім непомітний гвинтик, без якого держава, однак, обійтися не може, і я вдовольнявся своєю функцією, оскільки мені цікаво було ще й дізнаватися, хто суть ці люди, думки яких навічно збережуться в історичних аналах.

Тож до початку наради я мусив виявити певний сприт, аби усвідомити, що львівський православний єпископ Йосиф Шумлянський, улюбленець Яна Собєського, — муж лицарської відваги, а теж варварської жорстокости та єзуїтського лицемірства, служив–бо колись ротмістром панцерної хоругви в Яна Казимира й відзначився в битві під Чудновом; завжди був затаєним уніятом, та з дозволу Собєського висвятився в жебручих грецьких ченців на православного єпископа, а тоді завдяки помочі коменданта залоги Високого Замку штурмом захопив собор Юра й, вигнавши митрополита Свистельницького, посів Свято–юрський престол.

Коронний референдар Анджей Морштин втішався славою барокового поета й був ідеологом польського сарматизму; у своїх працях титулував шляхту сарматами, а козаків — хамами; поляків, литвинів і русинів вважав єдиним народом, москалів називав сарматськими пасербами, які не мають ніяких прав на землі стародавньої Сарматії, а отже всує

оголошують свою державу Третім Римом, поляки ж — то народ вибраний, який має панувати в Європі та Азії; у своїх поезіях переконував читачів, що Адам з Євою розмовляли польською мовою, отже, поляки ведуть свій родовід з часів біблійних; Річ Посполиту називав Новим Римом і був запеклим контрреформатором.

Каштелян Станіслав Беньовський, дипломат і посол Польщі в козацькій державі, уславився як ревнитель рівноправного союзу трьох народів у лоні Речі Посполитої; разом з Виговським і Немиричем ініціював Гадяцьку унію, нині ж інспірував таємне листування Яна Собєського з Петром Дорошенком.

Мужі сиділи півколом, повернувшись обличчями до погаслого ватрана, бездумно вдивлялися в обвуглені поліна, ніби сподівалися, що з них вихопиться хоча б листочок пломінця й просвітлить їхні голови, затлумлені політичним хаосом, що розшалівся в краю, триває десятиліттями й кінця йому не видно — невже пертрактації короля з гетьманом прокладуть крізь той хаос хоч якусь доріжку до миру, але ж бо — на яких засадах мав би той мир прийти на сплюндровану землю?

Урешті озвався Анджей Морштин:

"Ось що я вам повім, панове: і Європі і Азії заважає цей нібито народ, що став між нами й Москвою й називає себе українським. Тому ми разом з московитами мусимо його знищити".

Єпископ Шумлянський аж сіпнувся на такі слова: йому невміч було повірити, що Морштин посмів їх вимовити при ньому — русинові, вірному справі польщизни. Відповів словами, що аж ніяк не пасували священнослужителеві:

"Отак: галь–паль, сердум–пердум — буде в Мариськи весілля! Видно, ви забули, достойний поете, що цей народ такий же великий, як польський. І він теж хоче свободи!"

"Свободи?! — заволав Морштин. — Русини не знають, що таке свобода, вони її ніколи не куштували, а тому піддаються то одному, то другому сусідові!"

"Не маєте рації, пане Анджею, — обізвався Беньовський, — русини так її закуштували, що й у поляків заломала на зубах оскома. Вони стають нацією, а коли та нація зміцніє, то сусіди обабіч неї враз ослабнуть. Не забувайте про це… Тому я вважаю, що Польща має перехитрувати Московію й визнати Україну собі рівною. А ні, то вчинить це Москва".

"Цього ніколи не станеться, — заперечив Шумлянський. — Москва не зможе визнати Україну собі рівною, на це не дозволить їй ординський менталітет, властивий московитам. Вона просто проковтне козаччину".

"Але ми змогли б стати врівень з русинами, — наполягав Беньовський. — У нас така сама, як і в них, демократична виборність, і вони б нам повірили. А Москві — ніколи!"

"Чи це можливе, — примружився Морштин, — щоб сармат зрівнявся з хамом?"

"Хто сармат, а хто хам — це ще запитання, — розвів руками Беньовський. — Сарматами вважають себе й українці й мають на те вагоміші, ніж ми, підстави: у поляків сарматським є лише гонор, а в українців — земля. Те плем'я жило над Дніпром, а над Віслою — ніколи…"

Морштин люто глянув на Беньовського — здавалося, схопиться за шаблю, й зітнуться у кривавому поєдинку родаки.

"Зрадник!" — процідив крізь зуби Морштин.

"Не зрадник, а реаліст", — спокійно відказав Беньовський.

Я уздрів у поетових очах зблиск холодної ненависти й тої миті згадав: зовсім недавно, ще до того, як я увійшов у минуле і став хроністом у Собєського, на мене одного разу так само позирнув мій давній приятель Флоріян Бартошевський, і ми, щоб не стати до двобою, навіки розійшлися. Я пильніше приглянувся до Морштина й помітив, як на його обличчі проступають знайомі риси людини, яку я колись добре знав і любив, — були то Флоріянові риси! Та невже він, як і я, опустився в криницю історії, дошукуючись початків наших незгод?

Був це таки Флоріян Бартошевський… Відвівши ворожий погляд від Беньовського, він увіп’явся очима в мене, його позирк злагіднів, однак повертатися з історії в сучасність не мали наміру ні він, ні я — ще ж причини незгод не досліджені, — і ми квапно насунули на обличчя маски.

Єпископ Шумлянський, забачивши небезпеку шляхетської сварки, яка часто обмивалася кров’ю, наступав на диспутантів.

"Про що ви сперечаєтеся, безумці, — перед тим, як іти на переговори з ворогом, який хоче стати нашим союзником? Знайшли обфайдану тріску і кожен тягне її до себе, думаючи, що то золотий злиток… Сармати! Вибраний народ! Мана… Самі себе навперейми хвалимо, а в Європі нас мають за дикунів… Чи ж не бачите, що поляки, литвини й русини опинилися на Заході не в своїй тарілці, й нас виводять на плац, щоб ми перегризали один одному горла? А ми раді з того й гриземося, як ті слуги на панській кухні за шмат вудженини. Хіба не глупо воювати нині з козаками й штовхати їх до Туреччини або Москви? Чому ви, ляхи, могли визнати собі рівними литвинів, а українців ніяк не спроможетеся?! Негайно їдьмо в Золочів на переговори з Дорошенком, поки не пізно: ми воюємо, знесилюємося, а хтось там потирає руки і жде… Жде! Господи, які ми нерозумні, недарма кажуть: "Od Tatarzyna, Lacha i Rusina ochroń nas Boże!"[66] Недарма!"

Нам подали коней, і ми рушили в дорогу. Шумлянський з Беньовським їхали попереду, Морштин і я — за ними. Я зблизька

приглянувся до сусіда й таки переконався, що це Флоріян або ж його прадвійник. І він теж упізнав мене.

Я зважився заговорити першим.

"Для чого ти вернувся в минуле, Флоріяне, прибравши маску найлютішого українофоба? Для того, щоб іще дужче розпалити себе сарматським шовінізмом, який і нині смертельно згубний для обох наших народів?"

"Ні. Я хочу глибше відчути згубну зваду шовінізму — щоб назавше його позбутися. Повір мені, приятелю..."

І він знову став Морштином, а я скриптором. Наша кавалькада галопувала до Золочева.

VII

Перед Спасом в полудень до Золочівського замку прискакали два гінці від Петра Дорошенка, сповістивши королівський двір, що ясновельможний пан гетьман із своїм ескортом уже досягнув Теребовлі, прямуючи з Хотина до Золочева, й обіцяє до перших преображенських дзвонів уцілувати руки його величності королеві Яну III Собєському.

Двір заворушився, король наказав прийняти гетьмана як найповажнішого гостя ще з тієї пори, коли прилуцький полковник Дорошенко курсував послом від гетьмана Виговського до комісарів Яна Казимира із статтями Гадяцької унії, а їх підписував з польського боку коронний хорунжий Ян Собєський, — ще відтоді нинішний правитель Речі Посполитої слабував прихильністю до козацького витязя, який невзабарі найменувався гетьманом всієї України, і вів з ним таємне листування щодо можливого союзу проти невірних сарацинів.

Перед Китайською ротондою служба розставила тисові столи, застелені білими обрусами, на столах — калачі, короваї, миски з м'ясивом, таці з солодощами, дзбанки з питними медами, сулії з італійськими винами; до учти запрошено дворову знать і багатих золочівських міщан; у брамі на почесній варті стоять драбанти з алебардами в руках та прибулі разом з гінцями від Дорошенка гетьманські сердюки, озброєні списами, у шапках з довгими аж до пояса шликами — всю ніч вони очікуватимуть на гетьманський ескорт.

На столах горять свічі в трійчатих підсвічниках, і серпневий легіт зриває з ґнотів рожеві пломінці; вже розпочалася учта, слуги наливають у пугарі вина й меди; з лівого флангу палацу виступає королівська капела — півсотні інструменталістів і стільки ж вокалістів, і музиканти й співці займають місце на дощаному подіюмі біля ротонди; капельмейстер змахує батутою — й гримлять завихрені "варшавські шинкарки"; з парадних дверей палацу випливають парами королівські пажі й фрейліни з фрауцімеру королеви, танцюючи то краков'яка, то познанську польку; за столом порожніє, й на плацу здіймається весільна курява: шляхтянки в коронкових чепчиках й золочівські міщанки в барвистих хустках, пов'язаних на подобу тюрбанів, самозабутньо кружляють з кавалерами в шарлатових черкесинах, козаки в чоботях турецького сап'яну вибивають гопака; дзвенять кобзи й гуслі, пищать роги й трубки, плачуть флейти й скрипки; довкола густішає чорна ніч, і я жду з'яви привидів, бо ж не може такого бути, щоб до перших півнів не виманили їх на плац шалена музика й голосні співи — і тої ж миті, як тільки я про це подумав, на бастіоні з темряви виринула Біла Пані на білому коні; кінь вривається в людську гущу, проте не топче, а ніби пропливає над головами; білий огир пролітає й наді мною, я приглядаюся до вершниці й упізнаю в ній красуню Катерину–Парку, вона стріляє карбачем і, сповільнюючи лет, заманює мене; я хапаюся за стремено, досягаю рукою сідла, вискакую на коня, притискаю до себе Білу Пані, і її гарячі оголені груди обпікають мої долоні; це ж таки вона, та, яку я шукав усе життя — невпіймана, невідшукана дівчина з м'ячиком, тільки чому вона так галопує, продирається крізь сади на терасах, адже за ними — останній вал і темна прірва; я хочу спинити коня, прагну довгої дороги з тією, яку

нарешті знайшов — чому так пізно і скільки тої дороги нам залишилось, чей за валом — чорне плесо Нірвани; я хапаюся за вудила й над самою прірвою здиблюю коня, спішуюсь, беру на руки жінку, кладу на траву, припадаю губами до її вуст, вона піддається, знемагає, обнімає мене, горне до себе й шепоче: "Не роби цього, я смерть твоя". Я обпалюю її обличчя спекотним подихом: "Знаю, знаю, ми всі в погоні за своєю смертю — від самого народження, тільки чому ти прийшла до мене так пізно?"; "Почекай хвильку, я прагну, я хочу тебе. Але ж ти не відаєш, хто я в житті, і пізнаєш мене в мент своєї смерти: вранці після втіхи зі мною твою голову побачать на палі у дверях татарні!"; "То хай збудеться призначене…"; "Ой ні, ні, твоя нитка недомотана, ти ще не сповнив свого призначення!"

Вона схопилася, виплигнула на коня, пролетіла над прірвою й розчинилася в темряві за річкою.

Я добрався з терас на замковий плац, коли вже світало й біля брами лунали закличні вигуки сторожі:

"Ясновельможний гетьман Дорошенко б'є чолом його величності королеві!"

Тоді вдарила королівська капела козацький марш, й покотилася над золочівськими полями похвальна пісня гетьманові:

Попереду Дорошенко

Веде своє військо,

Військо запорізьке

Хорошенько!

І в цю хвилину я помітив, як з натовпу вислизнув чернець у чорній рясі з накинутим на голову каптуром, він обминув Китайський палац, попрямував до четвертого бастіону і зник у передвранішніх сутінках.

Служба вмить навела на плацу лад, захмеліла й розпашіла від цілонічної забави двірська знать, знакомиті золочівські міщани та козаки розступилися по два боки, утворивши прохід від столів перед ротондою аж до в'їзної брами; за столами, знову заставленими найдобірнішими наїдками та питвом, стояв єпископ Шумлянський у скромній рясі й низькому клобуку, і тільки золотий ланцюг на шиї й перстень з короною на середньому пальці свідчили про його високий церковний сан. Посол Беньовський у тканому золотом жупані й у шапці з китицею лебединого пір'я став обіч єпископа, а поет Морштин у мольєрівській перуці відступився вбік від місця, яке мав зайняти король; поруч із Морштином на поштивій віддалі став скриптор Северин з гусячим пером за вухом і сувоєм паперу в руці; позаду вишикувались королівські пажі — і коли вдарив на дзвіниці Миколаївської церкви святковий дзвін, брама розчинилася, з неї виступили в парі гетьман Дорошенко й полковник Гоголь, а за ними — козацький ескорт.

Гетьман, вродливий і засмаглий, з сивуватою бородою, в шапці з двома розведеними в боки чаплиними перами, між якими яснів великий діямант, поволі ступав до столу; з Китайського палацу вийшов у білому жупані огрядний і важкий, з опущеними довгими вусами король, він став між Морштином та Шумлянським і, підвівши голову, ждав наближення високого гостя; перед столом гетьман зупинився, зняв шапку, приклав праву руку до грудей і низько поклонився королеві, тоді Собєський теж зняв шапку й схилив голову; Дорошенко виголосив привітання пересипаною латинню польською мовою, шамбелян підніс на таці повні вина золоті чаші, господар і гість надпили трунку, король коротко привітав гетьмана й, маєстатичним жестом показавши на палацову браму, пропустив уперед Дорошенка й Гоголя й подався за ними із своїми радниками до креденсової зали, а гетьманський ескорт засів за столи.

У креденсовій залі на стінах — портрети королівських предків, картини Тіціяна й Дюрера, гобелени із сюжетами "Одіссеї", над кріслом Собєського — схрещені шаблі й лук, з якими король ніколи не розлучався, долівка застелена м'якими перськими килимами; біля дверей, а їх аж троє, стоять, немов турецькі німі в сералю, гайдуки в угорських чамарках; льокаї, одягнені в чорні фраки, подають на стіл сніданок: полумиски з веприною, оленятиною, зубриною й сулії з мальвазією; король чекає, поки розпочне учту королева Марія–Казимира, кохана Марисєнька, або Jutrzenka[67], як її ніжно називав король; хроніст Северин сидить в кінці столу й боїться підвести на неї погляд, він–бо відразу впізнав у ній Білу Паню з ночі, а це ж та сама загадкова пані Катерина із звабливими підківками по боках вуст, та сама пряха–Парка — неминуча смерть його: скільки ще подарує вона йому часу, а чи помилує за нечувану сміливість на валу; королева пригладжує долонями пишне біляве волосся, що спадає на плечі, вона віддано дивиться на мужа й водночас скоса позирає на хроніста, ніби намагається порівняти його звичайність із маєстатом короля, супроти волі хтива усмішка ковзає на її повних губах; Северин весь, до кінчиків пальців терпне, вгадуючи, що йому обіцяє ця посмішка: пекло кохання наступної ночі чи темінь смерти — а може, одне й друге водночас?; Марисєнька бере пальцями шматок зубрини з полумиска, підносить до уст, і тоді починається сніданок — спершу несміливо, далі все безпечніше й після пугарів мальвазії по–домашньому розкуто.

Врешті королева втерла сніжно–білим рантуховим рушничком пальці й губи, те саме зробив король, а за ним його радники й гості; гетьман Дорошенко й полковник Гоголь відкинулись на спинки крісел, готові до розмови; король владно поглянув на гетьмана, той витримав погляд, і збагнув Собєський, що в особі Дорошенка він може придбати гідного союзника або ж ворога, і, приязно посміхнувшись, мовив:

"Чув я, пане гетьмане, що вас називають сонцем України, отож і я радий був би зігрітися в проміннях вашої слави".

Гетьман холодно кивнув головою й відказав з гіркотою в голосі:

"Так, так… Тільки я, ваша величносте, лише сонячний промінь, що освітлює попелища…"

"Не слід, ясновельможний, проклинати камінь, спіткнувшись об нього на дорозі. Треба шукати причин невдач у собі самому…"

"Згоден з вами, ваша величносте… Але хочу нагадати й вам, що тяжко помиляється той мірошник, в якого миші прогризли мішки з борошном, а він іде до ворожбита дізнаватися, чому муки змаліло… А мав би передовсім знайти ті діри й спробувати їх залатати".

"Мудрагельствуємо, ясновельможний гетьмане, — посміхнувся король, — пам'ятаємо ж бо, як бачиться, примовки лесбійського любомудра Теофраста… Та для того ми й зустрілися, щоб усвідомити їхній глибокий зміст. Сам Бог благословив вас на дорогу до Золочева, обступлену з обох боків ворогуючими силами… Що спонукало гетьмана до такого несподіваного кроку — чей на останні мої листи ваша милість не зласкавилася мені відповісти. Замість пертрактацій зі мною ви привели султана Магомета IV під Кам'янець і Хотин…"

"Чи міг я вчинити інакше, королю? — спіснів на обличчі Дорошенко. — Після наших переговорів у Гадячі з Яном Казимиром, а потім з його недолугим наступником Міхалом Вишневеньким та й з вами, тоді ще коронним хорунжим, здавалось, запанує між нами вічний мир. Однак Річ Посполита пішла на змову з Москвою в Андрусові… А далі що? Коронний гетьман Стефан Чарнецький поглумився над прахом Богдана в Суботові, а приятель Польщі Виговський, рівно ж як і непримиренний ворог Москви Богун впали від лядських куль! То чи ж після цього ми могли й далі сподіватися на підтримку Польщі у кривавій тяжбі з московитами?"

"І вирішили шукати опори в невірних… — насупився король. — Чому ви, козаки, вважаєте, що турецька опіка легша, ніж польська?"

"У Туреччині немає панщини, ваша величносте… Немає панщини!.. А крім того, турки прийдуть, візьмуть ясир і схлинуть, а завойовник, який хоча б раз спробував українського меду, ніколи не погодиться на рівноправний союз з нами… Вдумайтесь у мої слова, королю: рівноправний союз, а не опіка! Проте цього разу, коли я дізнався, що татари без згоди султана пішли на Львів, мене пройняла тривога за обидва наші народи: невірні вриваються в центр Європи, а це загибель для всіх нас — над Дніпром, Дністром і Віслою сущих…"

"То з'єднуймося, я згоден!" — вигукнув король.

Гетьман якусь мить неблимно дивився на співрозмовника, а потім мовив тихо і з притиском:

"З'єднуймося… У мене сто тисяч добірного війська і у вас не менше. Проти такої сили не встоїть ні турок, ні московит. З'єднуймось! Але як добрі сусіди з непорушною межею між дворами… На засадах постулатів Юрія Немирича під час гадяцьких переговорів!"

Король у задумі покусував довгі вуса, потім різко підвів голову й звернувся до Беньовського:

"Пане каштеляне, ми з гетьманом вдалися до трактувань давноминулих подій, в яких я брав хіба дотичну участь… Розкажіть нам, ви добре знаєте, що власне сталося з Гадяцькою унією й чому вона не дала таких потрібних нашим народам результатів? Хто винен?.. Говоріть, ми слухаємо вас!.."

Беньовський говорив, хроніст Северин ретельно записував кожне слово, проте вникати в суть мовленого не мав спромоги. Він бачив: королева підвелася, щоб вийти з креденсової зали, по дорозі до виходу зупинилася біля Северина, провела долонею по його щоці й прошепотіла на вухо:

"Не думай, що то був сон… Якщо не боїшся, вийди опівночі на терасу".

VIII

Станіслав Беньовський зі знанням справи доповідав королеві, радникам і козацькому представництву про акт унії, яка відбулася в Гадячі восени 1658 року, викладав свої міркування з приводу знакомитої й зовсім несподіваної на той час події.

Ще ж бо не нагострили козацькі й шляхетські шаблі, пощерблені в нескінченних битвах на просторах України, ще не встигла всякнути в чорнозем пролита кров, а вже стомлені й знесилені ворожі сторони, вчаділі від димів, пожеж і ненависти, отямилися враз і, прозирнувши крізь смертоносну куряву, на мить уздріли безсенсовність подальшої колотнечі: сили гранично вимірялись у борні й, зрівнявшись до немочі, перестали бути одна одній страшними — і аж тепер однаково здолані десятилітньою війною супротивники увіч побачили зачаєного спільного ворога, який приготувався до скоку з півночі, — пожадливого, безжалісного й сильного.

Тож цієї просвітленої миті мусив з'явитися муж, який збагнув би смертельну небезпеку для обох знекровлених сторін і кинув би рятівні слова: "Згода, бо пропадемо разом!"

Цей муж безстрашно вийшов на столочене бранне поле й назвав себе: був то київський підкоморій полковник Юрій Немирич, який заповзявся здійснити останній чин політики Богдана Хмельницького — акт довгожданого миру.

Беньовський розповідав, вряди–годи позираючи на свого недруга Анджея Морштина, який ніколи не шкодував ні ворожої, ні братньої крови, що проливалася в ім'я сарматського гонору, шляхетської зарозумілости й зневаги до слабших, на цій землі сущих, які, зрештою, із

слабших дужчими стали або ж зрівнялися з супротивниками у безсиллі; каштелян позирав і дивувався, помічаючи, як під впливом його оповіді то нахмарюється, то злагіднюється обличчя поета, наче його непоступливу натуру скрадливо долають сумніви, досі чужі сфанатизованій ненавистю до козацтва Морштиновій душі; дивувався Беньовський, бо ж пан Анджей ніколи не знав і знати не хотів, що таке сумніви… Ці перемінні проблиски гніву й злагідненості на обличчі барокового поета розумів тільки один із присутніх — хроніст Северин, на якого з–під перуки безнадійного сарматця падав добрий погляд давнього приятеля Флоріяна Бартошевського.

"Я ніколи, — вів свою розповідь Беньовський, — не міг ні на мент припустити, що до мене вдасться за підтримкою мій шваґро, чоловік моєї сестри Юрій Немирич, з яким я не мав ніяких родинних стосунків, оскільки… Та про що говорити: плутаний був Юрій, немов татарський карбач! Шляхтич гербу Клямри, син київського підкоморія, вчився він то в Оксфорді, то в Парижі, там прийняв аріянство, спокусився науками Нікколо Мак'явеллі й Томаса Мора, а, повернувшись до Києва, зайняв батькове місце й отримав звання полковника… Далі — очоливши хоругву, воював на боці поляків під Зборовом, потім разом з Адамом Кисілем брав участь у переговорах з Хмельницьким, зрештою, не погодившись з умовами Зборівської угоди, прибув до Чигирина, прийняв православ'я і став на службу в гетьмана. Хмельницький дорожив ним, освіченим і спритним дипломатом, призначив його посередником на переговорах із шведським королем Густавом, й Немирич намагався зблизити Україну з протестантськими державами — Швецією, Брандебургією та Семигородом — на противагу Москві… Але помирає великий гетьман, і Юрій стає на бік Виговського…"

Анджей Морштин, змівши враз із обличчя щире зацікавлення розповіддю, нетерпляче зупинив Беньовського:

"А я що кажу: весь люд козацький і його регіментарі просякли схильністю до зради, мов та гадюка отрутою! Нині одному, завтра іншому

служать і ніколи в підданстві вірними не бувають, козацькі гетьмани міняють своїх покровителів, як рейтари коней!"

Дорошенко, слухаючи Беньовського, теребив пальцями бороду й був відсутній, поринувши в думи — певне, готувався виголосити скупу в словах і містку в сенсі реляцію, та, почувши лиху репліку Морштина, аж сіпнувся з люті, проте мовив спокійно:

"Козацька замежна політика, пане Морштин, спрямована не на підданство, а на рівноправні стосунки з союзниками при цілковитій незалежности кожної із сторін… Хмельницький, шукаючи підтримки в сусідів, лише умовно, як велить етикет міжнародних пертрактацій, називав себе підданим, проте підписував угоди, як державний регіментар — то з Іслам–Гіреєм і Яном Казимиром, то з московитами в Переяславі, а ще з султаном Магометом IV та з королем Карлом X Густавом і нікому не обіцяв ні територій, ні військового злиття, не делегував будь–кого вершити його зовнішню політику й ні до кого на службу не ставав… І Гадяцька унія теж не означала підданства Польщі, а була договором трьох незалежних політичних суб'єктів…"

"Облишмо суперечки, — втрутився король. — Вислухаймо до кінця пана каштеляна. Продовжуйте, Станіславе".

"Отже, прийшов до мене шваґро Юрій Немирич із несподівано цікавою ідеєю: якщо зжилися в одній державі, так вигідно для обох сторін, литва і поляки, то чому б не утворити Річ Посполиту трьох народів, долучивши до неї Україну під титулом "Велике князівство Руське" — і тоді триєдино стати проти московських наїзників? Чей відомо тобі, пане шваґре, що Москва вже засилає своїх воєвод до руських міст й до того ж намагається ліквідувати незалежність православної руської церкви. А чернь волає одне: як прийдуть московські воєводи, то всі люди стануть рівні! Не може хлопство забути польського панування… Звісно, не було воно солодке, але хай утямлять дейнеки: у прийдешніх віках їхні внуки і правнуки чорно пам'ятатимуть московське панування, викшталтуване у школі Золотої Орди!"

Обличчя Морштина злагідніло на таку мову Беньовського, а єпископ Шумлянський аж очі підвів, він склав, немов до молитви, долоні й не втримався, щоб не висловити вголос своєї нав'язливої думки про об'єднання трьох народів з однаковим віросповіданням в єдиній Речі Посполитій: яка то сила — республіка, де віра єдина! Сказав:

"Нашому об'єднанню сприяло б вселюдне впровадження Берестейської унії, яку так нерозумно поборюють козаки!"

"Унія, ваше преосвященство, — терпко мовив Дорошенко, — мусить бути скасована — на цьому ми твердо стоятимемо в подальших наших переговорах".

"Даремно, даремно! — вигукнув Шумлянський. — Москва прагне насамперед абсорбувати українську церкву, щоб запанувати над духом народу. А де дух, там і тіло… Українська церква має символічно підпорядковуватися Римові, зберігши при цьому свій східний обряд. Й залишиться сама собою, такою, як і була, але ж тоді ніколи вже не посягне на неї одержавлений московський патріархат, який виконує нині не духовну, а політичну функцію…"

Гетьман промовчав, Беньовський вів далі.

"Я не вагався ні хвилини, ми вдалися до Виговського і, діставши від нього згоду, вирушили разом до Яна Казимира, щоб запропонувати сеймові текст майбутньої угоди… "Vivat, królewstwo polskie na wieki!"[68] — захоплено вигукнув король, вислухавши нас. — Повертається овечка до стада!" А шляхта на сеймі обурилась — як це так: шляхтич Немирич поєднався з хлопством!.. Проте в Гадячі ми дійшли до такої–сякої згоди: Велике князівство Руське мало займати не всю Україну, а лише Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства, сейм і сенат — спільний, канцлера, яким був найменований Юрій Немирич, затверджує король, запорозьке військо має налічувати всього тридцять тисяч реєстрових козаків, гроші з парсуною короля — теж спільні, — і заволав тоді

Немирич: "Вольними хочемо приступити до цього союзу — з Єгиптом руським, багатим молоком, медом, землею й народом, від віків славним на морі й суші!" І не з'явився Юрій на сейм до присяги… А король Ян Казимир тим часом трактував з Москвою у Вільні. Правда, він присягнув на вірність Гадяцькій угоді, та лише після того, як з трактату був вилучений головний для козацтва пункт — про визнання Великого князівства Руського автономією з правом закордонних стосунків… Я виголосив на сеймі промову: "Сокрушім серця свої, гріх наш пізнаймо, відпустім один одному провини, з'єднаймося до єдиної громади й позбудьмося спільних ворогів наших!" Проте слово моє було гласом вопіющого в пустелі… У Варшаві задзвонили дзвони на радісну для Польщі вість, проте ці дзвони стали сигналом до пролиття крові. І поляки, і козаки оголосили Немирича зрадником, проти Гадяцької унії піднялося повстання по всій Україні — чернь пішла за Москвою. Й справили в білокам'яній столиці тризну по нашій угоді. Проти Юрія Немирича змовилися полковники Сомко й Золотаренко, Іван Сірко проголосив гетьманом Юрія Хмельниченка, й 1659 року Юрась зробив те, чого не вчинив його батько: присягнув на вірність Москві в тому ж таки Переяславі. Того ж року підбурені поляками селяни жорстоко замордували під Биковом на Сіверщині першого й останнього канцлера Великого князівства Руського Юрія Немирича…"

"І покаменували до них посланого… — зітхнув гетьман. — О мій обдурений народе!"

Собєський пропустив повз вуха згірклі слова Дорошенка, окинув суворим поглядом радників, вимагаючи від них потрібних йому порад. Та вони вагалися мовити своє слово, не знаючи ще, на чий бік схиляється король; в очах гетьмана висвітлювалася потужна воля, Собєський мимоволі піддавався їй — тому промовив м'якше, ніж це пасувало повелителеві:

"Пристрасті, які шаліли в сеймі, коли затверджувалась Гадяцька унія, не мають уже ніякого значення, залишився лише один свідок тих складних пертрактацій — пан Беньовський, і він, звісно, нічого нині не

вирішує. А часи змінилися до невпізнання: що б ви сказали з приводу домовлень у Гадячі, ваше преосвященство, якби нині засідав з цього приводу сейм?"

"Передовсім я хочу продовжити свою думку щодо церковної унії, — відказав Шумлянський. — Рівно вісімдесят літ минуло відтоді, як вона була проголошена в Бересті, і за час її існування виросло нове покоління, яке не хоче знати іншого віросповідання. Чому ви прагнете її заборонити, достойний пане гетьмане, якої шкоди вона завдає руському людові — тим, що в церквах отці виголошують проповіді не Московщиною й не церковнослов'янщиною, а рідною руською мовою? Це вам не до шмиги?"

"Ні, не це, — опустив голову Дорошенко. — Не це… Уніяти називають себе греко–католиками, а слово "католик" діє на козака, немов на бика червона плахта. Дозволити унію — це те саме, що подати сигнал до релігійної війни в Україні, супроти якої нинішня руїна здаватиметься раєм. Наука старчика Івана з Вишні дійшла до останнього гречкосія… Облишмо цю розмову, ми вимагаємо скасування унії".

"І ще чого вимагаєте?" — примружився Морштин, і на його обличчі просвітилася готовність до згоди.

"Хочемо, щоб Київське, Чернігівське й Брацлавське воєводства були відмежовані від польської корони, щоб хоругви польські й литовські ніколи не займали українських міст, і хай старост польських до нас не присилають".

"Тим самим вимагаєте, щоб Річ Посполита навік зреклася України?" — мовив король, і його обличчя вкрилося осугою ворожости.

"Ось бачите, ваша величносте: ви не хочете зректися навіть того, чого не маєте… А я кажу: якщо Україна не постане як вільна дідизна, то й Польщі не буде…"

"А таки не буде! — запалювався король. — Вільна дідизна, окремішність… Та хіба ви не розумієте, що вирвати Україну з лона Речі Посполитої — це те саме, що й зовсім розвалити Польщу? Тільки пам'ятайте, що каміння з руїн нашої відвічної держави впаде передовсім на ваші голови!"

"Так думає і Москва, аякже! Україна стала наріжним каменем метрополій — жодна без неї не може обійтися, а стати окремішним ґмахом нам самим не до снаги. В цьому наше горе… І тому прагнемо рівноправного союзу з вами — забудьте назавше, поки я гетьманую, погане слово "підданство". Великий Богдан не мав сміливости звільнитися бодай від позірної влади короля, й тому програв. А ми хочемо виграти битву за свободу. Допоможіть нам, але не як займанці, а добрі сусіди".

"Ви хочете запанувати над нами? — вигукнув Морштин, і від його готовности до згоди не зосталося й сліду. — Ви хитрі, підступні й злобні! То воюйте, воюйте й далі, але так, щоб ваша свобода прийшла на безлюдну землю!"

"На пустирищах, пане Морштин, завше відроджується життя. Пропадає воно лише тоді, коли зникає ґрунт під ногами. — Гетьман хвильку подумав, потім продовжив: — Українець, пане поете, мислиться як такий, що вічно живе на своїй землі й передає її, отриману від батьків, у спадок дітям. Чужий терен йому не потрібен, але й свого добровільно ніколи не віддасть".

"То чому ж, дідько його бери, ви віддаєте його туркам? Он Кам'янець віддали? А чи то правда, ясновельможний гетьмане, що падишах за союз з ним нагородив вас дзвонами, знятими з християнських церков у Кам'янці?"

"Правда, — скрушно відказав гетьман. — Ми не прийняли того дарунка, проте — це страшно… Але якої віддяки я міг би сподіватися від вас за підданство?"

"Палю, палю!!" — зверещав Морштин, і впав на нього важкий погляд короля.

Сказав Собєський:

"Вважайте, що ми ні до чого з вами не домовилися, пане гетьмане. Ви забагато вимагаєте. Більше, ніж Богдан Хмельницький".

"Набагато більше, ваша величносте. Бо ж прийшли інші часи, як ви самі щойно сказали. Батько Богдан, перемігши Польщу, великодушно дав згоду на елекцію Яна Казимира, проте себе не назвав самодержцем України. А я хочу стати поруч з вами як самодержець своїх земель. Я шукаю союзника благородного стану, а не диявола, який за послугу вимагає душі".

"І вірите, що знайдете?"

"Уже ні. Остання моя надія була на згоду між нами. Даремно сподівався… Довга була наша дорога з Хотина до Золочева, а розмова вийшла коротка, й нічого іншого тепер мені не залишається, як скласти булаву. Та запевняю вас: ви втратите рівно стільки, скільки вона важить".

Єпископ Шумлянський зрезиґновано розвів руками й зачитував фацецію, яка викликала ні то єхидний, ні то втішний сміх Морштина:

"Jak Lach, tak i Rusin po szkodzie mądrzeje,

Niech sie jeden z drugiego nie śmieje!"[69]

Хроніст Северин аж тепер зважився підвести голову з–над паперів і вельми здивувався: за столом не було нікого, крім поета в кудлатій перуці. Майстер підійшов до нього, стягнув перуку з його голови й мовив: "Перестаньмо грати комедію, Флоріяне. Ходімо в Китайський палац і там спокійно побалакаємо".

IX

Надворі стемніло, немов перед грозою, згусле олов'яне повітря залило улоговину над Золочівкою й захований у саду Василіянський монастир, а десь там, у зарічних хащах, зловісно зареготав пугач, ніби насміхався над марними зусиллями суперників, які не зуміли дійти згоди; а може, той регіт був провістям неймовірного лиха, до якого штовхнув обидва народи безумний розмир у королівському палаці.

Северин з Флоріяном проникли крізь сутінки до ротонди — обидва пригноблені тим, що сподіялось, а тому мовчазні й відчужені; олив'яний присмерк заповз і в Китайський палац і матовим серпанком заслонив офорт "Дари в Чигирині", картину з Мамаєм, що заснув з бандурою біля копит вороного коня, й статую Будди, із скорботно складеними на грудях руками.

Крізь патину темряви проглядалися лики сердюків, які стояли із списами на варті біля входу в гетьманські покої — були сердюки суворі й насторожені, й коли від монастиря долинув трубний рев королівського оленя, вони, почувши цей владний сигнал, розступилися, і з пройми вийшов чихирниц чоловічок у важкій гетьманській шапці з перами, з булавою в піднятій руці. Він зійшов з картини на середину круглої зали, наблизився до Северина й Флоріяна й патетично, як це належить володареві, виголосив:

"Я Георгій–Венжик–Гедеон, князь сарматський Малої Руси й вождь Війська Запорозького!"

"Коли це трапилося з тобою? — перемагаючи сухість у горлі, спитав хроніст Северин. — Чей же недавно був ченцем…"

"Так, я багато перестраждав, хвальний скрипторе, будучи в'язнем Марієнбурзької тюрми, стамбульської фортеці Едікуле, а ще архімандритом Жидичинського монастиря й нарешті послушником у золочівських Василіянів. Я мучився у монастирях і в'язницях, а вороги тим часом розпинали Україну — так само, як і мене. Але й гартувався я, випиваючи з нетлінного тіла мого брата Тимоша, якого власноручно вбив, його силу і владність — і ти це запиши, хроністе, у свої анали, кожне слово запиши: з повеління турецького султана став я великим гетьманом усієї України, забравши булаву в негідного руйнівника Петра Дорошенка, який он піддався Москві й служить нині жалюгідним воєводою у Хлинові. І затям собі: я не проклятий народом привид, який нібито блукає Україною, про що вискиглюють у своїх піснях малоруські кобзарі й цей сонний Мамай, якого бачиш. Я грізний і нещадний повелитель зруйнованого краю, і вичавлю останню краплю сукровиці з душ рабів, силу свою звістую й примушу непокірних стати переді мною на коліна! Мій нещасний вітець не зумів визволитися від королів і короленят, я перший втямив цю потребу, й поклоніться тепер мені, народи — вашому князеві й деспотові!"

Й закрутився Юрась у шаленому танці, він вимахував булавою й видавав незрозумілі звуки, врешті впав на долівку й забився в конвульсіях, — а мені здалося, що то на моїх очах гине Україна… Із кутків та щілин повиповзали примарні тіні й завихрилися довкруж гетьмана в божевільній круговерті, і я розпізнав їх: були тут полковник Ніс, який проведе колись Меншикова підземним ходом до Батурина, і гайдамацький зрадник Сава Чалий, гоголівський Андрій Бульба, а теж Юрій Коцюбинський, котрий разом з Муравйовим заллє колись кров'ю стольний Київ; шаліли тут у смертному танці мій мучитель особіст Корсаков і лейтенант Шпола, який розстрілюватиме в'язнів у золочівській тюрмі, а ще червоноголовий літературний баламут, що глумитиметься над українською поезією — усі ці покидьки, яких сплодив Юрась, будуть

знущатися над моїм краєм; тепер вони справляли над знепритомнілим виродком свій перший шабаш.

Втім на лівій стіні похитнулася картина із зображенням Мамая — то прокинувся з лінивого сну зайшлий з чужини бандурист, побачивши поставного козака — не простого, може, й полковника — у кармазиновому кунтуші й смушевій шапці. Козак відв'язав вороного коня від явора, вскочив у сідло, натягнув вудила; кінь заіржав, забив копитами, дорогу вчувши, а стіна впала — й помчав вершник через плац, збиваючи куряву, вискочив крізь браму на тераси, переплигнув оборонний рів, пролетів понад принишклим містом і зник у синіх безвістях…

У ротонді стихло, привиди порозліталися, проникнувши крізь шпари у свої відьомські чертоги, на трійчатнику рівно пломеніли свічки, освітлюючи обличчя приятелів, які сиділи за столом один навпроти одного; й хотів я сказати Флоріянові, що той глум над безпам'ятним Юрасем провіщав загибель моєму народові, а дужий вершник, який забрав коня в замріяного Мамая, — то майбутній гетьман України, який врятує її честь, та промовчав я, знаючи, що Флоріян нічого того не бачив: такі візії тривожать і обнадіюють українця, а поляк бачить свої, тільки йому доступні.

Проте думки обох мусили зреалізуватися в слова, і перший заговорив Флоріян, пригнічений розмиром між Собєським і Дорошенком — фатальним для обох народів.

"Ян Собєський, — мовив він, — був останнім польським королем, на якого можна було покладати хоч якісь сподівання: Річ Посполита після його смерти почала стрімко занепадати, і це тривало доти, доки Станіслав Август Понятовський вручив Польщу Катерині II у віддарунок за шалені ночі в її алькові…"

"Польська трагедія відбулася в той самий час, — міркував Северин, — коли й Україна склала останню зброю. І якби сталося так, що останній кошовий отаман Калнишевський і останній король Понятовський зустрілися на тризні для плачів за своїми батьківщинами, то обидва сказали б один одному: нас настигла поразка рівно сто літ тому на невдалих переговорах між Собєським і Дорошенком в креденсовій залі Золочівського замку… І ми і ви, Флоріяне, одночасно позбулися своєї незалежности, взявши проте з поразок нетлінну цінність — національну ідею, яку нам дарував Мазепа, а вам Костюшко…"

"А ще кумедну польську демократію та українську охлократію, — додав Флоріян. — Ці дві згубні політичні категорії, які так ревно сповідували наш Щенсний Потоцький, котрий разом з Понятовським продав Польшу Катерині в Торговиці, й погромник Мазепи на Полтавському полі ваш Семен Палій — запроторили нас у довговічну й спільну неволю…"

"В якій ми на превелику втіху Москви гризлися між собою не за свободу, а за історичні кривди та гонор", — закінчив Флоріянову думку Северин.

"Це правда, — погодився Флоріян. — Але чи можна ті кривди забути? В кожного поляка й досі кровоточать рани, заподіяні гайдамаками в уманській різні…"

"Почекай, почекай, приятелю, а хіба гайдамаки чинили свої криваві шабаші на польській території? Таж ні…

Зате ляхи здирали з Ґонти живцем шкіру в українській Кодні… Та що говорити: українську землю кожен наїзник хоче загарбати, щоб збагатитися й уміцнитися, а завжди виходить навпаки — завойовник скоріше чи пізніше слабне від супротиву підкорених й від зазіхань сусідів, які ту ж землю теж хочуть зайняти. Польща розпалася через поневолення України, мій друже".

"Можливо… Однак, падаючи, вона привалила своїм тягарем змордовану Україну. А ви замість того, щоб спільно з нами видобуватися з болотяної твані, різали нас — хай і на своїй території".

"Чи ж то ми мали підставляти щоку для ляпаса, коли нам плюнули у вічі?.. Яке обнадійливе для нас гасло проголосив колись Пілсудський на переговорах з Петлюрою: "Без незалежної України немає незалежної Польщі". А тільки взяв у свої руки Галичину, як тут же кинув на села пацифікаційні орди!"

"Й за це потім упівці вирізували невинних поляків на Волині", — схопився з крісла Флоріян, і багрянець залив його обличчя.

"Ту війну розпочала ваша Армія Крайова!" — теж підвівся Северин.

Давні друзі ладні були схопити один одного за горлянки.

"Так чого ж ти мовчиш, премудрий ідоле, сумирно склавши руки на грудях, чому нас не розсудиш? — вигукнув Северин до статуї Будди. — Для чого ти прийшов сюди з піднебесного Китаю?"

І сказав Будда:

"Чужі ви мені, наївні суперники… Проте я змушений прислухатись до ваших словесних баталій і ждати, чим це закінчиться. Та знаю напевне: не переможе ніхто, бо володіє вами ненависть. Тільки постійне самовдосконалення душі й свідомости може привести до благословенних змін у суспільстві — вся потуга людства має бути спрямована на творення миру й злагоди".

"Будь ти проклятий, смиреннику! — заярівся Северин. — Я не можу вдосконалюватись для злагоди, доки поляки не вгамують своїх загарбницьких амбіцій, доки вони в музеях приховуватимуть від світу нашу славу. Чому ви не хочете повернути нам синьо–жовтий прапор

Львівської землі, з яким вийшли українці під Ґрюнвальд, шаблю Сагайдачного, бердиш Хмельницького, пістоль Дорошенка, архіви УСС і УПА? Боїтеся, бо це означало б визнання нашої окремішности й незалежности від вас…"

"Ми можемо їх вам віддати, хоч би й разом з останками Данила Галицького, які оскверняють польський Холм!" — Флоріян войовничо наступав на Северина.

Майстер зблід.

"Холм ніколи не був польським…" — проказав затинаючись.

Так стояли вони віч–на–віч другого — уже не приятелі, Флоріян і Северин, а непримиренні вороги: Морштин і скриптор.

Втім крізь відчинене вікно увірвався вихор і погасив свічки на підсвічнику. А тоді знадвору до ротонди почали напливати бліді тіні з людськими обличчями. Було безліч тих примар, що ніби видобулися з преісподньої на відьомський бенкет Вальпургієвої ночі, проте на їхньому виді не тінилася ні злоба, ані жорстокість, тільки мовчазна печаль гнітилася в скорботно затиснутих устах і глибоко запалих вицвілих очах, які не мали зіниць; рухи примар були повільні й болісні, наче їх сковувало нестерпне страждання; ці міражні істоти, пройняті моторошним страхом, ховалися одна поза одну — а тіней напливало більше й більше і всі вміщалися в круглій залі; Флоріян з Северином опинилися серед них, немов у густій мряці, й відчували їхню пекучу болість.

"Хто ви?" — спитав Северин.

Тіні нахилилися до нього, щоб при дотику він міг їх почути, бо голосу вони не мали, тільки думками вміли проникати у свідомість живих.

"Ми душі розстріляних, — відповіли. — Нас тут більше шести сотень, і всі ми впали від куль червневої ночі сорок першого. Нас вивели з камер над оборонним ровом і он там, поблизу першого бастіону, косили з кулеметів, а на валу гуркотів заведений трактор, щоб місто не чуло наших криків і зойків. Люди падали в рів, і багатьох, ще живих, засипали вапном і землею разом з мертвими. Нам не допомогли ні плачі, ні благання — всі ми загинули й лежимо досі зариті на цьому плацу — неоплакані, невідспівані, без хреста в незапечатаному спільному гробі".

"І ви так щоночі виходите печальною процесією, сподіваючись, що люди вас почують, могилу освятять і поблагословлять на спокійне позаземне життя?" — спитав Флоріян.

"Уже не виходимо, живі забули про нашу смерть, а нас — невисповіданих і нерозгрішених — у рай не пускають… Нині ж ми почули вашу розмову в Китайській залі і вжахнулися: про що ви сперечаєтесь? Рахуєте, чиїх трупів більше лежить у землі й доправляєтесь, в кого більша провина за їхню смерть? І вам не соромно, і гріха не боїтесь? Розкопайте нашу могилу й тоді побачите, що українців і поляків тут порівну. Й не ми один одного вбивали — всіх нас поклав спільний ворог. Ви ще й досі не втямили, хто він? Не втямили… Мало йому було нашої крові в Катині, в Биківні, в Дам'яновому лазі, в гекатомбах під Вінницею, він ще й нашу задавнену ненависть розпалював — і ми допомагали йому, знищуючи одні одних, немов запаморочені, немов божевільні, аж поки від московських куль, однаково призначених для українців і поляків, не впали тут як рівноправні… А ви ще й далі зводите порахунки між собою на радість орді…"

Мов занімілі стояли два мужі — приятелі й вороги водночас — і думали про те, як нелегко бути українцем і поляком — нести на собі тягар тисячолітньої історії, мислити нею й жити… Чи не пора залишити її в минулому й просити навзаєм прощення — адже той, хто не хоче згоди, ладен наново проливати кров, — і нетерпляче жде грядучої різні відвічний кат.

"Обніміться, — заблагали душі, — хай не множаться більше моторошні могили. Покличте кожен свого священика й освятіть спільний цвинтар, спільну історію і спільне майбутнє. Благаємо вас".

Душі випливли з ротонди й розчинилися у передвранішньому мреві, а ми з Флоріяном щиро молилися за них і в думках кликали українських і польських отців, щоб відправили панахиду над оборонним ровом поблизу першого бастіону.

Стужавіла тиша панувала над Золочевом, й живий світ, збайдужілий до жертвенних могил, не озивався на наші молитви. І я згадав тепер слова пані Катерини — чи ж так важливо поринати саме в цей обшир історії, яка ось розкрилася переді мною? Чи не краще про все забути?

Та мені стало соромно від таких думок — бо чи є щось важливіше нині від злагоди між мною і Флоріяном? Чей від порозуміння між нами залежить життя двох народів, а від подвоєної їхньої потуги назавжди знидіє захланна сила північної орди…

Чому ж не стікається люд на моторошні могили, чому не чутно заупокійних піснеспівів і примиренних молитов?

Мені враз почулося, начебто з боку монастиря Василіянів і водночас від костьолу Піярів долинають богослужебні хорали — спів ставав щораз голосніший і болючіший, і ми удвох чекали церковного ходу на золочівський некрополь.

Я глянув ще раз на Будду, чекаючи напутніх слів, та замість нього побачив на тумбі розкосі очі Мамая, він пильно придивлявся до мене.

"Чому ти тут?"— спитав я.

"Я сповнив свою місію у твоєму краю: привів для вас вороного коня, й ви його вже осідлали. Дбайте лише, щоб не спіткнувся він, та й щоб не

заснули ваші лицарі біля його копит, заколисані грою бандур. А я вертаюся у свої краї, де богує всемогутній і справедливий Будда. Тобі пощастило уздріти його лик і впевнитись у справедливості й мудрості всесвітнього пророка. Затямте його науку: вона ні для кого не є чужою".

Ще довго стояли поруч навпроти вікна Северин і Флоріян й мовчки виборсувались з глибоких тіснин історії в нинішню днину, забуваючи, хто кому більше завдав кривд, і думаючи при тому про третю силу, яка, можливо, в цей мент танула, немов драглі медузи на березі каламутного водоймища.

X

Засиніли шибки на вікні — десь там, за Вороняками, проколювався ранок; він ще довго набиратиме світляного духу, поки круглий згусток розпеченої лави вибухне над обрієм черленим вулканом і лісове верховіття спалахне сріблясто–білим кадмієм. Та поки це станеться, в ротонді буде панувати знесилена ніч — стільки часу триватиме, щоб ти міг отямитися від примарних видінь, не дозволив дневі спити сліди снів, залишив у пам'яті зародок не відомого досі життя, який стане потім твоїм власним творінням.

Майстер відняв від лиця долоні й побачив, що в Китайській залі, де він за одну мить прожив цілу ніч, нічого не змінилося, тільки свічки догоріли й у сутінках губилися зображені на картинах чигиринська драма й мамаївська ідилія, а на лику Будди відбився синюватий блиск вікна, й від тих перемінних тіней вона ніби ожила: ти помітив вдоволення на обличчі китайського пророка і втямив: він благословить твій задум, що влягався в пам'яті чіткими кадрами, котрі колись, як розмотуватиметься стрічка, відіб'ють на екрані новий, може, найактуальніший твір, який вивершить усю будівлю, споруджувану твоїми руками протягом багатьох літ.

Й усвідомив тепер Майстер, що те передчуття радости творення, яке так невиразно й недомовлено пройняло його кілька днів тому у Винниківському лісі, нині справджувалося: новий роман до дрібниць складався в уяві, й треба було чимшвидше висвітлити його на папері: криваві та словесні баталії, біль колишнього й нинішнього часу, осяяний образом чарівної пряхи–Парки, що з'являлася йому вряди–годи в тяжких роздумах, з яких невміч було вибратися самому… Просвітлювала вона темінь зневіри, втішала сподіванням солодкої втіхи, — і я думав: за що ж маю бути скараний на смерть у татарні? Чи за те, що задивився на жінку, яка на моїх очах перемінювалася із незабутньої дівчинки з м'ячиком то у звабливу королеву, то в невблаганну богиню Парку, чи за сміливість проникати в давноминулу історію й моделювати її на свій кшталт?

Майстер квапно вийшов з Китайського палацу й через плац подався до брами: сторож, напевне, ще куняє на сходинках службового приміщення, а пані Катерини нема, ще дуже рано; Северин тихо прочинить ворота й вислизне, втече, щоб при дні не розгубити засіяних вночі думок; потім він зателефонує господині замку, подякує, а тепер треба чимшвидше вибиратися звідси.

Та ще ввижалися йому в передвранішніх сутінках заставлені бенкетні столи і музика, і курява, і чаркування та переговори знакомитих мужів; ще торохтів на валу трактор, заглушуючи стрілянину, плачі та зойки мордованих в'язнів, і відчував теж Северин поруч себе тінь приятеля Флоріяна. Проте брама немовби сама прочинилася, сторож у кролячій шапці кланявся нічному гостеві й випускав його на волю — цієї миті з першого бастіону злетіла на білому коні Біла Пані, пронеслася над плацом, знизила свій лет перед брамою, змахнула рукою в бік терас, і Северин згадав, що саме туди кликала його королева Марисєнька — це ж, певне, вона наздогнала його, щоб не випустити більше із своїх пут; Майстер полишив сторожа біля брами й чимдуж подався на тераси, що обривалися над глибоким оборонним ровом.

Білий кінь відлетів на Вороняки, Біла Пані чи то королева перемінилася в пані Катерину, і я втішив себе думкою, що стояла вона

тут усю ніч, думала про мене, приходила в мої візії і в жіночій тузі чекала, поки я вийду…

Я підійшов ближче. Пані Катерина мене не помітила — стояла, повернувшись обличчям до Вороняцького лісу, що займався світанковою пожежею: поколоте на скалки сонце розсипалося поміж стовбурами дерев і, спалюючи їх при кореневищах, добиралося до верхів'їв й тоді зливалося в розпечену до білоти тацю.

Різьблений профіль жінки відбився силуетом на сонячному крузі, пишне волосся зайнялося полум'ям, вона підвела вгору руки й, склавши докупи долоні, молилася — чогось просила в Даждьбога Біла Пані, Парка чи то королева, та я вже знав, що не за мене творить вона молитву: був, певне, у неї свій власний скарб, і жінка благала Провидіння, щоб оберегло його.

Сонце невтримно піднімалося й коли вмістилося в її розтулених долонях, немов червоний м'яч, я втямив неомильно, що це та, яку я шукав усе своє життя, хотів і вмів з нею розмовляти навіть за її відсутности, й котра мені не належить. Я палко її прагнув, проте усвідомлював: ніколи богиня Парка моєю не буде — ніхто ж бо не владний над своєю смертю.

І я пішов з терас, щасливо обминув татарню — Парка подарувала мені ще трохи часу, клубок іще не домотався до кінця, — тихо проминув сторожа, який дрімав на східцях, перейшов хисткий місток над ровом, і за мною назавше закрився світ, де я розкошував усю ніч.

Сів у першу маршрутку, й вона шалено помчала безлюдною тернопільською трасою навперейми з сонцем, яке котилося стрімголов за нами, черкаючись до верховіть дерев, поки врешті не загубилося в густому Винниківському лісі.

…У моєму кабінеті було затишно, як завжди: тісно від книг і вільно мислям. Я відчув себе знову володарем у своєму маєтку — все мені дозволено тут чинити: народжувати, викохувати, вбивати, посилати в окопи першої лінії фронту, запроторювати на довічне ув'язнення в каземати, возводит на трон царів, вручати булаву гетьманам, кохати найвродливіших жінок, перемінюватися у хлібороба, ученого, мудреця, зрадника, чорнокнижника, а теж у несміливого юнака, який одного разу, перед відходом до війська, наважився поцілувати незнайому зелепужну дівчинку з м'ячиком на Святоюрському майдані, і ще у досвідченого жонолюба, що посягає на честь самої королеви… Тільки перед Паркою я був безсилий — немає в мені такої моці, щоб могла спинити снувальню, що невпинно намотує пряжу мого життя і тче з неї для мене погребальну сорочку.

Я глянув на свій робочий стіл і побачив на ньому свіжі газети й журнали — хто їх приніс, мене це не обходило, можливо, листоноша має ключі від моєї квартири, а може… Я почав переглядати пошту, передовсім розгорнув мій улюблений журнал — на тій сторінці розгорнув, де рясніли, немов щаблі мотузяної драбини, густі рядки вірша молодого поета, за цікавими спробами якого я ретельно слідкував.

Я пробіг очима рядки й сахнувся, натрапивши на строфу, яка була начебто моєю, щойно виношеною в пам'яті; але як це могло статися — ми з молодим поетом не знайомі, ніколи не розмовляли, тож не міг він бодай щось запозичити в мене; й коли я прочитав, мені здалося, що нічні візії ще й досі не розвіялися:

Немає Будди, і Мамай вже стерп,

Є вісь Землі, є вісь вогню і духу,

Велике Небо є, великий Степ.

Вони скриплять — живи і слухай…[70]

Що це — мана чи реальність? Хто сміє забирати в мене мої думки, мої художні формули? Я довго сидів над чужим віршем, який був достоту моїм, і втямив нарешті: ширяють в етері покликані добою своєчасні думки, і їх вловлюють, втілюючи в слова, творці віддалених між собою поколінь, навіть такі, що перебувають по різних боках перевалу. І в цьому сенс справжньої, не штукарської літератури, котра, як бачиться, прийшла.

Майстер сів за стіл. Перемагаючи свій вічний страх перед чистим папером, написав на ньому заголовок твору, який уже визрів. І цього було досить, щоб знову увійти у творчу самотність і розпочати роботу над останнім романом.

Проте Северин відклав перо: ритмічне гупання м'яча в дворі заважало йому працювати; він вийшов на балкон, щоб утихомирити дітлахів, і побачив дівчинку, яка безупинно била долонею по м'ячу. Її напівдитячий стан облягала голуба сукенка з білим комірцем біля шиї, нижче комірця з–під сукенки випиналися горбочки, немов дівча заховало в пазушину двійко спасівок, а русява злива волосся спадала до пояса, і війнуло на Майстра далеким, солодким і болісним.

Він ступив крок назад, щоб заховатися в кабінеті. В ту мить дівчинка підвела голову, втішно скрикнула і, схопивши м'яча, вбігла до під'їзду.

Майстер прислухався до дрібного тупоту по сходах, врешті двері рвучко відчинилися, дівчинка підбігла до Северина й повисла в нього на шиї:

"Дідусю, ти вже приїхав, а що привіз мені? Й де пропадав так довго — бабуся давно вже чекає на тебе з обідом…"